әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ӘОЖ 342.7(574)(043)

Қолжазба құқығында

ЖЕКСЕМБАЕВА НАРКЕС ЕСІМХАНҚЫЗЫ

Қазақстан Республикасын цифрландыру жағдайында адамның ақпараттық құқықтары

«6D030100 – Құқықтану»
мамандығы бойынша
Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми кеңесші:
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Джангабулова А.К.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
PhD Emrehan Inal
Istanbul University

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2024 ж.

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР..... 3
АНЫҚТАМАЛАР..... 4
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР..... 5

КІРІСПЕ..... 6

1 ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ..... 14
1.1 Цифрландыру ұғымын түсіндірудің негізгі жолдары..... 14
1.2 Цифрландыру дәуіріндегі адам құқықтарының трансформациясы... 26
1.3 Цифрлық құқықтардың жүйесі мен құрылымы..... 41

2 ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ӘСЕРІНЕН АЗАМАТТАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУІН ТАЛДАУ..... 50
2.1 Цифрландыру жағдайындағы ақпарат алу және ақпараттық қызмет көрсету құқығы..... 50
2.2 Цифрландырудың заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпарат тарату құқығына әсері..... 65
2.3 Цифрландыру жағдайында жеке ақпараттың құпиялылығына құқық..... 81
2.4 Цифрландыру жағдайында теріс ақпараттық әсерлерден қорғау құқығы..... 99

3 АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАРЫ..... 117
3.1 Цифрландыру жағдайында адамның ақпараттық құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық аспектілері..... 117
3.2 Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттерді цифрландыру жағдайында тұлғаның ақпараттық құқықтары туралы заңнаманы салыстырмалы-құқықтық талдау..... 124

ҚОРЫТЫНДЫ..... 137
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ..... 140

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

1 ГОСТ 7.32-2017 «СИБИД. Ғылыми зерттеу жұмыстары туралы есеп. Құрылымы және рәсімдеу ережесі» (түзетулермен);

2 ГОСТ 7.88-2003 «Ақпараттар, кітапханалық және баспа ісі бойынша стандарттар жүйесі. Жарияланымдардағы тарау атауларын және тарау атауларындағы сөздерді қысқарту ережесі».

АНЫҚТАМАЛАР

Диссертациялық зерттеу жұмысында төмендегі анықтамалар мен терминдер қолданылды:

Ақпарат – кез келген нысанда тіркелген адамдар, заттар, фактілер, оқиғалар, құбылыстар мен процестер туралы мәліметтер;

Цифрландыру – бұл ақпаратты цифрлық түрге айналдыру, қоғамның байланыс, өңдеу және деректерді берудің цифрлық тәсіліне көшуі;

Ақпараттандыру – ақпараттандыру субъектілерінің қызметін автоматтандыруға бағытталған ұйымдастырушылық, әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық процесс;

Цифрлық бейін – бұл субъектіні жекелендіретін цифрлық деректердің жиынтығы;

Теріс ақпараттық – психологиялық әсер-ақпараттың адамның психикасы мен санасына әсері, бұл қоршаған шындықтың жеткіліксіз көрінуіне және нәтижесінде мінез-құлықтың өзгеруіне әкеледі;

Желілік этикет – адамдардың онлайн ортадағы өзара әрекеттесуін реттейтін ережелер мен мінез-құлық нормаларының жиынтығы;

БАҚ пен әлеуметтік желілердің өзін-өзі реттеуі – бұл БАҚ-тың әлеуметтік жауапкершілігін қамтамасыз ететін мемлекеттік емес ұйымдық жүйе, яғни БАҚ-тың өз қызметі үшін заң негізінде емес, этикалық нормалар негізінде Қоғам алдындағы жауапкершілігі;

Интернетке қол жеткізу құқығы – әркімнің құқығы адам ақпараттық және коммуникациялық желілерге қол жеткізу мүмкіндігі;

Интернет – электронды ақпараттық ресурстарды тасымалдауға арналған біріктірілген телекоммуникациялық желілер мен есептеу ресурстарының дүниежүзілік жүйесі;

Ақпаратқа қол жеткізу – мемлекет кепілдік берген, Қазақстан Республикасының Конституциясында және заңдарында бекітілген әрбір адамның ақпаратты заңда тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін алу және тарату құқығы;

Ақпараттық қауіпсіздік – Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігінің, сондай-ақ ақпараттық саладағы адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің құқықтары мен мүдделерінің елдің орнықты дамуы мен ақпараттық тәуелсіздігі қамтамасыз етілетін нақты және әлеуетті қатерлерден қорғалу жай-күйі.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

АЖ	–	Ақпараттық жүйе
АҚЖО	–	Ақпараттық қауіпсіздіктің жедел орталықтары
АӨК	–	Агроөнеркәсіптік кешен
АСЕАН	–	Оңтүстік-шығыс Азия елдерінің ассоциациясы
АТ	–	Ақпараттық технология
АТҚҚК	–	Аймақтық терроризмге қарсы құрылым
ӘМСҚ	–	Әлеуметтік медициналық сақтандыру қоры
БҰҰ	–	Біріккен Ұлттар Ұйымы
БҰҰДБ	–	Біріккен Ұлттар Ұйымының даму бағдарламасы
БЭЖ	–	Біртұтас энергетикалық жүйе
ДДСҰ	–	Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы
ДЗСҰО	–	Дәрілік заттарды сараптаудың ұлттық орталығы
ДҚБЖ	–	Дерекқор басқару жүйесі
ЕАЭО	–	Еуразиялық экономикалық одақ
ЖИ	–	Жасанды интеллект
ЖІӨ	–	Жалпы ішкі өнім
ИАЖ	–	Интеграцияланған ақпараттық жүйе
ҚР	–	Қазақстан Республикасы
ҚР АК	–	Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі
ҚР АПК	–	Қазақстан Республикасының азаматтық-процестік кодексі
ҚР ӘҚБтК	–	Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі
ҚР ҚПК	–	Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі
ҚР ЦДИАӨМ	–	Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі
МАС	–	Медиа және ақпараттық сауаттылық
МДБ	–	Мемлекеттік деректер базасы
МДҚ	–	Мемлекеттік деректер қоры
САҚП	–	Сатып алу қабілетінің паритеті
ТМД	–	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
ТМД ПАА	–	ТМД парламент аралық ассамблеясы
ҰҚШҰ	–	Ұжымдық қауіпсіздік шарт ұйымы
ХҚКО АЖ	–	Халыққа қызмет көрсету орталығы ақпараттық жүйесі
ХЭО	–	Халықаралық электр байланысы орталығы
ШЫҰ	–	Шанхай ынтымақтастық ұйымы
ЭКОСОС	–	Экономикалық және әлеуметтік кеңес
ЭЦҚ	–	Электронды цифрлық қолтаңба
ЭШФ АЖ	–	Электронды шот-фактуралар ақпараттық жүйесі
ЭЫДҰ	–	Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымы
ЮНЕСКО	–	Білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйым
ЮНИСЕФ	–	Халықаралық балалар қоры

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертация ақпараттық технологиялардың көмегімен адам құқықтарына құрылған жаңа цифрлық шындықтың адам құқықтары мен заңды мүдделеріне кепілдік берудің, қорғаудың және қамтамасыз етудің жаңа тетігін әзірлеу қажеттілігіне әсер ету процесінің әсерін зерттеуге арналған.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі келесідей:

Біріншіден, адам құқықтары олардың іргелі болуына қарамастан көптеген процестердің дамуымен тікелей байланысты және алдын-ала анықталған. Қазіргі уақытта – бұл жалпы ақпараттандыру, сондай-ақ оның келесі кезеңі – жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірінің барлық салаларын қамтитын цифрландыру.

Ақпараттандыру және цифрландыру өнімдерін жасайтын мүмкіндіктер ақпараттық және басқа да адам құқықтарын айтарлықтай өзгертті. Бұл өз кезегінде халықаралық және ұлттық заңнаманы өзгертті.

Құқықтық ғылымда да, елдердің заңнамасында да бірқатар терминдерге, соның ішінде «цифрлық құқықтар» ұғымы мен мазмұнына бірыңғай көзқарастар жоқ. Ал ғылыми зерттеулерде адамның әмбебап құқықтарын қайта қарау және оларды «цифрлық құқықтардың» пайда болуын ескере отырып кеңейту қажеттілігі туралы мәселе талқыланады, ал олардың жоқтығы туралы ұстаным бар.

Сонымен қатар, цифрландыру процестерінің әсерінен өзгерген ақпараттық құқықтың кейбір теориялық аспектілерін зерттеу маңызды болып табылады. Мұның бәрі маңызды ғылыми талдауды, оның ішінде құқық теориясы, сондай-ақ конституциялық, әкімшілік, азаматтық және басқа да құқық салалары тұрғысынан зерттеуді талап етеді.

Екіншіден, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллекттің кең мүмкіндіктеріне негізделген цифрландыру өз азаматтарының құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін мемлекеттің нақты қорғауын талап етеді.

Ақпараттық қауіпсіздік мәселелері елеулі дәрежеде өзектендірілді, оның ішінде жабық ақпаратқа қол сұғылмаушылықты қамтамасыз ету мәселелері, теріс ақпараттық ықпал ету мәселелері де орын алды. Бұл жеке тұлғаға да, қоғамдық сана мен мемлекеттік мүдделерге де қатысты байқалып отыр.

Жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ақпараттық мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету проблемалардың бірыңғай кешеніне айналады, оларды шешу тек ұлттық және кейбір аспектілерде мемлекетаралық құқық деңгейінде мүмкін болады. Мұның бәрі бірыңғай тәсілді, бірыңғай басымдықтарды, қағидалар мен құралдарды талап ететін арнайы механизмнің пайда болуына ықпал етеді, оны әлемдік тәжірибе сынақ пен қателік арқылы дамытып отыр.

Осыған байланысты халықаралық заңнаманы және шет елдердің ақпараттық құқық пен ақпараттық қауіпсіздік мәселелеріндегі тәжірибесін талдау қажет, бұл өз кезегінде құқықтық реттеудің неғұрлым тиімді тәсілдерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, Қазақстан экономика мен мемлекеттік басқаруды

ақпараттандыру және цифрландыру саласында айтарлықтай ілгеріледі.

Егер 2021 жылы «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында Мемлекет басшысы «цифрландыру – бұл сән үрдісін ұстану емес, ұлттық бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізудің негізгі құралы» екенін атап өтіп, біз «Цифрлық теңсіздікті жоюымыз, барлық азаматтар үшін Интернетке барынша қол жетімділікті және сапалы байланысты қамтамасыз етуіміз керек» деп атап өтті. Бүгінгі таңда бұл жолдар мен электр энергиясы сияқты негізгі қажеттілік болып табылады» [1], 2023 жылдың маусым айында ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев шетелдік инвесторлар кеңесінің отырысында «цифрландыру Қазақстан үшін ұлттық деңгейдегі басымдыққа айналды. Біз Еуразиядағы ең ірі және ең озық цифрлық хабтардың бірі болуға ниеттіміз. ... Цифрландырудың өсуі экономиканың дамуына түбегейлі әсер ете отырып, бүгінгі күн тәртібін айқындап отыр. ... Жасанды интеллект, блокчейн, заттар интернеті (IoT) және үлкен деректер (Big Data) сияқты жаңа тұжырымдамалар мен технологияларды кеңінен енгізу ауыл шаруашылығынан бастап қаржылық қызметке дейінгі барлық салаларда ережелерді өзгертуге әкеледі» деп баса көрсетті [2].

Түрлі спектрдегі арнайы нормативтік құқықтық актілердің тұтас кешені қабылданды, бұл халықаралық деңгейде тануға қол жеткізуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, мемлекет басшысы заңнаманы жаңа технологиялық құбылыстарға одан әрі бейімдеу міндетін атап көрсетеді, өйткені Қазақстан технологиялық әріптестік, дата-орталықтарды салу және орналастыру, деректер транзитін дамыту, цифрлық қызметтердің жаһандық нарығына қатысу үшін ашық юрисдикция ретінде брендке айналуы тиіс [3].

ҚР цифрлық кодексі әзірленуде, ол әлемнің үздік тәжірибелерін қамти отырып, ең алдымен ел азаматтарының конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселелерін қамтуы тиіс. Әзірлеушілер «цифрлық адам құқықтары – бұл ерекше реттеуді қажет ететін нақты категория, оның ішінде цифрлық құқықтар мен азаматтардың бостандығы цифрлық ортада ерекше назар аударуды және реттеуді қажет етеді деп есептейді. Құқықтық реттеу тетіктерін әзірлеу және айқындау цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында осы құқықтар мен бостандықтардың қорғалуын қамтамасыз етуге тиіс» [4].

Осыған байланысты цифрландырудың адам құқықтарына жалпы және әрбір құқығына жеке әсерін кешенді зерттеу, сондай-ақ осы құқықтарды бекіту, қамтамасыз ету және кепілдік беру тәсілдерін зерттеу қажет. Сонымен қатар, ақпараттандыру мен цифрландырудың әсері жеке тұлғаның барлық құқықтарына, соның ішінде оның өмір сүру, денсаулық, ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау, бостандық және т.б. құқықтарынан байқалады. Бұл әсіресе құқықтық және басқа салалар тұрғысынан (психология, педагогика, әлеуметтану, экономика және т.б.) сапалы кешенді талдауды қажет етеді.

Ақпараттық құқық саласындағы отандық әдебиеттерді талдау жекелеген зерттеулердің болуын көрсетеді. Цифрландыру жағдайында тұлғаның ақпараттық құқықтары саласында мұндай арнайы зерттеулер жоқ, бұл өз кезегінде елдегі осындай іргелі нормативтік актілерді әзірлеу кезінде ғылыми

деректерді пайдалану мүмкіндігіне айтарлықтай нұқсан келтіреді.

Төртіншіден, Қазақстан бірқатар саяси және экономикалық одақтардың қатысушысы бола отырып, негізінен экономика саласында ортақ мүдделерге бейімділікті қамтамасыз етуге арналған.

ТМД ПАА ұлттық құқықтық реттеу және ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің келісілген заңнамалық қызметі үшін бағдар болып табылатын бірқатар модельдік заңдарды қабылдады. Бұдан басқа, ЕАЭО-ға мүшелік (цифрлық интеграция, бірыңғай цифрлық кеңістік және т.б.) азаматтардың құқықтарына, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерге қандай да бір дәрежеде әсер ететін немесе тікелей әсер ететін ұлттықтан жоғары ұсынымдар мен стандарттарды есепке алу қажеттілігін белгілейді.

Бұл өз кезегінде ұлттық заңнама нормаларында, қоғамның басымдықтары мен мүдделерінде көрініс табады. Сондай-ақ ол қолданыстағы заңнама және оның жобалары тұрақты ғылыми талдауды, аудит жүргізуді, сонымен бірге тұрақты стратегиялық зерттеулерді талап етеді.

Осыған сүйене отырып, ұсынылған диссертациялық зерттеу тақырыбын таңдау тақырыптың өзектілігіне, цифрландырудың жеке құқықтарға әсері туралы құқықтану саласындағы кешенді жұмыстардың болмауына, сондай-ақ ақпараттандырудың жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерге әсер етуінің қазіргі жағдайында ақпараттық және басқа да жеке құқықтарды қорғау мәселелеріне ғылыми қауымдастықтың назарын аудару қажеттілігіне байланысты болды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы тақырыпты таңдауда көрінеді. Адамның құқықтар жүйесінде цифрлық құқықтарды тану және бөлу тенденциясы әлемдік құқықтық ғылымда жете қарастырылады, келесі буын «цифрлық құқықтардың» пайда болуы туралы ұсыныстар жасалады.

Жұмыста цифрландыру процестерінің қазіргі даму тенденцияларын талдау негізінде цифрландырудың тұлғаның ақпараттық құқықтарының бүкіл кешеніне, сондай-ақ кейбір басқа құқықтарға әсер етуіне алғаш рет кешенді талдау жүргізілді. Осыған сүйене отырып, отандық ғылымда алғаш рет цифрлық құқықтарды адам құқықтарының жеке, дербес кешеніне бөлудің мүмкін еместігі туралы қорытынды жасалды.

Қазақстан азаматтарының дербес деректерін жинауды қоса алғанда, цифрландырудың ағымдағы жай-күйін, сондай-ақ осы саладағы алдағы өзгерістерді талдау негізінде азаматтың құқықтарын құқыққа қарсы цифрлық бейіндеуден қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттің нақты міндеттемелерін заң деңгейінде бекіту қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Отандық ғылымда тұңғыш рет бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыру жөніндегі Қазақстанның құқықтық міндеттемелеріне және осы міндеттемелердің ел азаматтарының ақпараттық құқықтарын қорғауға ықпалына кешенді талдау жүргізілді.

Зерттеу тақырыбының ғылыми даму дәрежесі. Жалпы құқық және адам құқықтарының кешенді мәселелеріне С. Алексеев, Д.Н. Бахрах, Ж. Венгеров, В.А. Козлов, А.В. Малько, М.Т. Баймаханов, Д.М. Баймаханова, Ж.Д. Бусурманов, С.З. Зиманов, А.С. Ибраева, В.А. Малиновский, Э.Б. Мухамеджанов, С.Н. Сабикенов,

Г.С. Сапаргалиев, С.С. Сартаев, А.В. Малько, Н.И. Матузов, Ф.М. Рудинский, Г.А. Прокопович, С.Н. Шевердяев, М.В. Баглай, А.Н. Головистикова, Л.Ю. Грудцына, Ю.Д. Мицкая, Е. Ильин, О.Е. Кутафин, Е.А. Лукашев, Г.А. Куаналиева, К.Ж. Куандыков, Г.Т. Айгаринова, К.М. Қожабек және т.б. ғалымдардың ғылыми зерттеулері арналған.

Ақпараттық заңнама теориясының мәселелері Ж.К. Амиржан, И.Л. Бачило, А. Городов, Е.Б. Ганюшкина, В.Н. Лопатин, М.А. Федотов, О.В. Домаскин, В.А. Копылов, В.В. Крылов, В.Н. Лопатин, А.В. Морозов, В.Б. Наумов, М.М. Рассолов, Т.А. Полякова, А.А. Стрельцов, Э.В. Талапин, Л.К. Терещенко, В.П. Талимончик, Д.Б. Фролов, А.А. Фатьянов және басқа ғалымдардың еңбектерінде зерттелген. Соның ішінде цифрлық құқық мәселелері бойынша П.В. Меньшиков, В.Ф. Попондопуло, Д.А. Петров, Е.В. Силин, Д.Ю. Козяр, Chris Skinner, мен т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Жекелеген салалардағы цифрландырудың құқықтық аспектілеріне А.Г. Гетманец, Д.Б. Кулумбетова, Н.Х. Маулина, А.Б. Асанова, А.Е. Войскунский, А.С. Евдокименко, Н.Ю. Федунина, С.Н. Федорченко, Д.Т.Гринспэн, С.Г. Бойд, Пьюривэл Дж., С.И. Петраков және т.б. зерттеулері арналған. Цифрландыру саласындағы әлеуметтанулық және саясаттанулық зерттеулер А.С. Дмитриев, Ж.К. Тулиндинова, А.А. Умаров және т.б. ғалымдардың еңбектерінде жүргізілді.

Қазақстандық зерттеуші-заңгерлер тобы С.К. Жетпісов пен Г.А. Алибаеваның жеке өмірге қол сұғылмаушылық және оған цифрландыру процестерінің әсері мәселелері жөніндегі ғылыми жұмыстарын ерекше атап өткен жөн. О.Е. Кутафиннің «Неприкосновенность в конституционном праве РФ» атты монографиялық зерттеуінде конституциялық құқықтағы қол сұғылмаушылық мәселелері талданған.

С.Қ. Идрышева өз зерттеулерін ҚР ақпараттық заңнамасының бірқатар сұрақтарына арнаған, соның ішінде ҚР цифрлық кодексінің жобасын сыни талдау, сонымен қатар ақпараттық режимдерге ерекше назар аударған.

Азаматтық-құқықтық қатынастарды цифрландыру мәселелеріне М.К. Сүлейменов (цифрлық активтер мәселелері), Ф.С. Карагусов (электрондық ақша), А.К. Құсайынова (ҚР-дағы электрондық құжат айналымын азаматтық-құқықтық реттеу), А. Омарова (цифрлық қызметтер), Д. Бекежанов (суды пайдалануды цифрландырудың құқықтық мәселелері) елеулі назар аударды.

Ақпараттық қауіпсіздіктің құқықтық мәселелері Ж.К. Амановтың, А.Е. Жатқанбаеваның (конституциялық-құқықтық аспектілері), М.А. Шөкеновтың, Д.К. Нұрпейісовтың, А.С. Байкенжеевтің және т.б. ғылыми зерттеулерінде ашылды.

Ақпараттық қауіпсіздіктің саясаттану аспектілерінің мәселелері А. Ақшолақованың «Информационная безопасность Республики Казахстан: политологический аспект» тақырыбындағы диссертациялық зерттеуінде, сондай-ақ М. Әшімбаев, Г.У. Дәулетбаева, Г. Ибраева, А. Орсариев және т.б. еңбектерінде көрсетілген.

Ақпаратты жүйелеуді теориялық-құқықтық талдау [5] және ақпараттық қоғамның дамуы жағдайындағы бұқаралық коммуникацияларды құқықтық реттеу [6] мәселелеріне А.В. Минбалеевтің диссертациялық зерттеулері арналған,

олардың ережелері қазақстандық заңнамаға да қолданылады.

Сонымен қатар, отандық және шетелдік зерттеушілердің цифрландырудың жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірінің белгілі бір салаларына, оның ішінде олардың құқықтарына әсер ету мәселелеріне деген үлкен ғылыми қызығушылығына қарамастан, отандық ғылыми әдебиеттерде Қазақстан Республикасын цифрландыру жағдайында адамның ақпараттық құқықтарының өзгеруін талдауға арналған бірыңғай кешенді зерттеу жоқ екенін атап өткен жөн.

Ұсынылған диссертациялық зерттеу Қазақстанның құқықтық ғылымындағы бұл олқылықтың орнын толтыруға бағытталған.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты – цифрландыру процестерінің адамның ақпараттық және өзге де құқықтарын трансформациялауға әсерін кешенді талдау, сондай-ақ осындай трансформацияны ескере отырып, ақпараттық және өзге де заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша теориялық ережелер мен ғылыми-тәжірибелік ұсынымдар әзірлеу.

Жоғарыда аталған саладағы мәселелерді шешу жолдарын зерттеу және негіздеу келесі **міндеттерді** шешу арқылы жүзеге асырылады:

– цифрландырудың құқықтың дамуына әсерін талдау;

– жеке тұлғаның ақпараттық және цифрлық құқықтарының арақатынасын зерттеу;

– цифрландырудың тұлғаның ақпараттық құқықтарына әсерін талдау;

– цифрлық ортада тұлғаның жеке деректерін жинау мен пайдаланудың қолданыстағы механизміне сыни талдау жүргізу

– тұлғаның ақпараттық құқықтары институтын одан әрі дамытуға қатысты халықаралық құқықтың тәсілдерін қарастыру;

– Қазақстанның бірыңғай ақпараттық кеңістік құру жөніндегі халықаралық міндеттемелерін зерттеу негізінде адамның ақпараттық құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөнінде ұсыныстар енгізу.

Зерттеу объектісі мен пәні. Диссертациялық зерттеудің **объектісі** цифрлық технологиялардың ықпалы жағдайында тұлғаның ақпараттық құқықтарын жүзеге асыру процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеу пәні адамның ақпаратты алу мен таратуға, ақпарат бостандығына және өзге де өзінің конституциялық құқықтарын жүзеге асыруын қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық және ұлттық заңнама, ұлттықтан жоғары, мемлекеттік және мемлекеттік емес институттардың, БАҚ және т.б. қызметі болып табылады.

Теориялық негізі. Жұмыстың теориялық негізін құқық теориясы, адам және азамат құқықтары тұжырымдамасы, ҚР конституциялық құқығы, салыстырмалы конституциялық құқық саласындағы ғылыми еңбектер, ақпараттық және басқа да құқық салаларындағы ғалымдар мен практиктердің, сонымен қатар саясаттану, педагогика, психология, әлеуметтану және т.б. саладағы ғалымдар мен практиктердің еңбектері құрайды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістеменің үйлесімі болып табылады. Жалпы ғылыми әдістер гуманитарлық ғылымның басқа салаларының нәтижелерін талдау, бақылау және салыстырмалы әдістер сияқты зерттеу тақырыбына қатысты біріктіруге және жан-жақты

қолдануға мүмкіндік берді.

Жұмыста жеке ғылыми әдістер де кеңінен қолданылды: формальды-құқықтық және құрылымдық-жүйелік талдау, нақты тарихи, салыстырмалы-құқықтық, логикалық, социологиялық және статистикалық әдістер, модельдеу әдісі және т.б.

Зерттеудің нормативтік негізін адам құқықтары саласындағы, адамның ақпараттық құқықтары саласындағы халықаралық конвенциялар, Қазақстан Республикасының Конституциясы, ақпараттандыру және цифрландыру саласындағы арнайы заңдар, заң жобалары және ҚР уәкілетті органдарының актілері құрады. Жеке тұлғаның ақпараттық құқықтарын қорғау мәселелері бойынша Қазақстанның халықаралық келісімдерін ерекше атап өткен жөн.

Зерттеудің эмпирикалық базасы БҰҰ-ның және өзге де халықаралық ұйымдардың, ҚР уәкілетті органдарының ресми есептері мен өзге де құжаттары, көтерілетін проблематикаға тікелей қатысы бар ғылым мен практиканың әртүрлі салаларындағы талдамалық зерттеулердің нәтижелері, қолданыстағы халықаралық, отандық және шетелдік заңнамалар, нақты істер материалдары болады.

Зерттеудің жаңалығын нақты ашатын негізгі **ережелер қорғауға шығарылады:**

1. Халықаралық және ұлттық құқықты дамытудың қазіргі бағытын талдау негізінде құқық жүйесі ғылыми-техникалық прогрестің неғұрлым жетілдірілген құралдарын қоғамға үнемі енгізудің әсерінен тұрақты түрде өзгеріске ұшырайды деген қорытынды жасалды. Халықаралық және ұлттық құқық құралдары мен ақпараттық технологиялар саласындағы өзін-өзі реттеу институттарын байланыстыруды қамтамасыз етуден тұратын құқықтың рөлі қоғамдық қатынастардың негізгі реттеушісінен үйлестірушіге айналды;

Өзін-өзі реттеуді ақпараттық технологияларды жобалау, әзірлеу, енгізу және пайдалану кезінде қазіргі қоғамның іргелі құндылықтарын қорғаудағы ішкі бақылау ретінде қарастырылуы керек. Бұл саладағы өзін-өзі реттеу мемлекеттік мәжбүрлеу арқылы қамтамасыз етілетін және жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің мүдделерімен айқындалатын негізделген қажеттілік екенін атап өткен жөн.

2. Адам құқықтарын, цифрлық технологияларды қолдану әсерінен өзгеруіне қарамастан, цифрлық құқықтар ретінде жіктеуге болмайды деген қорытынды жасалды.

Цифрлық құқықтарды адамның ақпаратқа қажеттіліктеріне қатысты әмбебап құқықтарын кеңейту және қолдану тұрғысынан ғана қарастыру керек.

3. Негізгі ақпараттық құқықтардың мынадай жүйесі ұсынылған: заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпарат алу құқығы; заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты тарату құқығы; ақпараттың құпиялылығына құқық; теріс ақпараттық әсерден қорғау құқығы. Цифрландыру адамның қандай да бір құқықтарын шектемейтіндігі, тек осы құқықтарды жүзеге асыру тәсілдерін дамыту мен кеңейтуге жағдай жасайтыны дәлелденді.

4. Мемлекеттік органдар мен коммерциялық құрылымдар адам туралы есептік деректер жүйесі ретінде, оның ішінде ақпарат алмасу мақсатында

қалыптастыратын «цифрлық тұлға» ұғымын талдау негізінде мына құқықтарды заңнамалық тұрғыдан бекіту қажеттілігі туралы қорытынды жасалды:

1) осы мәліметтерге қол жеткізуге;

2) осы деректермен жасалатын операциялар туралы мәліметтерге қол жеткізуге;

3) адам туралы мәліметтер көлемімен келісуге;

4) мәліметтермен жасалатын операцияларға келісім беруге.

Мемлекет деректерді жүйелеудің бастамашысы ретінде оларды қорғауды ғана емес, сонымен бірге заңсыз пайдаланудан қорғау кепілдігін де қамтамасыз етуге міндетті. Бұдан басқа мемлекет жеке тұлғаны құқыққа қайшы цифрлық бейіндеуден, оның ішінде оны қалыптастыруға мәжбүрлеуден қорғауды қамтамасыз етуге міндетті.

5. Жеке тұлғаның ақпараттық құқығы халықаралық құқықтың салааралық институты ретінде келесі ережелерден туындауы керек:

– ақпараттандырудың, цифрландырудың және жаһанданудың заманауи процестері ақпарат саласындағы адам құқықтарына көзқарастарды жетілдіруге тікелей әсер етеді;

– қазіргі жағдайда адамның ақпарат пен сөз бостандығына құқығы мемлекеттің интернетке еркін қол жеткізуді және интернет қауіпсіздігінің жұмыс істеуін ұйымдастыру жөніндегі күшімен қамтамасыз етіледі;

– ақпарат алу және ақпарат алмасу құқығын шектеу мемлекеттермен ұлттық және халықаралық құқық қағидаларын сақтай отырып, конституциялық құндылықтарды қорғау мақсатында ғана шектелуі мүмкін;

6. Ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін цифрландыру және өзектендіру жағдайында заңдар жеке тұлғаның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын маңызды басымдықтар ретінде сақтауға тиіс. Бұл басымдық кез келген ұлттықтан жоғары шешімдерді әзірлеу және қабылдау кезінде стратегиялық ұлттық басымдық ретінде сақталуы тиіс.

Жұмыстың теориялық және тәжірибелік құндылығы. Диссертациялық зерттеуде жасалған ұсыныстар мен қорытындылар конституциялық, әкімшілік, ақпараттық және өзге де заңнаманы дамыту саласында, ҚР Парламентінің заңнамалық қызметінде заң жобаларын әзірлеу кезінде пайдалануға ұсынылады.

Жұмыс ережелері жоғары оқу орындарында «Құқықтану» білім беру бағдарламасы бойынша мамандар даярлау кезінде, конституциялық, әкімшілік, ақпараттық құқық бойынша сабақтар мен арнайы курстар өткізу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау диссертациялық жұмысты орындаудың әр кезеңінде нәтижелерді алуға байланысты жүзеге асырылды. Диссертация әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Заң факультетінің Қаржы, кеден және экологиялық құқық кафедрасында орындалды. Зерттеу нәтижелері келесі жұмыстарда көрініс тапты:

1) Жексембаева Н.Е., Жатканбаева А.Е. К вопросу о защите информационных прав граждан в условиях цифровизации // Материалы международной научно-практической конференции «Современные вопросы правовой науки и юридического образования в контексте модернизации

общественного сознания». Алматы, 23 ноября 2018 г. – С. 396-401;

2) N. Zheksembayeva Types of information rights of citizens in the conditions of digitalization // Materials of XV international research and practice conference. Trends of modern science-2019. May 30-June, 2019. – С. 75-84 ;

3) N. Zheksembayeva, A. Jangabulova, Inal Emrehan. Protection of information rights of citizens as a direction of legal science // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2019. – №4(92). – С. 11-17;

4) Жексембаева Н.Е., Джангабулова А.К. К вопросу об информационных правах граждан в киберпространстве // Наука и жизнь Казахстана. – 2019. – №6/2. – С. 39-44.

5) Жексембаева Н.Е., Джангабулова А.К. Қазақстан Республикасындағы азаматтардың жеке мәліметтерін қорғау мәселесі // Наука и жизнь Казахстана. – 2020. – №4/ 1. – С.52-58.

6) Жексембаева Н.Е., Джангабулова А.К., БаймахановаД.М., Эмрехан Инал (Emrehan Inal). Адам және азаматтардың ақпаратқа құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық аспектілері // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных гуманитарных наук. – 2020. – №332. – Т4. – С. 314-321;

7) N. Zheksembayeva, Jangabulova, A.K., Kuanalieva, G.A., Nakisheva, M.K., Konysbai, B.M. Human rights information in the context of digitalisation // International Journal of Electronic Security and Digital Forensics, 2023. – 15(6). – PP. 555–566 (Scopus).

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертация кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертация көлемі жұмыстың осы түріне қойылатын талаптарға сәйкес келеді.

1 ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

1.1 Цифрландыру ұғымын түсіндірудің негізгі жолдары

Цифрландыру бүгінде әртүрлі экономикалық, өндірістік, әлеуметтік, басқарушылық, білім беру және өзге де процестерге енгізілетін ең жарқын және тиімді трендтердің бірі ретінде қарастырылады.

Оны тіпті «қоғам өмірінің әртүрлі салаларына әсер ететін оның дамуындағы негізгі мегатренд» ретінде сипаттайды [7, 147–169 бб.]. Бұл осы құбылысқа және оның қоғамның дамуына, жаһандық дүниетанымды қайта құру және т.б. ықпал етуі үлкен қызығушылық тудырады.

Осы құбылысты талдайтын барлық зерттеушілер цифрландырудың негізі ұғымы «сан» және оның туынды сын есімі «сандық» (digital) сөзінен алынғанын айтады. Ол цифрлық технологияларды, деректерді беру ағындарын, сондай-ақ цифрлық тарату құрылғыларын енгізуге байланысты.

Біз цифрландыруды кең және тар мағынада қарастыру керек деп айтатындардан бірінші емеспіз.

Тар мағынада цифрландыру – бұл ақпаратты берудің аналогтан цифрлық түрге көшуі арқылы жүзеге асырылатын процесс [7, 25-36 б.б.]. Осы тұрғыда цифрландыру процесін диджитизация (digitization) ретінде қарастырған жөн.

Ал кең мағынада цифрландыру жаһандық процесс ретінде қарастырылғанда, атап айтқанда экономиканың цифрлық технологияларға көшу тұжырымдамасы, яғни тұлғаның да, жалпы қоғамның да барлық өмір салаларына және барлық басқарушылық мемлекеттік процестерге диджитализация (digitalization) түсіндірмесін қолдану мүмкіндігі. Экономикада цифрландыру ең жақсы эргономиканы білдіреді (оңай, жылдам қол жетімділік, ресурстар мен қызметтердің таралуы және т.б.). Мемлекеттік бағдарламалық құжаттарда бұл процесс «Цифрландыруға күш салу адами капитал белсенді түрде дамитын – болашақтың білімі мен дағдылары ерте жастан бастап тәрбиеленетін, автоматтандыру және басқа да жаңа технологиялар есебінен бизнес жұмысының тиімділігі мен жылдамдығы артатын, ал азаматтардың өз мемлекеттерімен диалогы қарапайым әрі ашық болатын жаңа қоғамды құруға әкеледі. Цифрлық революция біздің көз алдымызда өтуде. Бұл өзгерістер соңғы жылдары түрлі салаларда қолданылатын көптеген технологиялық инновациялардың енгізілуімен туындады. Өндіріс және қосымша құнды алу тәсілдері түбегейлі өзгеруде, адамдардың білімі мен еңбек дағдыларына жаңа талаптар пайда болуда» деп сипатталады [8].

Қазіргі жағдайда экономикалық қатынастардың дамуы ақпараттандырудың күрт өсуін, содан кейін цифрландыруды ынталандырды және нәтижесінде цифрлық экономиканың қалыптасуына әкелді. Өз кезегінде, цифрлық экономика «электрондық үкімет», «цифрлық аналитика», «жасанды интеллект», «білім беруді цифрландыру», «цифрлық құқық», «цифрлық мәдениет», «цифрлық эконжүйе», «цифрлық орта», «цифрлық трансформация» және басқа да көптеген процестермен алдын ала анықталған және қатар дамып келеді. Ол цифрландыру

процестерінің жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің тыныс-тіршілігінің түрлі салаларына терең енетіндігін көрсетеді.

Цифрландыру процесі ақпараттандырудың қисынды жалғасы болды, ол өз кезегінде ақпараттық технологиялардың дамуымен және оларды жаһандық енгізумен алдын ала айқындалды. Бұл 2017 жылы ғаламдық Интернет желісіне планетаның әрбір екінші тұрғыны қосылғандықтан, ақпарат көлемі бұрын-соңды болмаған мөлшерге дейін өсті. Ақпараттық технологиялардың дамуымен және оларды өндірістік процестерге енгізу мүмкіндігімен бірге жаңа 4-өнеркәсіптік революция – «Индустрия 4.0» пайда болды.

Бастапқы негіз болып «өнеркәсіптік процестерге «киберфизикалық жүйелерді» (CPS) немесе интернетке қосылған автоматтандырылған машиналар мен өңдеу орталықтарын біріктіру» туралы ұсыныс табылды [9].

Салдардың әсерлі болғаны сонша, бұл қысқа уақыт ішінде көптеген өндіріс процестеріне еніп, көптеген технологиялардың сыни өзгерістеріне және өнеркәсіптік жүйелердің жаңа құрылысының қалыптасуына әкелді. Жаңа өнеркәсіптік революцияның мәні бастапқыда киберфизикалық жүйелер өнеркәсіптік жабдық, логистика, бизнесті басқару жүйелері және тұтынушылар сияқты элементтер арасында нақты уақыт режимінде деректер алмасуды қамтамасыз ету арқылы өндірістік процестерді жақсартады. Сонымен қатар, киберфизикалық жүйелер автоматты режимде мониторинг жүргізуге, сондай-ақ өндірісті клиенттердің ағымдағы қажеттіліктеріне бейімдеуді қоса алғанда, бүкіл процесті бақылауға мүмкіндік береді.

Дүниежүзілік экономикалық форум (ДЭФ) негізін қалаушы және оның төрағасы Клаус Мартин Шваб бұл процесті 4-өнеркәсіптік революция деп сипаттады және оның экономикалық тарихтағы орнын былай сипаттады: «Бірінші өнеркәсіптік революция XVIII ғасырдың екінші жартысында, су мен будың көмегімен қол еңбегінен машинаға өту мүмкіндігі пайда болған кезде басталды. Екіншісі электр энергиясын игеруге байланысты жаппай конвейер өндірісінің дамуымен сипатталды. Біз өткен ғасырдың екінші жартысында цифрлық компьютерлерді құрудан және ақпараттық технологиялардың кейінгі эволюциясынан басталған үшінші өнеркәсіптік (немесе цифрлық) революция дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Бүгінде ол бірте-бірте технологияларды біріктірумен және физикалық, цифрлық және биологиялық әлемдер арасындағы шекараларды жоюмен сипатталатын төртінші өнеркәсіптік революцияға айналуда» [10].

Американдықтар бұл процесті API экономикасы деп атауға бейім [11], ал әлемде «цифрлық экономика» термині кең таралған [12], бұл модернизация процестерін тану мен қалыптастыруда бірінші болған еуропалықтармен жарияланды.

Мысалы, ақылды зауыттарды дамыту тұжырымдамасын ресми түрде қабылдай отырып, Германия цифрлық технологияларды енгізудің тиімділігін болжаған алғашқы ел болды, енді іс жүзінде әрбір ел даму бағдарламаларына өзінің даму жоспарларына мемлекеттік саясат ретінде цифрландыру процестерін енгізеді. Бүгінгі таңда дүниежүзілік қауымдастық «Цифрлық технологияларды дамытудың арқасында еңбек өнімділігінің, компаниялардың бәсекеге

қабілеттілігінің өсуі, өндіріс шығындарының төмендеуі, жаңа жұмыс орындарының құрылуы, кедейлік пен әлеуметтік теңсіздіктің төмендеуі байқалатын экономика» деп тұжырымдап отыр [13].

Цифрландыруды енгізудің негізгі бағыттарын қорытындылай келе, мыналарды көрсете кету керек: өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын цифрландыру; мемлекеттік басқаруды өзін-өзі цифрландыру (мемлекет-адам және мемлекет-бизнес процестері); ғылымды, мәдениет пен білімді және жеке адамның, қоғам мен мемлекет өмірінің басқа да салаларын цифрландыру.

Қазақстанда цифрландыру процесі толығымен қисынды әрі сатылы жолмен өтті. Цифрлық Қазақстанның қалыптасуына 2013 жылғы қазақстандықтардың ақпараттандыру және ақпараттық сауаттылығын арттыру бағдарламасы, 2005 жылғы «Қазақстан Республикасының электрондық үкіметін» қалыптастыру бағдарламасы негіз болды. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы Жолдауында «цифрлық технологияларды қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендету қажеттілігі және коммуникацияның дамуы мен оптикалық-талшықты инфрақұрылымға жаппай қолжетімділікті де қамтамасыз ету маңызды. Цифрлық индустрияны дамыту басқа барлық салаларға серпін береді» деп атап көрсетілген [14].

2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы цифрландыруды дамытудың бес негізгі бағытын бекітті: экономика салаларын цифрландыру; цифрлық мемлекетке көшу; цифрлық Жібек жолын іске асыру; адами капиталды дамыту; инновациялық экожүйені құру [8]**.** Ал 23.10.2020 жылғы ҚР Үкіметінің Қаулысымен бұл тізбе мынадай бағыттармен толықтырылды: әлеуметтік қатынастар саласын цифрландыру, энергетика мен өнеркәсіп үшін «Индустрия 4.0» технологиялық платформасын құру; AgriTech және Govtech технологиялық платформаларын енгізу, сапалы акт инфрақұрылымымен және ақпараттық қауіпсіздікпен қамтамасыз ету; Smart city технологиялық платформасын іске асыру; азаматтардың қауіпсіздік деңгейін арттыруға арналған цифрлық құралдар; FinTech және электрондық сауда, жасанды интеллектті дамыту және инновациялық экожүйені құру [15].

Бұл мемлекеттік және қоғамдық реттеу процесіне цифрларды енгізу процесі көлемінің кеңеюін айғақтайды.

Әрине, тез және сапалы трансформация жағдайында адамның өмірі де айтарлықтай өзгерді.

Егер «цифрландыру» терминіне жүгінетін болсақ, онда ол digitization (цифрландыру) дегенді білдіреді – бұл ақпаратты «физикалық тасымалдағыштан цифрлық түрге» түрлендіру [16, 18 б.]. Digitization (цифрландыру) аясында ақпараттың сапасы мен мазмұны өзгермейді, ол цифрлық форматта кейінгі өңдеу үшін электрондық нысанға айналады, бұл цифрлық форматта ақпаратты қосу арқылы қолданыстағы бизнес-процестерді жетілдіруге мүмкіндік береді. Дәл осы процестер интернетке қол жеткізе алатын әр адамның өмірінде айтарлықтай өзгерістерге әкелді.

Мысалы, әдебиет пен өнер туындыларын цифрландыру, мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді және бизнес пен кәсіпкерлік саласының қызметтерін, қаржы саласының қызметтерін алуды цифрлық форматқа көшіру, әртүрлі

деңгейде қашықтықтан оқыту мүмкіндігі, денсаулық сақтау және сауда қызметтері, ойын-сауық пен демалыс саласының мүмкіндіктері мен көлемін кеңейту, сондай-ақ көптеген басқа да мәселелер адам өмірін оған цифрлық технологияларды терең енгізу жағына елеулі трансформациялау процесін белгілеуге мүмкіндік береді. Мұның бәрі жиынтығында, сарапшылардың пікірінше, «дамыған ғылым мен технологияның көмегімен адамның қажеттіліктеріне, икемділікке, шығармашылыққа бағдарланудың жаңа құндылықтарына негізделген «ақылды» қоғамның пайда болуына алып келеді. Цифрландырудың әсерінен еңбек нарығы, денсаулық сақтау, білім беру, кеңістіктік даму түбегейлі өзгеруде» [17, 33 б.].

Өмірдің көптеген процестерін ақпараттандыру және цифрландыру экономиканың қызмет көрсету секторларында, бірінші кезекте құқық саласында елеулі өзгерістерге алып келді. Цифрландыру дәуірінде құқық қоғамдық қатынастарды реттеушінің негізгі қызметін жалғастыруда. Айта кету керек, цифрлық құқықты реттеу саласының ерекшелігі, атап айтқанда виртуалды ортадағы қоғамдық қатынастарды реттеу.

Сонымен бірге виртуалды орта ұғымына көзқарастар әртүрлі. Бірақ біз тек екі көзқарастарға тоқтауға болады деп санаймыз.

Бірінші тәсіл виртуалды орта «нақты және ойдан шығарылған орталардың иммерсивті және интерактивті еліктеушілігі, яғни адам онымен өзара әрекеттесетін белгілі бір ғажайып әлем, және бұл әлем адамның сенсорлық өрісінде тиісті ынталандыруды қалыптастыруға және оның реакциясын нақты уақыт режимінде мотор өрісінде қабылдауға қабілетті имитациялық жүйемен құрылады» деп қарастырылатындығына негізделген [18].

Физикалық тұрғыдан алғанда, виртуалды орта – бұл көптеген бақылаушы-пайдаланушылар арқылы тығыз қарым-қатынаста болатын нақты әлемнің көрінісі, атап айтқанда оған ғаламдық Интернетке қосылған гаджеттер арқылы кіруге болады. Бұл факт, өз кезегінде, «қиялдағы ортада адамдардың ақпараттық белсенділігінің барлық іздерін анықтауға және осы белсенділіктен туындаған ортадағы өзгерістерді (виртуалды және нақты географиялық кеңістікте) таратуға мүмкіндік береді» [19, 6-8 б.].

Дәл осындай факт ақпараттық құқық, содан кейін цифрлық құқық сияқты құбылыстың болуына және дамуына мүмкіндік береді. Алайда, осы ұғымдарды талдауға кіріспес бұрын, біздің ойымызша, «ақпараттық қоғам» және «цифрлық қоғам» сияқты ұғымдардың арақатынасын талдау қажет, өйткені бүгінде оларда жаңа құқықтық институттар мен категориялар қалыптасуда.

Егер осыдан 15-20 жыл бұрын ғылымның түрлі салаларының ғалымдары ақпараттық қоғамды жаңа феномен ретінде қарастырса, бүгінде біз цифрлық қоғам туралы айтып отырмыз. Сонымен бірге, бұл ұғымдардың арақатынасы қандай?

Ақпараттық қоғам индустриялық қоғамнан кейінгі адамзат дамуының мүлдем жаңа кезеңі ретінде қарастырылды, ол қоғамның ақпараты мен білімінің рөлінің ұлғаюымен, сондай-ақ «жалпы ішкі өнімдегі ақпараттық коммуникация, ақпараттық өнімдер мен қызметтер үлесінің өсуімен, адамдардың тиімді ақпараттық өзара іс-қимылын, олардың әлемдік ақпараттық ресурстарға қол

жеткізуін және ақпараттық өнімдер мен қызметтерге әлеуметтік және жеке қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін жаһандық ақпараттық кеңістік құрумен сипатталады» [20, 24 б.].

Ақпараттық қоғамды құру қағидаларының декларациясында (Женева қ., Швейцария, 2003 жыл) «Ақпараттық қоғамды құру - жаңа мыңжылдықтағы бүкіл адамзат үшін жаһандық міндет, ол «ақпараттық және коммуникациялық инфрақұрылымдар мен технологияларға, сондай-ақ ақпарат пен білімге қолжетімділікті кеңейту, әлеуетті арттыру, АКТ пайдалану кезінде сенімділік мен қауіпсіздікті арттыру, барлық деңгейлерде қолайлы орта құру, АКТ қосымшасын әзірлеу және олардың қолданылу саласын кеңейту, мәдени әралуандылық пен оны құрметтеуге ықпал ету, бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін тану, ақпараттық қоғамның этикалық аспектілеріне назар аудару және халықаралық және өңірлік ынтымақтастықты көтермелеу арқылы қол жеткізіледі» деп жарияланды [21].

Айта кету керек, «Ақпараттық Қазақстан-2020» Мемлекеттік бағдарламасына сәйкес ақпараттық қоғам «әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуы жоғары қоғам» ретінде сипатталады [22].

Ақпараттық қоғам, шын мәнінде, болашақ қоғамы деп аталатын цифрлық қоғамды қалыптастырудың алдын ала кезеңіне айналды. Е.В. Беляева өз зерттеулерінде «Бұл ақпараттық қоғам тұжырымдамасын жүзеге асырудың нәтижесі ретінде қарастырылады, бірақ оның ерекшелігі сипаттауды, түсінуді және этикалық реттеуді талап етеді. Жаңа кезеңнің айырмашылығы ақпараттық қоғамның ерекшелігі ақпараттың материалдық қызмет саласында да, адамдардың қарым-қатынасы мен рухани өмір саласында да рөлінің өзгеруі болды. Цифрлық қоғам үшін негізгі сипат ақпараттың өзі емес, оны сақтау мен таратудың электрондық-цифрлық тәсілі, кез келген әлеуметтік қатынастардың электрондық-цифрлық делдалдық қызметі болып табылады» [23].

Ақпараттық қоғам мемлекеттік бағдарламалық құжаттарда Қоғам-4.0, атап айтқанда, ақпараттық-бағдарланған қоғам ретінде көрсетіледі.

Егер ақпараттық қоғам қоғамның ақпараттық ағындарға қол жетімділігі үшін жағдай жасаса, ақпараттық деректердің бұрын-соңды болмаған өсуінің негізін қалыптастырса, жедел ақпарат алмасудың қалыптасуына әкелсе, сондай-ақ ақпараттық бизнес ортасын құрудың алғышарты болса, онда цифрлық қоғам әлдеқайда алға шықты, ол ғылымның әртүрлі салаларында зерттеу объектісіне айналады.

Егер бастапқыда цифрландыру процесі «цифрлық технологияларды автоматтандыру және пайдалану есебінен бизнес жұмысының тиімділігі мен жылдамдығы арттырылатын» [8] экономикалық санат ретінде қарастырылса, бүгінде біз бұл процесс әлдеқайда тереңдей түскенін және «цифрландыру бойынша күш салу адами капитал белсенді дамып жатқан жаңа қоғамды құруға алып келеді – болашақтың білімі мен дағдылары өте жас кезінен қалыптасады, азаматтардың өз мемлекеттерімен диалогы қарапайым әрі ашық болады. Біздің көз алдымызда цифрлық революция жүріп жатыр [8].

Бір жағынан, цифрлық технологияларды пайдалану және үнемі жетілдіру көптеген өндірістік процестерді жеңілдететін, бұрын ауыр адам еңбегі

тартылған салаларды (роботтандыру, Big Data және т.б.) дамытқан, шығармашылық ойлау үшін үлкен мүмкіндіктер енгізген (өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктері), қашықтықтан жұмыс істеу, оқыту, қызмет көрсету, оның ішінде мемлекеттік деңгейде (Электрондық үкімет) және т.б. мүмкіндіктерін енгізген жасанды интеллектті дамыту сияқты адамзат үшін бұрын қол жетімсіз мүмкіндіктерге алып келді. Covid-19-ға байланысты әлемнің барлық дерлік елдерінде енгізілген карантин кезеңінде оң мүмкіндіктер айқын көрсетілді. Атап айтқанда, көптеген салалар өз қызметін тоқтатып қана қоймай, өз мүмкіндіктерін кеңейтті. Осылайша, сарапшылардың пікірінше, пандемия цифрландырудың 10 еседен астам өсуіне және бизнес-ландшафттың өзгеруіне және мемлекеттің стратегиялық мақсаттылығын түзетуге, атап айтқанда, назар аудару мен ақшаны қашықтықтан және онлайн жұмыс істеуге болатын экономика салаларына орнатуға алып келді. Цифрлық қоғам Жапонияның «Қоғам 5.0» Стратегиясында өмірдің барлық салаларында цифрлық технологияларды пайдалануға негізделген қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму стратегиясында сипатталған. Стратегия Жапонияның, әлемдік экономиканың және тұтастай алғанда қоғамның тұрақты дамуын шектейтін мәселелерді шешуге бағытталғанын атап көрсетеді: еңбекке қабілетті халықтың азаюы, қоғамның қартаюы, жаһандық бәсекеге қабілеттілік деңгейінің төмендеуі, ескірген инфрақұрылым, табиғи апаттар, терроризм, экологиялық проблемалар, табиғи ресурстардың жетіспеушілігі әйелдердің қоғам өміріне белсенді қатыспауы [24]. Стратегияның негізгі идеясы – болжанған инновациялар негізінен цифрлық орта мен физикалық кеңістікті біріктіру арқылы әлеуметтік мәселелерді шешуге және нәтижесінде өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған. Ең бастысы, жаңа қоғамның мақсаты – адам өмірін барынша сапалы және қауіпсіз ету [25].

Сонымен бірге, цифрлық технологияны енгізу нәтижесінде қалыптасқан нақты жағдайды талдау ғылым әлемінде авторлар «әлемді диджитализациялаудың ықтимал теріс әлеуметтік және моральдық зардабы туралы» ескертеді деген сенімділіктің артуына әкелді. Оларға жаңа тоталитаризм (өйткені үлкен деректер жүйесінде (Big Data) бақылау, цензура, бақылау мүмкіндіктері шексіз болады) және жаңа тәуелділік кіреді (өйткені жаңа технологияларға қатысқандар мен олардан шығарылғандар үшін қатаң әлеуметтік жіктелу пайда болады)» [26]. Яғни, әсер етудің негізгі объектісі, түбінде, адам құқықтары болады.

Заттардың нақты жағдайын көрсететін бірқатар мысалдар келтіруге болады деп санаймыз.

Мысалы, Big Data қызметін пайдалану үлкен көлемдегі деректерді (тәулігіне 150 ГБ-тан үлкен көлемдегі құрылымдық немесе құрылымдық емес деректер массивтерін) сақтауға және өңдеуге мүмкіндік береді. Мысалы, А.И. Савельев «үлкен деректерді басқару шешімдерін қабылдау сапасын жақсарту, жаңа өнімдерді жасау және бәсекеге қабілеттілікті арттыру мақсатында үнемі жаңартылып отыратын, әртүрлі көздерден алынған үлкен көлемдегі құрылымдық және құрылымданбаған деректерді өңдеуге арналған құралдар мен әдістердің жиынтығы» деп анықтады. Үлкен деректер технологиялары

әмбебап болып табылады және қызметтің әртүрлі салаларында қолданылуы мүмкін» [27, 43-66 б.].

Егер сақтауды қуатты серверлері бар деректер орталықтары қамтамасыз етсе және бұлтты сақтауды құраса, онда аналитиканы суперкомпьютерлер жүзеге асырады, олар жоғары сапалы технологиялардың арқасында деректерді келесі көздерден талдайды: интернет-блогтар, әлеуметтік желілер, сайттар, БАҚ және түрлі форумдар; корпоративтік ақпарат-мұрағаттар, транзакциялар, деректер базасы – есептеу құрылғыларының көрсеткіштері-метеорологиялық аспаптар, ұялы байланыс датчиктері; қалалар мен мемлекеттердің статистикасы: орын ауыстыру, туу және өлім туралы деректер; медициналық деректер: талдаулар, аурулар, диагностикалық суреттер және басқалар [28].

Big Data көптеген салаларда қолданылады, ең көп таралған мемлекеттік басқару; өнеркәсіп; медицина; бөлшек сауда; интернет заттары; жылжымайтын мүлік нарығы; спорт; ауыл шаруашылығы; құқық қорғау қызметі; апаттар мен табиғи катаклизмдердің алдын алу; Блокчейн; шағын және орта бизнестің өзіне-өзі қызмет көрсету жүйелері; салық салу және т.б. қазір АҚШ-та компаниялардың 55 %-дан астамы үлкен деректермен жұмыс істейді, Еуропа мен Азияда-шамамен 53 % [29]. Бірақ ең маңызды ерекшелігі болып Big Data-мен жұмыс істейтін және ақпаратты талдауға және оның негізінде нақты мақсаттар үшін жаңа деректер құруға мүмкіндік беретін Data Science технологиясын қолдану мүмкіндігі табылады. Мысалы, бірнеше деректер көздерін біріктіру және талдау келесі жаңа білім алуға мүмкіндік береді, мысалы: клиенттердің демографиясын, мәмілелерді, қызығушылықтар мен қалауларды терең талдау; әлеуметтік көңіл-күйді бағалау, электрондық пошта, бәсекелестер деректерінің үйлесімі қандай өнімдер сұраныстың артуы немесе төмендеуі туралы түсінік бере алады; клиенттің орналасқан жерін білу бірден ұсыныс беруге мүмкіндік береді (мысалы, жақын дүкенге немесе мейрамханаға шақыру және жеңілдікпен SMS жіберу).

Нәтижесінде маркетинг, мемлекеттік басқару, сауда, әлеуметтік қарым-қатынас, ғылыми зерттеулердің жаһандануы мен интернационализациясы және басқа да салалар үшін оң нәтижелерден басқа, интернетті пайдаланатын әр адам тап болатын маңызды проблемалар туындайды. Олардың барлығы дерлік қазіргі адамзат халқының көпшілігі әлеуметтік желілерде тіркеліп, отыратындығына байланысты. Сонымен, Web-canape компаниясының деректері бойынша «интернетті бүкіл әлемде 4,66 миллиард адам пайдаланады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 316 миллионға (7,3 %) көп. Интернеттің ену деңгейі қазір 59,5 % құрайды» сонымен бірге «қазір әлемде 4,20 миллиард әлеуметтік желі қолданушысы бар. Соңғы 12 айда бұл көрсеткіш 490 миллионға өсті, бұл жылдық өсім 13 %-дан асады. 2021 жылы әлеуметтік желілерді әлем халқының 53,6 % пайдаланады. Өткен жылы әлеуметтік желілерді пайдаланушылар саны 13 %-дан асты. 2021 жылдың басында әлеуметтік желілерде жарты миллиардқа жуық жаңа пайдаланушылар тіркелді. 2020 жылы күн сайын орташа есеппен 1,3 миллионнан астам жаңа аккаунт құрылды, бұл секундына шамамен 15,5 жаңа қолданушы» [30].

Сонымен қатар, бүкіл әлемдегі компаниялардың 80 %-дан астамы жұмыста

әлеуметтік желілерді пайдаланады, өйткені адамдардың 78 %-ы әлеуметтік желілерден алынған ақпаратқа сенеді. Шын мәнінде, әлеуметтік желілер қазіргі Интернеттің орталығына айналды.

Тиісінше, халықтың әлеуметтік желілердегі мұндай белсенділігі бірқатар жағымсыз салдарға әкеп соқтырады, олардың ішінде атап өту керек, ең алдымен, бұл құпиялылық пен жеке өмірдің толық дерлік болмауы. Бұған аккаунттарға тіркелу шарттары (пайдаланушылардың толық келісімімен) және аккаунттарды бұзудың шектеусіз мүмкіндіктері, көбінесе әлеуметтік желі иесінің бизнесі де ықпал етеді. Статистикаға сәйкес, пайдаланушылардың жеке деректерінің жариялануы желінің кінәсінен, сондай-ақ жеке шоттардың немесе бүкіл желінің хакерлік бұзылуынан болады. Сонымен, жеке шотты бұзу бойынша хакерлердің қызметтері 20 доллардан жоғары бағаланады және жеке және өнеркәсіптік тыңшылық мақсатында қолданылады. Мысалы, АҚШ-тың неке заңгерлері әлеуметтік желілерге байланысты әр бесінші ажырасуды тіркеуде: ерлі-зайыптылар серіктестің профиліне қол жеткізе алады, сол жерде көңілдесімен алмасқан хатты тауып алады, нәтижесінде бұл ажырасуға әкеледі.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілерге енгізілген деректер, тіпті жойылған деректер де шексіз мерзімге сақталады. Сонымен қатар, үлкен топ адамдар кез-келген уақытта оны көре алады, тіпті егер адам желіден бірдеңе жойса да: біріншіден, бұл әлеуметтік желінің қызметкерлері: олар барлық ақпаратты қамтитын мәліметтер базасына, сондай-ақ пайдаланушылардың есептік жазбаларына кірудің арнайы құралдарына қол жеткізе алады, мысалы, кез-келген есептік жазбаға кіруге мүмкіндік беретін Facebook-тегі арнайы мастер-пароль; екіншіден, АҚШ-тағы ЦРУ немесе Ресейдегі ФСБ сияқты құқық қорғау органдары ақпаратқа қол жеткізе алады.Сонымен, Wikileaks негізін қалаушы Джулиан Ассанждың айтуынша, Facebook-те АҚШ-тың барлау қызметі қолданатын арнайы интерфейс бар, ал Ресейде бұрын танымал ВКонтакте желісі құқық қорғау органдарымен ынтымақтастық және жеке деректерді беру фактілерін көпшілік алдында мойындады.

2021 жылдың 8 маусымында хакерлер 8 миллиардтан астам парольдері бар файлды ашық түрде орналастырғаны белгілі болды. Cybernews бейінді порталының ақпараты бойынша, құжаттың көлемі шамамен 100 ГБ және 8,459 млрд – тан астам жолдан тұрады, олардың әрқайсысы жеке пароль болып табылады. Бұл адамзат тарихындағы ең үлкен құпия сөз. Файлды тарату аты аталмаған хакерлік форумнан басталды.

2020 жылы InfoWatch сараптамалық-талдау орталығы коммерциялық компаниялардан, мемлекеттік органдардан және ұйымдардан қол жетімділігі шектеулі ақпараттың 2 395 таралуын тіркеді (белгілі болды). Бұл бір жыл бұрынғыға қарағанда 4,5 %-ға аз, бірақ 2018 жылғы көрсеткіштен 5,8 %-ға артық. Бас қосқан санының азаюы, кемуі енгізді АҚШ – онда жағдай әшкереленген деректерді жыл болды шамамен 20 %. Жылыстаулар санының азаюына негізгі үлесті АҚШ қосты – деректердің бұзылу жағдайлары бір жыл ішінде 20 %-ға азайды [31].

Ал 2020 жылы жұртшылықтың игілігіне айналған бүкіл әлемде дербес деректер мен төлем ақпаратының 11,06 млрд жазбасы, атап айтқанда, аты-жөні,

электрондық пошта мекенжайлары, телефон нөмірлері, парольдер, тұрақты тұрғылықты жері туралы мәліметтер, әлеуметтік сақтандыру нөмірлері, банк карталарының деректемелері және банк шоттары туралы деректер жария етілді [31].

Сонымен, дарк-веб, Dream, Point және Wall Street Market-тің ең танымал ресурстарында әртүрлі санаттағы жеке деректерді сатуға арналған ондаған мың ұсыныстар бар. Бір американдық азаматтың әртүрлі қызметтерде ондаған шоттары болуы мүмкін, шабуылдаушылар барлық бұзылған ресурстардың деректерін біріктіріп, пакеттік ұсыныстар жасай алады, ал орташа азамат туралы барлық ақпарат шамамен 1000 АҚШ долларын құрайды. Мұндай ұсыныстар есірткі немесе тіркелмеген қаруды сату туралы хабарландырулар сияқты сатып алушылар арасында танымал. Ақпарат бопсалау, интернет-әмияндардан және несие карталарынан қаражат ұрлау, азаматтың мүлкіне немесе денсаулығына басқа да әрекеттер жасау кезінде көмекші бола алады. Ең арзаны – электрондық поштаның мекен-жайлары мен парольдері, аз адамдар спам гигабайттарының арасында пайдалы ақпаратты іздеуге дайын. Fullz пакеттері жеке қызығушылық тудырады, онда сәйкестендіру деректері, анасының аты-жөні, әлеуметтік сақтандыру картасының нөмірі және қаржылық ақпарат көрсетіледі. несиелік карта туралы ақпаратты қамтитын жеке деректердің үлкен пакеті шамамен 1200 АҚШ долларын құрауы мүмкін. Медициналық сақтандыру полисінің нөмірі 1 доллардан аспайды. Карта туралы мәліметтерден басқа, толық топтамаға интернет-сервистерді, әлеуметтік желілерді, интернет-дүкендерді пайдаланушылар толтыратын сауалнамалардың көмегімен алынған ақпарат кіре алады. User пайдаланушысының есептік жазбасы сатып алушыға бар-жоғы 10 доллар тұрады, ал зиянкестер сапар маршруттары туралы ақпарат алады, ал жазбаның жаңа пайдаланушысы оның көмегімен, тіпті шетелде де өз сапарларын төлей алады. Электрондық әмияндардың нөмірі мен паролі туралы ақпарат, мысалы, PayPal өте қымбат болады. Соңғы мәліметтер бойынша, олардың қара нарықтағы құны 247 долларға жетеді. EBay интернет-аукционындағы бұзып алынған жазба айтарлықтай арзан, бірақ ол қымбат тауарларды иесінің есебінен сатып алуға мүмкіндік береді.

Бұдан басқа, деректердің үлкен көлемін пайдаланатын компаниялар, оның ішінде интернет-провайдерлер деректерді коммерциялық мақсаттарда сатуды жүзеге асыра алады. Сонымен, ең жарқын прецедент – бұл Facebook пен Британдық аналитикалық компанияға қатысты жанжал.

Cambridge Analytica өзінің Facebook қолданбасы арқылы пайдаланушы деректерін жинап, оны саяси жарнамаларды орналастыру үшін пайдаланды, әсіресе АҚШ президенттік науқаны кезінде және 2016 жылы Ұлыбританияның Еуропалық Одақ референдумынан шығуы кезінде. Араласу әлеуметтік желінің жалпы 87 миллион пайдаланушысына әсер етуі мүмкін. Cambridge Analytica өзінің кінәсін жоққа шығарды, бұл онлайн-жарнама үшін қалыпты және заңды мәліметтер жинау деп мәлімдеді. Сонымен бірге, АҚШ Федералдық соты өткен жылы Facebook пен Федералдық сауда комиссиясы арасында әлеуметтік желі пайдаланушыларының деректерін Cambridge Analytica консалтингтік

компаниясына тарату ісіне қатысты жасалған келісімді бекітті. Facebook-тің мәлімдемесінде компания өз пайдаланушыларының жеке өміріне қатысты көзқарасты қайта қарауға келіскені және 5 миллиард доллар айыппұл төлейтіні көрсетілген.

Қазақстанда қазақстандықтардың жеке деректерінің құпиялылығы мәселесі де өзекті. Осылайша, АҚЖО (ақпараттық қауіпсіздіктің жедел орталықтарының) деректері бойынша 2019 жылдың шілде айында желіге 11 млн қазақстандықтың деректері жария етілді. «Киберщит» бағдарламасының жұмыс істеуіне қарамастан, мемлекеттік органдар мен электрондық үкіметтің компьютерлік жүйелерінің тұтастығы мен қауіпсіздігі үлкен проблема болып қалып отыр.

2021 жылдың жазында желіде республиканың 10,5 миллион азаматының жеке деректерін сату туралы хабарландыру пайда болды. Жеке мәліметтер үшін зиянкестер 1,5 мың доллар сұраған. «Сатушылар» сайтында жиынтықта куәліктің сканері + тұрғылықты мекен-жайы + телефон нөмірі көрсетілген. 1 адам-10 доллар, ал бүкіл база – 1,5 мың доллар.

Мемлекеттік қызметшілердің деректер базасын сату мысалдары бар, Мысалы, 2019 жылы Алматы қаласы полиция департаментінің 5 қызметкері заңсыз бизнес құрып, азаматтардың жеке деректерін сатқан. Ал Атырауда қоқыс тастайтын жерден жеке куәлік, төлқұжат, азаматтардың өтініштері, төлем құжаттары, табыс туралы анықтамалар және басқа да құжаттар табылды. Бұл құжат «Азаматтарға арналған үкіметтің» жергілікті филиалына тиесілі болды. Осы және басқа да көптеген мысалдар цифрландыру жағдайында жеке ақпараттың құпиялылығына қатысты проблемаларды көрсетеді.

Мәліметтерді сақтаудан басқа, цифрландыру адам құқықтары саласында да бірқатар маңызды мәселелерді туындатады. Олардың қатарына сондай-ақ кибертәуелділік, сана мен мінез-құлыққа әсер ету бейімділігін, қаржылық шоттар мен депозиттердің тұтастығын да қосу керек.

Талдаушылар цифрландыру процестерінің ықпалына қаржы, білім беру және денсаулық сақтау сияқты салалар барынша тиімді дамитынын атап көрсетеді. Бұған әлемдік пандемия көп ықпал етті.

Цифрландыру процестерінің азаматтардың жеке құқықтарына әсерін қазіргі заманғы денсаулық сақтау жүйесінің даму мысалынан байқауға болады.

Қазіргі уақытта «Цифрлық медицинаны үш үлкен бағытқа бөлуге болатыны туралы айту керек. Біріншісі – геномды декодтауға байланысты барлық нәрсе. Екінші бағыт – бұл ақпарат пен медицина мамандарының бір-бірімен, сондай-ақ пациентпен өзара әрекеттесуіне байланысты. Цифрлық медицина шеңберіндегі үшінші жаһандық ағым – бұл биосенсорлармен, сенсорлармен және гаджеттермен байланысты, бұл адамға денесінің жай-күйін бақылауға мүмкіндік береді» [32, 9 б.].

Осы үш бағыттың барлығы адам туралы ақпаратты, оның денсаулығының жай-күйін, қаржылық мүмкіндіктерін қызметтердің үлкен көлеміне қол жеткізу шарты ретінде пайдалануға негізделген және т.б. Сонымен қатар, цифрлық медицинаны енгізу денсаулық сақтаудың конституциялық құқығын жүзеге асыруға ғана емес, сонымен қатар адам құқықтарының белгілі бір қысым мен

шектеулеріне де ықпал етеді.

Овьедо Конвенциясында тіркелген биомедицина саласындағы адамның негізгі құқықтары: жеке адамның тұтастығына және адамның қадір-қасиетіне құқық; өз денсаулығы туралы ақпараттың құпиялылығына құқық; медициналық көмектің тең қолжетімділігіне құқық және т.б. Конвенция «адамның қадір-қасиетін қорғауға және биология мен медицина жетістіктерін қолдануға байланысты жеке адамның тұтастығы мен басқа да құқықтар мен негізгі бостандықтарды әркімге сақтауға кепілдік беруге» бағытталған [33]. Бұл цифрлық медицинаға бірдей қолданылады. Конвенция адамның денесін және оның бөліктерін қаржылық пайда алу көзі ретінде пайдалануға жол берілмейтіндігін атап көрсетеді. Бұл ретте Конвенция ақпараттық құрамдас бөліктің ерекшелігін ескермейді, атап айтқанда, азаматтардың денсаулығы туралы ақпаратты медициналық ұйымдар тарапынан да, ақпараттық медициналық жүйелер провайдерлері тарапынан да пайда табудың құралы ретінде пайдалануға болмайды.

Сонымен қатар, цифрландыруды енгізу, жеделдетілген түрде мынадай проблемалардың бар екенін көрсетті:

1. Цифрландыру шарттарына (компьютерлерге, ұялы телефондарға, Интернетке) қол жеткізе алмайтын, оның ішінде компьютерлік сауаттылығы жоқ адамдарға көмек алуға қол жетімсіздігі проблемасын анықтады. Қазақстанда пандемия кезеңінде цифрлық қызметтер, атап айтқанда интернетке қол жеткізе алмайтын аудандардың тұрғындары кеңес ала алмады, бұл өзін-өзі емдеуге, асқынулар мен өлімге әкелді. Бұл мәселе бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының 883 ауылы интернетпен қамтамасыз етілмеген [34], тиісінше, олардың тұрғындары кәсіби дәрігерлерден қажетті медициналық кеңес ала алмайды. Денсаулық сақтау министрлігінің есебі бойынша «шалғай ауылдық аудандарда интернеттің қол жетімділігі, құны мен сапасы, жақсы компьютерлік техниканың болуын қамтитын инфрақұрылымдық проблемалар да бар. Медицина қызметкерлерінің жұмыс орындарын компьютерлік техникамен жабдықтау бойынша жүргізілген жұмыстарға қарамастан, көптеген ұйымдарда компьютерлердің моральдық және физикалық тұрғыдан ескірген модельдері пайдаланылуда. Ауылда зерттеу нәтижелерін цифрлық форматта бермейтін немесе ескірген технологияларды пайдаланатын ескірген медициналық техника көп. Сонымен қатар, барлық денсаулық сақтау менеджерлері мен медицина қызметкерлері ұсынылған цифрлық құралдармен және жаңа мүмкіндіктермен толықтай ыңғайлы бола бермейді. Көптеген егде жастағы дәрігерлер үшін медициналық мәліметтерді электронды түрде жүргізуге көшу проблема болып табылады» [35];

2. Цифрлық медицина дәрігердің пациенттен белгілі бір алшақтауына әкелуі мүмкін. Цифрландыру пациенттің бүкіл медициналық тарихына толық қол жеткізуге мүмкіндік береді деп есептеледі, ол шашыраңқы медициналық ақпараттық жүйелерді бірыңғай стандарттар арқылы ұлттық деңгейде біріктірген жағдайда қамтамасыз етілуі мүмкін, сондай-ақ дәрігерде неғұрлым толық клиникалық көріністі қалыптастыруға және, тиісінше, диагностика мен емдеу барысында дұрыс шешімдер қабылдауға ықпал етеді. Е.В. Беляеваның

пікірінше, «қашықтықтан емдеу, оның барлық тиімділігі мен даралығын ескере отырып, науқастың нақты азабынан абстракциялануды, адамды емес, абстракцияны емдеуге айналу қаупін тудырады. Цифрлық телемедицина пациентті дәрігерден алыстатады, бұл іс жүзінде пациентке компьютер жауап беретін адамдар жоқ денсаулық сақтау жүйесіне «қол жеткізе алмауға» әкелуі мүмкін» [26];

3. Коммерцияландырудың жоғары деңгейі, бұл клиенттер туралы ақпаратты тауар ретінде пайдалану мүмкіндігіне әкеледі.

Адам денсаулығының жай-күйі туралы деректерді тіркейтін негізгі құжат электрондық медициналық карталар болып табылады. Алайда, цифрлық дәуірде медициналық құжаттар мен медициналық құпияны құрайтын басқа да мәліметтер деректердің жалғыз көзі болып табылмайды. Мұндай мәліметтерге сондай-ақ: денсаулық сақтауға арналған мобильді қосымшалар; датчиктер мен мониторинг құрылғылары; зертханалық зерттеулер деректері, рентген сәулелері; пациенттер тобының қатысуымен ғылыми зерттеулер барысында алынған деректер; пациенттердің дәрі-дәрмектері мен басқа да медициналық көмек құралдарын сатып алуы туралы деректер жатады; әлеуметтік желі деректері, іздеу сұраулары және т.б.

Бұл ақпараттың барлығы цифрландыру жағдайында бірыңғай контентке біріктіріледі, мысалы, ҚР Денсаулық сақтау министрлігі медициналық препараттарды сатып алуды жоспарлау мақсатында ӘМСҚ, ДЗСҰО, медициналық, дәріханалық ұйымдар мен пациент арасында бірыңғай цифрлық шеңбер қалыптастырады. Нәтижесінде, ұялы деректер операторлары үлкен ақпарат блогына қол жеткізе алады.

Барлық осы ақпарат әртүрлі жүйелерде жинақталады және оған ақы төлеуге және пайда табу үшін пайдалануға дайын медициналық мекемелер, фармакологиялық фирмалар, сақтандыру ұйымдары, әлеуметтік үйлер мен хоспистер және т.б. үшін ақпараттың «тиімді бөлігін» құрайды. Мұндай мәліметтер базасын пайдалану мемлекеттік органдар үшін де сұранысқа ие, мысалы, психикалық денсаулық жағдайы, тәуелділіктің болуы (мемлекеттік қызметкерлер, мемлекеттік құпияларға қол жеткізе алатын әскери қызметшілер, қоғамдық ұйымдардың басшылары, елдің саяси элитасының өкілдері және т.б.). Тиісінше, мұндай ақпарат саяси мақсаттарда, сондай-ақ белгілі бір адамның, оның отбасы мүшелерінің, қоғамдық ұйымдар мен басқа да мүдделеріне қарсы пайдаланылуы мүмкін.

Шын мәнінде, белгілі бір адам, оның отбасы туралы мәліметтердің үлкен блогы болып табылатын медициналық ақпарат әртүрлі технологияларды дамыту мүмкіндігінің жарқын мысалы болып табылады, бірақ сонымен бірге ол бүкіл ақпараттық кеңістікті және адам құқықтары аз қорғалған кеңістікті коммерцияландыру саласын білдіреді.

Осындай салалардың қатарына цифрлық банкинг, цифрлық сақтандыру, инвестициялау, білім беру және т.б. салаларды жатқызуға болады және барлық осы салаларда іс жүзінде тоқтатылмайтын процестердің (ақпараттандыру, цифрландыру) және ақпараттың құпиялылығы мен осы арқылы жеке тұлғаның мүдделерін қорғау мәселелерінің арақатынасы туралы мәселе туындайды.

Егер бұрын мәселе қоғамның (мемлекеттің) мүдделері мен жеке тұлғаның мүдделерінің арақатынасы туралы болса, қазір таңда бағытын сәл өзгертті: біріншіден, цифрландыру процесі адам өмірін жеңілдетуге және көптеген әлеуметтік процестердің тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталған; екіншіден, бұл процесс енді қайтымсыз және қазіргі шындықты білдіреді, ол тек күшейе түседі; үшіншіден, цифрландыру адам өмірінің, қоғам мен мемлекеттің әртүрлі салаларында цифрлық құқықтардың белгілі бір блогын жасайды; төртіншіден, цифрландыру саласындағы құқықтық қатынастардың маңызды субъектісі – ұлттық мүдделерді қорғауды қамтамасыз ету үшін жеткілікті мәліметтер жинауға мүдделі мемлекет; бесіншіден, Интернет желісіндегі құқықтық қатынастарды реттеу ерекшелігі бақылаудың тиімділігі мен жауапкершілікке тарту мүмкіндігін айтарлықтай төмендетеді. Бұл ретте цифрландырудың негізгі объектісі адам, оның құқықтары мен бостандықтары болып табылады.

Тиісінше, осының барлығы цифрландырудың қазіргі жай-күйін терең ғылыми талдау қажеттілігін және оның жаңа қоғамдық қатынастардың дамуына, бірінші кезекте адам құқықтарының өзгеруіне әсерін айқындайды. Тәжірибелік тұрғыдан алғанда, қазіргі кезең – бұл заңнаманың жаңа саласын қалыптастыру кезеңі, атап айтқанда цифрландыру процесіне тікелей немесе жанама байланысты әртүрлі қоғамдық қатынастарды тиімді құқықтық реттеудің жолдарын іздеу. Бұл салада жеке адам құқықтарын бекіту, кепілдендіру және қорғау мәселелері негізгі орынға ие болуы тиіс.

1.2 Цифрландыру дәуіріндегі адам құқықтарының трансформациясы

Адамның ақпараттық құқықтарының даму өзектілігі, тұлғаның, қоғам мен мемлекет өмірінің барлық салаларында болып жатқан жаһандық процестер арқылы қамтамасыз етіледі.

Бұл жерде Д.М. Баймаханованың пікірімен келіспеуге болмайды, ол: «қоғамның, мемлекет пен құқықтың даму қарқынының өзгеруі мен жеделдеуі, олардың азаматтарға әсер ету механизмінің күрделенуі мен жетілдірілуі адам құқықтары мәселесін басқару теориясы мен практикасының қарапайым міндеттерінен оның негізгі міндеттерінің біріне айналдырып, бұрынғы басымдықтағы және танымал болған міндеттерді кейінгі жоспарға шегереді. Белгілі бір кезеңдер өткен сайын оның рөлі, өзіндік салмағы, маңызы, басқа мәселелерге ықпалы бірте-бірте артады» деген көзқарас білдіреді [36, 73 б.].

Ақпараттандыру процестерін, одан кейін цифрландыруды барлық салаларға енгізу адам және азамат құқықтарының бүкіл жүйесіне байыппен әсер етіп, адамның мемлекетпен және тұтастай қоғаммен өзара әрекеттесуіне елеулі түзетулер енгізбей қоя алмады. Қалай болғанда да, трансшекаралық, ғаламдық интернет желісін құру және оның әлеуметтік-экономикалық және саяси секторларға сөзсіз басып кіруі адамзат білімінің миллиардтаған есе артуына әкелген жаһандық ақпараттық революцияға әкелді.

Ғалымдар бұл процестерді тоқтату мүмкін еместігін және қазіргі адамзат өз дамуының жаңа кезеңіне – «киберфизикалық жүйелерді жаппай енгізуді және адам қажеттіліктеріне, соның ішінде тұрмысқа, еңбекке және бос уақытқа қызмет

көрсетуді» көздейтін 4.0-Өнеркәсібінің (Өнеркәсіп 4.0) енгізілуімен келіседі. Өзгерістер өмірдің әртүрлі аспектілерін қамтиды: еңбек нарығы, өмір сүру ортасы, саяси жүйелер, технологиялық құрылым, адам болмысы және т.б. [37].

Экономикалық дамудың бұл кезеңі, жоғарыда атап өткендей, революциялық жолмен туындаған, бұл жағдайда ақпараттық революция арқылы, елеулі қайта құруларды қамтиды, атап айтқанда, экономиканың трансформациясы, әлемнің ашықтығы, адамзат әлемінің дараланuы, әлеуметтік жіктелу және саяси жүйелердің әлсіреуі. Мұның бәрі ең алдымен адам құқықтарына тікелей немесе жанама әсер етеді. Осының бәрімен бірге адам құқықтары теориясы тек соңғы кезде ғана ақпараттық құқықтарды жеке категория ретінде бөліп, оларға «қоршаған орта, құқықтық құбылыстар мен процестер туралы ақпаратты еркін іздеу, алу, беру, өндіру және тарату құқығы және т.б. ретінде анықтады» [38, 480 б.].

Ғалымдар адам құқықтарының құрылымына деген көзқарастарды қайта қарастыру қажет деген қорытындыға келуде, өйткені олардың көпшілігі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады және цифрлық немесе интернет-қолдаумен қамтамасыз етілуі керек немесе жаңа ғылыми процестердің (гендік инженерия, нанотехнологиялар, т.б.) ықпалында болады.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы көптеген артықшылықтар әкелді, оның ішінде жақсартылған байланыс пен шекарасыз байланыс, мемлекеттік және басқа қызметтерге қол жетімділік, бизнес мүмкіндіктерінің артуы, қоғамның қатысуы және азаматтық қоғам үшін көбірек мүмкіндіктер. Осының барлығы жеке адамның ғана емес, қоғам мен мемлекеттің де құқықтары мен бостандықтарының белгілі бір кеңеюіне ықпал етті.

Ғылыми және практикалық қолданысқа айналасында пікірталас жүріп жатқан «цифрлық» құқықтар түсінігі енгізілді. «Цифрлық» құқықтардың құқықтық табиғатын анықтау қажеттілігі бірінші орынға шығады, атап айтқанда: олар жаңа адам құқықтары ма, әлде виртуалды ортада жүзеге асырылатын бірдей танылған құқықтар туралы ғана айту керек пе?

Академиялық қоғамдастықта талқыланатын тағы бір сұрақ – адам құқықтарының келесі буыны қандай? Мүмкін бұл «цифрлық құқықтар» шығар?

Адам құқықтарының үш буыны тұжырымдамасын Страсбургтегі Халықаралық адам құқықтары институтының бірінші бас хатшысы, чех заңгері 1977 жылы ұсыны, ал 1979 жылы Карел Васак адам құқықтарының үш «буынын» анықтады:

1. Бірінші буын – азаматтық және саяси құқықтар («еркіндік құқықтары»). Олар, ең алдымен, 17-18 ғасырлардағы Дж. Локк, Ш. Монтескье, Т. Гоббс, Ж.Ж. Руссо секілді ойшылдардың мемлекет, саяси билік, адам құқықтары мен бостандықтары туралы идеялары мен тұжырымдамаларынан туындайды [39, 75 б.].

Либералдық индивидуализмнің саяси философиясы мен онымен байланысты мемлекеттің араласпауының экономикалық және әлеуметтік доктринасына негізделген бірінші буын адам құқығы теріс құқықтар жүйесі ретінде сараланады, яғни мемлекетті салаларға араласудан аулақ болуға міндеттейтін құқықтар осы құқықтармен реттеледі. Бірінші буындағы адам

құқықтарын тану және тәжірибеде жүзеге асыру құқықтық демократиялық мемлекет принциптерінің пайда болуымен, дамуымен және тәжірибеде жүзеге асырылуымен байланысты.

Азаматтық және саяси құқықтар жүйесі бастапқыда адам және азамат құқықтарының Француз декларациясында (1789 ж.) және Американың құқықтар туралы Биллінде (1791) тұжырымдалған.

Қазіргі заманда бұл құқықтар 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (3-21-баптар) және 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт сияқты іргелі халықаралық конвенцияларда, сондай-ақ Қазақстан Республикасының конституциялары мен әлемнің көптеген елдерінің заңдарында көрсетілген.

Бірінші буынға жатқызылған:

– Өмір сүру, бостандық және жеке қауіпсіздік құқығы;

– Құлдықтан бостандық құқығы;

– Азаптаулардан және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалаудан бостандық құқығы;

– Негізсіз тұтқындаудан, ұстаудан немесе қуғындаудан бостандық құқығы;

– Жариялы әділ сот талқылауына құқық;

– Жүріп-тұру және тұрғылықты жерді таңдау еркіндігі;

– Мүлікті иелену құқығы

– Ой мен сөз бостандығы;

– Діни сенім бостандығы;

– Бейбіт жиналыстар мен бірлестіктер бостандығы;

– Тікелей немесе еркін сайланған өкілдер арқылы ел басқаруға қатысу құқығы.

Бұл құқықтардың ерекшелігі - құқықтар мемлекеттің билігін шектеп, адамның жеке даралығы мен таңдау еркіндігінің көрінуіне кеңістік туғызды. Бірінші буын құқықтары жеке адамның бостандығын мемлекеттің негізсіз араласуынан қорғайды. Алайда, мемлекет билігін адам құқығымен шектеу оның рөлін шектен тыс төмендетуге әкелмейді.

Мемлекеттің бірінші буын құқықтарын қорғау және қамтамасыз етумен байланысты функциялары, біріншіден, оларды жүзеге асыру шекараларын реттеу, екіншіден, құқықтар туралы дауларды шешу болып табылады. Қиындық бұл функцияларды атқара отырып, мемлекеттің өзі адам құқықтарын бұзбау керектігінде болып табылады. Бірінші буын құқықтарын қамтамасыз ету механизмінің маңызды ерекшелігі осы құқықтарды иеленушілердің барлығы тең деп саналады; бұл құқықтарды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік іс-әрекеттер барлық адамдарға бірдей қолданылады (ол заң алдындағы теңдік идеясында бейнеленген).

2. Адам құқықтарының екінші буыны – экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар («тең құқықтар»).

Бұл адамның экономикалық жағдайын жақсарту және мәдени мәртебесін арттыру үшін күресу процесінде қалыптасқан құқықтардың жиынтығы (позитивті құқықтар). Оларды бекіту үшін күрес 19 ғасырдың аяғында басталып,

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (1948) бекітілді. Құқықтар тұжырымдамасы «еркіндікті басқа адамдармен тең негізде өз еркін жүзеге асырудың нақты мүмкіндігі ретінде оң түсінуге» негізделген [40, 290 б].

Бұл құқықтардың ерекшелігі бірінші буынға қарсы және ең алдымен оң құқықтар жүйесі ретінде қабылданады. Адам құқықтарының бірінші буынының мәні адамның мемлекеттен бостандығы, оның дербестігі және мемлекеттің адам өмірінің белгілі бір саласына араласпауға міндеттенуі болса, онда адам құқықтарының екінші буыны, керісінше, әлеуметтік әділеттілікті, пайданы әділ бөлуді және мүмкіндіктерді теңестіруді қамтамасыз ету үшін мемлекеттің қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріне белсенді қатысуын болжайды.

Екінші буынның адам құқықтарын бекітетін негізгі халықаралық шарттар 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (22-27-баптар) және 1966 жылғы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт болып табылады.

Адам құқықтарының екінші буынын құрайды:

– әлеуметтік қамсыздандыру құқығы;

– еңбек ету, әділ және қолайлы еңбек жағдайлары мен жұмыссыздықтан қорғану құқығы;

– демалу және бос уақытты өткізу құқығы;

– өмір сүрудің белгілі бір стандарттарына құқығы;

– әлеуметтік қамсыздандыру құқығы;

– білім алу құқығы;

– денсаулық сақтау құқығы;

– қоғамның мәдени өміріне еркін қатысу құқығы;

– шығармашылық құқығы;

– ғылыми прогрестің нәтижелерінен пайда алу құқығы.

3. Үшінші буын – ұжымдық құқықтар немесе ынтымақтық құқықтар генерациясы 20 ғасырдың екінші жартысында кеңінен танылды. Теориялық (либералистік және социалистік) ілімдер негізінде қалыптасқан бірінші және екінші буындардан айырмашылығы, үшінші буын адам тәжірибесі мен нақты өмірдің практикалық талаптарының нәтижесі болып табылады.

Адам құқықтарының үшінші буынын құрайды:

– саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзін-өзі анықтау құқығы;

– экономикалық және әлеуметтік даму құқығы;

– «адамзаттың ортақ мұрасын» пайдалануға қатысу құқығы;

– бейбітшілік құқығы;

– таза және салауатты қоршаған ортаға құқығы;

– гуманитарлық көмек алу құқығы.

Үшінші буын құқықтары көптеген халықаралық құжаттарда, әсіресе, 1986 жылғы Даму құқығы туралы БҰҰ Декларациясы, 1992 жылғы Риодағы қоршаған орта және даму декларациясы, Вена декларациясы және 1993 жылғы іс-қимыл бағдарламасы және 2007 жылғы Біріккен Ұлттар Ұйымының жергілікті халықтардың құқықтары туралы декларациясы сияқты жұмсақ құқық саясатын

қолдайтын келісімдерде бекітілген.

Жаһандану үдерісі мен жаһандық проблемалардың шиеленісуі аясында мемлекеттер бірінші және екінші буын құқықтарымен өздеріне жүктелген кейбір міндеттемелерді орындаумен жалғыз күресуді тоқтатқан.

Осыған байланысты әртүрлі салаларда халықаралық және үкіметаралық ұйымдарды құру кезеңі келді: қауіпсіздік (бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау: ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, ДДҰ, БҰҰДБ, Интерпол, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ), Еуропалық Одақ). (ЕО), Шығыс Азия мемлекеттерінің қауымдастығы (АСЕАН), Ұжымдық қауіпсіздік ұйымдары туралы шарт (ҰҚШҰ) және т.б.); экономикалық және әлеуметтік даму (Халықаралық валюта қоры, Дүниежүзілік даму банкі, БҰҰ Экономикалық және әлеуметтік кеңесі (ЭКОСОС), Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ), Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) және т.б.); БҰҰ жанындағы бітімгершілік ұйымдары және т.б.

Айта кету керек, мұндай ұйымдар туындайтын қауіптер мен сын-қатерлерге жауап реакциясы ретінде құрылады. Мысалы, ақпараттық қауіпсіздік мәселелері Халықаралық электрбайланыс одағы (ХЭО), Еуропалық киберқылмыстық орталық (European Cybercrime Centre) және т.б. сияқты құрылымдардың құрылуына және жұмыс істеуіне әкелді.

Құқықтардың бұл буыны бүгінгі күні – әлемдегі саяси және әскери жағдайдың шиеленісуі кезеңінде ең өзектісі болып табылады.

К. Васактың ұсынылған моделіндегі адам құқықтарының үш буыны да өзара байланысты, өзара тәуелді және бірін-бірі толықтыратын құқықтар жүйесін білдіреді. Бұл құқықтар әмбебап, бөлінбейді және өзара тәуелді [39].

Сонымен бірге, қазіргі уақытта осы тұжырымдамаға адам құқықтарының жаңа буындарын енгізу қажеттігі туралы идеялар айтылып жатыр.

Бұл мәселе бойынша бірнеше ұстанымдар әзірленді. Мысалы, бейбітшілік, ядролық қауіпсіздік, ғарыштық, экологиялық, ақпараттық құқықтарды және т.б. құқықтарды адам құқықтарының төртінші буыны ретінде жіктеу позициясының өкілдерінің бірі А.Б. Венгеровтың айтуынша, бұл құқықтар «21 ғасыр сынына заңды жауап. Халықаралық гуманитарлық құқық қалыптасуда, зайырлы гуманизм қоғамның моральдық дамуындағы маңызды кезеңдердің біріне айналуда» [40, 290 б.].

Бірқатар басқа ғалымдар биомедициналық технологиялар мен генетикалық зерттеулер саласындағы құқықтың төртінші буынына сілтеме жасайды: клондау, трансплантациялау, эвтаназия. Бұл құқықтар адамдарды генетикалық эксперименттермен, клондаумен және биология саласындағы басқа да жаңалықтармен байланысты қауіптерден қорғауы керек [41, 123 б.].

Г.А. Прокоповичтің айтуы бойынша төртінші буынға адамзаттың биологиялық түр ретінде өмір сүруіне, өркениеттің сақталуына және адамзаттың ғарыштық әлеуметтенуіне тікелей байланысты құқықтар кіреді. Ал бесінші буынға махаббат, ақпарат және энергия кіреді [42, 123 б.].

Бірқатар ғалымдар төртінші буын соматикалық құқықтар деген ұстаныммен бөліседі, оны «қоғам мен мемлекет мойындаған, адамның денесіне билік ету өкілеттігінде көрсетілген белгілі бір мінез-құлық мүмкіндігі» деп түсіну керек.

Яғни, бұл әлеуметтік мойындалған және заңды түрде мойындалған соматикалық талаптар» [43, 43–50 б.]. Лаврик М.А. олардың қатарына адамның өз органдары мен тіндеріне қатысты құқықтары, жыныстық және репродуктивті құқықтар, жынысты өзгерту құқығы және т.б. жатқызады [44, 11 б.].

Еуропа ғалымдары құқықтардың төртінші буынының пайда болуы туралы мәселені енді ғана көтеріп отыр, бұл «Төртінші өнеркәсіптік революция дәстүрлі нарықтарды бұзып, жеке компанияларды инновациялар енгізуге немесе құруына мәжбүр етеді; ол сондай-ақ олардың құрылымын тұрақсыздандыруы мүмкін.

Азаматтық қоғам, халықаралық адам құқықтары тетіктері және жеке қорғаушылар автоматтандырудағы экспоненциалды өсуге, жаңа құралдарға және мүмкін болатын жұмыс орындарын жоғалтуға бейімделуі керек болады.

Адам құқықтары жөніндегі жұмысты цифрландыру нәтижесі субъектілердің өзіндік «адам құқығы жиыны» болып табылатын неғұрлым икемді таратылған желілерін жасайтын жеке сектордағы ұқсас қайта құрулармен қатар жүруі мүмкін. Интернет арқылы қосылған әлемнің кез келген жеріндегі бұл адамдар мен ұйымдар нақты уақыттағы араласулар мен ынтымақтастықтың инновациялық нысандарын жүзеге асыра алады. Бірақ құқық қорғау ұйымдары бұл ауысуды жүзеге асыруға қабілетті ме? Адам құқықтарының дәстүрлі тұжырымдамалары да қысымға ұшырайды, өйткені технология адам құқықтарын бұзу үшін жаңа мүмкіндіктер жасайды. Смартфондар, интерактивті динамиктер және фитнес-трекерлерге толы әлемде құпиялылық қалай сақталуы мүмкін?

Құпиялылық мәселелерін шешу кезінде бұл деректерді анонимді ету үшін бөлшектеу әлі де проблемалық болып табылады, өйткені бұл деректер жинақтары адам мінез-құлқын болжауға және тіпті манипуляциялауға қабілетті алгоритмдерді үйрету үшін пайдаланылады. Эмоциялық жасанды интеллект (ЖИ), мысалы, адамдардың қашан бақытты немесе қайғылы сезінетінін түсінуге ғана емес, сонымен қатар олардың көңіл-күйіне стратегиялық әсер етуге тырысады. Жуынатын бөлменің немесе көлік айнасының адамдарды жігерлендіретін, тыныштандыратын немесе тіпті бейсаналық деңгейде, мысалы, дыбыстарды, температураны немесе айтылған сигналды басқару арқылы сергектігін арттыратын әлеуетін елестетіп көріңіз. Енді бұл технологияны диктатордың қолында елестетіп көріңіз. Бір ұрпақты ақтау, тіпті заңды түрде жасалса да, кейінгі ұрпақтардың өздері сөзсіз бақылаудың жаңа құралдарын алуына әкелуі мүмкін» [45].

Адам құқықтарының төртінші буыны пайда болу тұжырымдамасының өзі адамдарға кең мүмкіндіктер ашатын технологияның күрт дамуының арқасында пайда болды. Бұл технологиялар өмірдің барлық салаларына толығымен әсер етті. Бұл технологиялар қандай да бір жолмен жалпы адамзаттың қауіпсіздігіне қатысты елеулі алаңдаушылық тудырады және дәл осы жасанды интеллектті пайдалану бүкіл әлемдегі ғалымдар мен практиктердің санасын қызықтыратын мәселе және БҰҰ тарапынан ықтимал қауіп төндіретін маңызды мәселе ретінде қарастырылады.

Технологияның адам құқықтарына әсері даусыз. Дегенмен, бұл жаңа құқықтарды тудырады ма? Бұл адам құқықтарының жаңа буынының дүниеге келуі ме? Әлде бұл технологиялар адам құқығын басқа деңгейге көтере ме?

Цифрлық технологияның пайда болуының алғашқы жаңғырығы 20 ғасырдың ортасында пайда болды, ал 21 ғасырдың басында ол әрбір өркениетті адамның өміріне мықтап енді. Бұған, технологиялық жетістіктерден басқа, негізінен объективті жағдайлар ықпал етті және бұрын айтылғандай, COVID-19 бұл жерде үлкен рөл атқарды.

COVID-19 пандемиясы, атап айтқанда карантиндік режимді енгізу IT-технологияларды адам өмірінде, әлеуметтік және мемлекеттік процестерде қолдануды айтарлықтай жеделдетті. Әлемдегі әрбір мемлекет ұлттық IT секторының дайындық деңгейіне сүйене отырып, білім беру, медицина, мемлекеттік және басқа да қызметтер, сауда және т.б. салаларға цифрлық технологияларды енгізуге мәжбүр. Бұл ұлттық экономикалардың одан әрі дамуына әсер етті. Сонымен қатар, ол мәселелердің бар немесе жоқтығын көрсетті.

Дүниежүзілік банктің деректері бойынша 2020 жылы жаһандық ЖІӨ-ге (САҚП шартында) ең көп үлес қосқан келесі елдер: Қытай, АҚШ, Үндістан, Жапония, Германия, Индонезия. Демек, ЖІӨ-нің ең үлкен үлесі (САҚП бойынша) Азия-Тынық мұхиты аймағына (шамамен 50%) тиесілі – Қытайдың үлесі 18%, Солтүстік Америка (17,3%) – АҚШ үлесі 16%, Еуропа (14,9%). Латын Америкасы, ТМД, Африка және Таяу Шығыста ең төмен көрсеткіштерге ие [46].

2020 жылдың өзінде цифрландыруды енгізу ЖІӨ-нің айтарлықтай өсімін көрсетті. Мысалы, 2020 жылы АҚШ-тың ЖІӨ өсімі цифрлық экономикадан ЖІӨ-нің 10,2% құрады – бұл елдегі 4-ші көрсеткіш, ал Қытайда цифрландыру 1-ші орынға ие болды. Осылайша, CAICT мәліметтері бойынша, Қытайдың цифрлық экономикасы елдің экономикалық өсімінің 67,7% қамтамасыз етті [47].

Қазір 2023 жылдың биігінде цифрландыру қазіргі кезеңдегі экономикалардың өсуінің негізгі факторы болып табылатынын атап өткен жөн, өйткені ол экономикалардың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырады. Біз цифрлық технологияларды сәтті енгізген елдердің экономикасының қарқынды дамып жатқанын көре аламыз.

Шын мәнінде, адамның цифрландырылған процестерге ену процесінде жаңа құқықтар пайда болған жоқ. Құқықтар оларды қолданудың басқа ортасына – цифрлық ортаға айналдырылды.

Цифрландыру бірқатар процестерді және аналогтық деректерді цифрлық форматқа оңтайландыру процесі ретінде азаматтардың осындай құқықтық қатынастардың тікелей субъектілері ретінде жеке құқықтарына әсер етпеуі мүмкін емес.

Дегенмен, адамның дәстүрлі құқықтары өзгеріссіз қалады.

Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 77-ші сессиясында Еуропалық Одақ шенеуніктері де осы ұстанымда болды: Жаһандық цифрлық келісім бойынша жиналыс: адам құқықтарына терең шолуда «Негізгі бостандықтар мен адам құқықтары цифрлық әлемде де, офлайн әлемде де сақталуы керек – бұл азаматтық және саяси құқықтарды, сондай-ақ экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарды қамтиды» деді [48].

Қазіргі құқықтық тұжырымдық аппаратта «цифрлық құқықтар» термині пайда болды.

Цифрлық құқықтар – адамдардың цифрлық туындыларға қол жеткізу, пайдалану, жасау және жариялау, компьютерлер мен басқа да электрондық құрылғыларға, сондай-ақ байланыс желілеріне, атап айтқанда Интернетке қол жеткізу және пайдалану құқығынан тұратын адам құқықтары. «Цифрлық құқықтар» шетелдік әдебиеттерде цифрлық кеңістіктегі адам құқықтарына сілтеме жасау үшін қолданылады. Ресей Федерациясы Конституциялық Сотының Төрағасы В.Зоркиннің айтуынша, «цифрлық құқықтар адамдардың цифрлық туындыларға қол жеткізу, пайдалану, жасау және басып шығару, компьютерлер мен басқа да электрондық құрылғыларға, сондай-ақ Интернет желісі секілді байланыс желілеріне қол жеткізу және пайдалану құқықтарын білдіреді. Сондай-ақ онлайн режимінде еркін сөйлесу және пікір білдіру құқығы және жеке ақпарат саласына қол сұғылмау құқығы, оның ішінде оның цифрланған жеке ақпаратының құпиялылығы құқығы» [49].

Құқықтар мен бостандықтар мынадай қасиеттермен сипатталады: берілген құқық пен бостандықтың адам мен азамат үшін маңызы; тұлғаның берілген құқық пен берілген бостандыққа меншік құқығының бастапқы немесе туынды сипаты; негізгі құқықтар мен бостандықтардың ерекше құқықтық қасиеттері, оларды жүзеге асыру ерекшеліктері. Дәл осы себептерге байланысты Қазақстан Республикасының көптеген нормаларында ақпараттық құқықтар мен бостандықтар (ақпаратқа құқық) бекітілген.

Негізгі ақпараттық құқықтарға ақпарат алу құқығы жатады. Ақпарат алу құқығы жаңа күрделі құқық саласы – ақпараттық құқықта барынша толық көрсетілген. Бұл, атап айтқанда, ақпарат алу құқығының заңды негізі адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына халықаралық, сондай-ақ ұлттық деңгейде арналған негізгі құжаттардағы ақпараттық құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету арқылы және олардың заңнамадағы құқықтық реттеу объектісі ретінде кейінгі дамуымен қамтамасыз етілетінін анықтайды.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясында ақпарат алу құқығы арнайы нормада, 20-баптың 2-тармағында бекітілген, ол әркімнің заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты еркін алуға және таратуға құқығы бар екенін белгілейді.

Сонымен бірге ақпарат алу құқығы тар және кең мағынада қарастырған жөн, ол біздің ойымызша, ақпараттың қабылданған шешімдердің негізін құрайтын деректер ретіндегі өзінің табиғатына негізделген.

Тар мағынада ақпарат алу құқығы жеке адамды қызықтыратын белгілі бір немесе басқа ақпаратты алу құқығы ретінде қарастырылуы керек. Кең мағынада ақпарат алу құқығы – бұл жаңа ақпаратты алудың, өңдеудің, өндірудің, ақпаратты таратудың барлық процесін біріктіретін жалпы ұғым. Сонымен қатар, кең мағынада ақпарат алу құқығы ақпараттың қол жетімділігіне негізделген жеке құқықтардың тұтас жиынтығын жүзеге асыру негізінде жатыр.

Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген азаматтардың ақпараттық құқықтары мен бостандықтарына: жеке өмірге қол сұғылмаушылық, жеке және отбасы құпиясы, өзінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау құқығы (18-баптың 1-тармағы); жеке салымдары мен жинақтарының, хат-хабарларының, телефон арқылы сөйлесулерінің, пошталық, телеграфтық және өзге де

хабарламалардың құпиялылығы құқығы (18-баптың 1-тармағы); әрбір азаматтың өз құқықтары мен мүдделерін қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігі құқығы (18-баптың 3-тармағы); сөз және шығармашылық бостандығы, цензураға тыйым салу (20-баптың 1-тармағы); өзінің ұлтын, қай партияға және дінге жататынын анықтау және көрсету немесе көрсетпеу құқығы (19-баптың 1-тармағы); ана тілі мен мәдениетін пайдалану, қарым-қатынас, білім алу, оқыту және шығармашылық тілін еркін таңдау құқығы (19-баптың 2-тармағы); ар-ождан бостандығы (22-баптың 1-тармағы); адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін фактілер мен мән-жайларды лауазымды адамдардың жасыруы заңға сәйкес жауаптылыққа әкеп соғатынына кепілдік (31-баптың 2-тармағы).

Ақпаратқа тікелей қатысты осы конституциялық құқықтардан басқа, ақпарат алмасумен өзара байланысты құқықтардың тағы бір жиынтығын атап өту керек. Оларға, мысалы, білім алу құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 30-бабының 1-тармағы), мемлекеттік істерді басқаруға қатысу құқығы (Конституцияның 33-бабының 1-тармағы), жеке немесе ұжымдық дауларды шешу құқығы (Конституцияның 24-бабының 3-тармағы), қауіпсіздік талаптарына сәйкес келетін еңбек жағдайларына құқығы (24-баптың 2-тармағы) және т.б.

Осы тұрғыдан алғанда, адам мен азаматтың жеке құқықтары мен бостандықтарының маңызды саласы ретінде ақпарат алу құқығы бірқатар басқа да конституциялық нормалармен айқындалады. Ақпараттық құқықтар мен бостандықтар туралы айтқанда, Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген ақпаратқа құқық конституциялық құқықтар мен бостандықтардың бүкіл жүйесінің және оларды жүзеге асыру мүмкіндіктерінің байланыстырушы элементі ретінде әрекет ететінін де есте ұстаған жөн.

Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекеттің Негізгі Заңы ретінде өзінің басқа да функцияларымен қатар тұлғаның қоғамдағы және мемлекеттегі ұстанымының негіздерін белгілейді.

Ақпараттық құқықтарды негізгі және нәтижелі деп жіктеу қажет деп санаймыз. Олардың барлығы белгілі бір дәрежеде Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларымен және субконституциялық нормалармен бекітілген және кепілдік берілген. Сонымен қатар, негізгі ақпараттық құқықтар ақпарат айналымын жүзеге асыру мүмкін болмайтын құқықтар – ақпаратты дамытудың негізгі көзі болып табылады.

Тиісінше, негізгі ақпарат құқықтарына жатқызылуы керек деп есептейміз:

1. Заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты алу құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабының 1 және 2-тармақтары, 18-бабының 3-тармағы, 31-бабының 2-тармағы);

2. Заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты тарату құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабының 1-тармағы және 2-тармағы, 5-бабының 1-тармағы);

3. Жеке ақпараттың құпиялылығы құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабы 2-тармағының 1-тармағы, 25-бабының 1-тармағы);

4. Теріс ақпараттық әсерден қорғану құқығы (Қазақстан Республикасы

Конституциясының 20-бабының 3-тармағы) [50].

Демек, шын мәнінде, Қазақстан Республикасының Конституциясында әркімнің заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен, цензурасыз ақпаратты еркін алуға және таратуға құқығы бар екенін белгілейтін нормаларды бекіту арқылы адам мен азаматтың ақпарат алмасу құқығы бекітілген. Мемлекеттік органдар әрбір азаматқа оның құқықтары мен мүдделерін қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін беруге міндетті. Бұл ретте адам мен азаматтың жеке өміріне, жеке және отбасы құпиясына, өзінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға, жеке салымдары мен жинақтарының құпиялылығына, хат алмасуға, телефон арқылы сөйлесуге, пошталық, телеграфтық және өзге де хабарламаларға құқығы бар. Әркімнің қай ұлтқа, қай партияға, қай дінге жататынын анықтауға, көрсетуге немесе көрсетпеуге құқығы бар. Бұл тек ең негізгі ақпараттық құқықтар, былайша айтқанда базалық құқықтар, олардың негізінде басқа да құқықтардың орасан зор қабаты қалыптасады, оларға Қазақстан Республикасының Негізгі Заңы мен заңдары да кепілдік береді.

Біздің ойымызша, қосымша немесе жанама ақпараттық құқықтар қамтуы керек:

1. Білікті заң көмегін алу құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабының 3-тармағы);
2. Кемсітушілікке тыйым салу (Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабының 2-тармағы);
3. Адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалану құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабының 3-тармағы);
4. Өзінің қай ұлтқа, қай партияға, қай діни нанымға жататынын анықтау және көрсету немесе көрсетпеу құқығы. (Қазақстан Республикасы Конституциясының 19-бабының 1-тармағы);
5. Ана тілі мен мәдениетін пайдалану, қарым-қатынас, білім алу, оқыту және шығармашылық тілін еркін таңдау құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 19-бабының 2-тармағы);
6. Ар-ождан бостандығы құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 22-бабының 1-тармағы);
7. Бірлесу бостандығы құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 23-бабының 1-тармағы);
8. Бейбіт және қарусыз жиналу, жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер мен пикеттер өткізу құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 32-бабы);
9. Мемлекеттік істерді басқаруға тікелей және өз өкілдері арқылы қатысуға, жеке өтініш жасауға, сондай-ақ мемлекеттік органдарға және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жеке және ұжымдық өтініштер жолдауға құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 33-бабы).

Бұл нормалар басқа нормативтік құқықтық актілердің нормаларымен толықтырылады, нақтыланады және бекітіледі. Олардың көпшілігі азаматтық-құқықтық сипатта және Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің нормаларында бекітілген. Бұл шындықты өз мақаласында академик М.Қ.

Сүлейменов: «Конституциялық құқық – құқықтың барлық салаларынан жоғары тұрған аса жоғары тармақ, әмбебап тармақ. Ол құқық салаларының пирамидасының басында тұр. Ал құқықтың барлық салалары осыдан бастау алады. Бұл салалардың конституциялық құқыққа енген нормалары осы құқық салаларының жетекші, негізі бастауы болып табылады. Бірақ құқық салалары әрі жария, әрі жеке болғандықтан, бұл бөліктегі конституциялық құқық нормалары да жария және жеке болып табылады. Ал қоғамдық және жеке нормаларды біріктіретін құқық саласы, менің түсінігім бойынша, күрделі құқық саласы болып табылады [51].

Ақпараттық құқықтар, өзінің ерекшелігіне байланысты азаматтық заңнамамен айрықша реттеледі. Бұл, ең алдымен, бұл құқықтардың объектісі азаматтық құқықтың объектісі ретінде танылатын ақпарат болып табылатындығына байланысты. Бұл ақпараттың иелену, пайдалану және билік ету құқықтарына жататындығымен негізделеді. Ақпарат кез келген құқықтық салада бар әмбебап құқық объектісі болудан қалды. Сонымен қатар, технологияның арқасында жаңа құқық объектілері пайда болады [52].

Осылайша, цивилисттер жеке азаматтық құқықтар үшін келесі біліктіліктерді ұсынады:

1. Уәкілетті тұлғаның жеке басын даралауға бағытталған мүліктік емес жеке құқықтар: есім алу құқығы, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау құқығы, сондай-ақ өзімен тығыз байланысты теріске шығару құқығы және жауап беру құқығы;

2. Азаматтардың жеке басының қол сұғылмаушылығын қамтамасыз етуге бағытталған мүліктік емес жеке құқықтар, оның ішінде денеге қол сұғылмаушылық және өмірі мен денсаулығын қорғау құқығын, жеке сыртқы келбетіне қол сұғылмаушылық құқығын, сондай-ақ жеке тұлғаның бейнесіне құқықты;

3. Азаматтардың жеке өміріне қол сұғылмаушылығын және құпияны қамтамасыз етуге бағытталған мүліктік емес жеке құқықтар: тұрғын үйге қол сұғылмаушылық құқығы, жеке құжаттама, жеке өмірінің, оның ішінде адвокаттық, медициналық құпиялылық, нотариаттық және тергеу әрекеттерінің құпиялылығының, банктердегі және басқа да несиелік ұйымдардағы салымдардың, жеке қарым-қатынастың, бұқаралық ақпарат құралдары алған ақпараттың құпиялылығы [53, 889-890 б.б.].

Бұл құқықтарды жеткілікті талдаудың өзі адамның азаматтық құқықтарының ақпаратпен тікелей байланысты екенін немесе режимі Азаматтық кодекстің 17-тарауында анықталған ақпаратты құрайтынын көрсетеді. Бұл режимнің егжей-тегжейлері арнайы заңдармен бекітілген.

Ақпараттық құқықтар азаматтық заңнама нормаларынан басқа әкімшілік, қылмыстық, экологиялық, қаржылық және басқа құқық салаларының нормаларымен де реттеледі. Яғни, ақпараттық жүйелердегі ақпарат айналымының барлық жағдайларында адам өзінің мүдделерін іске асыруға және қорғауға бағытталған конституциялық, әкімшілік, азаматтық және өзге де құқықтардың толық кешеніне ие болады.

Бұл құқықтар мен бостандықтардың барлығы дерлік толығымен

киберсфераға берілген. Қазіргі заманғы адам өмірінің заманауи жағдайында жоғарыда аталған ақпараттық құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асырудың негізгі ортасы болып табылатын киберсфера екенін атап өткен жөн. Интернет арқылы азаматтар мен ұйымдар ақпаратты алады және береді, ақпараттық бағдарламалық қамтамасыз ету оларға ақпаратты өңдеуге және түрлендіруге және одан әрі ақпараттық ағындарды құру үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Бұрын айтылғандай, цифрландырудың сипаты мен мақсаты адамға цифрлық форматта өзінің ақпараттық және өзара байланысты өзге де құқықтарын жүзеге асыруға ғана мүмкіндік беретін үдеріс болып табылады. Мұндай цифрлық құқықтардың ерекшелігі қазіргі уақытта желісі тұрақты түрде кеңейіп келе жатқан субъектілер арасындағы цифрлық виртуалды байланыстың болуымен байланысты. Яғни, «цифрлық формат» жағдай жасауға, адам жұмысын жеңілдетуге, оңтайландыруға, оның сапасы мен тиімділігін арттыруға арналған. Осылайша, цифрландыру адам құқықтарын жүзеге асыру жолдарын кеңейтеді.

Дәл цифрландыру адамға ақпаратты және басқа да ақпаратпен байланысты қызметтерді (білім беру, денсаулық сақтау, мемлекеттік қызметтер, қаржылық қызметтер, байланыс және т.б.) немесе цифрлық тауарлар деп аталатын тауарларды алу мүмкіндігін кеңейтуге мүмкіндік берді.

Цифрлық тауарлар – негізгі тұтынушылар ретінде жеке адам, топ немесе жалпы қоғам алатын тауарлардың (қызметтердің) түрі. Бұл артықшылықтар аналогтық пішінге ие емес және тек сандық түрде бар. Олар әдетте ақпараттық сипатқа ие, бірақ сонымен бірге желілік құндылыққа ие [54, 2-7 б.б.]. Бұл өз кезегінде цифрлық қоғамдық тауарлардың белгілі бір ерекшеліктерін жасайды:

1. Олар тек ғаламдық желіде пайда болады, қызмет етеді және жүзеге асырылады;

2. Олар материалдық және материалдық емес игіліктер арасындағы, сонымен қатар жеке және мемлекет арасындағы шекаралардың анықталуын қамтамасыз етеді;

3. Экономиканың, қоғамдық өмірдің (мәдениет, күнделікті өмір, демалыс, саясат, білім, ғылым) және мемлекеттік реттеудің барлық салаларына еніп және таралады;

4. Олар қарапайым материалдық немесе материалдық емес өнімдер емес, жеткізу мен тұтыну әртүрлі агенттерді және бірінші кезекте желілік құндылық-интернеттің болуын және жұмысын қамтамасыз ететін агенттерді қамтитын қызметтің тұтас кешенін біріктіретін күрделі институционалдық құрылымдар болып табылады;

5. Қоғамдық игілік ретіндегі цифрлық тауарлар жеке тұтынылады, екінші жағынан, пайдаланушылардың үнемі өсіп келе жатқан саны желілік әсерді тудырады, бұл өз кезегінде игіліктің жалпы пайдалылығын арттырады. Пайдаланушылар цифрлық тауарды тұтынуға неғұрлым көп қосылса, ол соғұрлым құнды болады;

6. Бір жағынан белгілі бір цифрлық қоғамдық игіліктерді құру және дамыту процесіне қатыспайтын, бірақ екінші жағынан интернеттің болуын қамтамасыз етуге тиіс мемлекеттің екіұшты рөлі цифрлық қоғамдық немесе жеке игіліктер мүмкіндігінің таптырмас шарты ретінде және желі ішінде де, одан тыс жерлерде

де жеке тұлға мен мемлекеттің өзге де мүдделерін қорғауда ескерілуі тиіс;

7. Мұндай тауарларды көрсетуді өзін-өзі реттеудің ішкі құралдарының болуы әрқашан құқықтық нормалармен ресми түрде реттелмейді.

Тиісінше, цифрлық адам құқықтарын іске асырудың ең маңызды шарты-цифрлық ортаның болуы мен жұмыс істеуінің жалғыз шарты ретінде интернеттің болуы. Сонымен бірге, интернеттің өзі қашықтықтан ақпарат беру құралы ретінде құрылған және ғаламдық желіге айналған қоғамдық игілік ретінде қарастырылады.

Осылайша, цифрлық ортада интернеттің болуы мен жұмыс істеу құқығы маңызды. Әйтпесе, ешқандай цифрлық мүмкіндіктер, соның ішінде цифрлық құқықтар мен артықшылықтар туралы айту мүмкін емес.

Интернет – техникалық тұрғыдан алғанда, ғаламдық бірегей мекенжайлардың логикалық өзара байланысқан кеңістігі (желіге қосылған әрбір компьютердің өзінің бірегей мекенжайы бар) және коммуникацияларды (ақпарат алмасуды) қолдауға қабілетті ғаламдық компьютерлік жүйе және ол жоғары деңгейдегі қызметтердің (қызметтердің) жұмысын қамтамасыз етеді. Заң тұрғысынан Интернет электронды ақпараттық ресурстарды тасымалдауға арналған телекоммуникациялар мен есептеуіш ресурстардың біріктірілген желілерінің дүниежүзілік жүйесі ретінде қарастырылады [55].

Қазіргі уақытта Интернетке құқық Интернетке қол жеткізу құқығы ретінде түсіндіріледі (Internet access right) ол:

1. Техникалық немесе қаржылық: елдегі, аймақтағы және т.б. техникалық инфрақұрылымның болуы, сондай-ақ Интернет қызметтерінің қаржылық қолжетімділігі;

2. саяси және идеологиялық – Интернетте қамтылған мазмұнға еркін қол жеткізу құқығы немесе сайттарды заңсыз блоктауға тыйым салу құқығы.

2008 жылғы 28 наурыздағы 7/36 қарарына сәйкес БҰҰ Адам құқықтары кеңесіне ұсынылған Пікір айту және сөз бостандығы құқығын ілгерілету және қорғау жөніндегі Арнайы баяндамашының 2011 жылғы 16 мамырдағы баяндамасына орай (A/HRC/17/27) Интернетке кіру құқығы негізгі құқық ретінде халықаралық деңгейде мойындалды [56].

Сонымен бірге, Интернеттің «негізін салушылардың» бірі Винтон Серф БҰҰ-ның Интернетке қол жеткізу құқығын адамның негізгі құқығы ретінде жіктеуі миф екенін атап өтеді, өйткені желі қоғамның маңызды бөлігі және Интернетке қолжетімділік өзімен бірге тәуелсіз құқықтық құндылық емес, басқа басылымдарда айтылғандай, адамның табиғи құқықтарын жүзеге асыру құралы ғана болып табылады [57, 87-88 б.б.].

Техникалық тұрғыдан алғанда, барлық елдер Интернетке қол жеткізе алады. Бірақ еркіндік мүмкіндігі немесе нақты қол жеткізуді шектеу тұрғысынан оны мемлекет қамтамасыз етеді, ол мәні бойынша саяси және идеологиялық құрамдас бөлікті білдіреді.

Біріккен Ұлттар Ұйымы өз баяндамаларында елдердің интернетке қол жеткізудегі теңсіздігін бірнеше рет атап өтті. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас хатшысы Антониу Гутерриш «Цифрлық теңсіздік әлеуметтік, экономикалық және гендерлік теңсіздікті күшейтіп, қала мен ауыл тұрғындарына, балалар мен

қарттарға әсер етіп, білім беруден денсаулыққа дейін барлығына әсер ететінін атап өтті. Әлем халқының үштен бір бөлігі дерлік Интернетке қол жеткізе алмайды, ал әлем халқының едәуір бөлігі ескірген технологияларды пайдалануға мәжбүр және заманауи цифрлық құрылғыларды сатып ала алмайды. Сонымен қатар, көпшілігінде соңғы технологиялармен жұмыс істеу дағдылары жоқ, ал Интернетте тілдік әртүрлілік жетіспейді. Бұл тағы миллиондаған адам артта қалды дегенді білдіреді» [58].

БҰҰ «Ақпараттық-коммуникациялық технологияларға қол жеткізудің айтарлықтай артуы сайып келгенде, 2020 жылға қарай елдерді Интернетті әмбебап және қолжетімді қол жеткізуге ұмтылуға әкелетін» бағытын ескере отырып, «Тұрақты еркіндік, көлемді және тұрақты индустрияландыру мен инновациялар арқылы тұрақты еркіндік құру» 9-шы мақсатының бөлігі ретінде Интернетке қол жетімділікті қарастырады

Бұл түсінік бізге Интернетке тікелей кіру құқығын құқықтардың бірінші буынымен – сөз бостандығымен және ақпарат алу құқығымен байланыстыруға мүмкіндік береді. Екі мағынада да Интернетке қол жеткізу ақпаратқа қол жеткізудің және сөз бостандығының маңызды құралы ретінде қарастырылуы керек.

Заң тұрғысынан Интернет ақпаратқа қол жетімділікті қамтамасыз ету құралы ретінде танылды. Бірақ әр ел өз жолымен кетті.

Бірінші жол – конституциялық реттеу жолы. Осылайша, Грек Конституциясына «Ақпарат алу құқығы» 5а бабы қосылды, онда мемлекет электрлік ақпарат сигналдары арқылы меншік ақпаратына қол жеткізуді, сондай-ақ оны жасау, алмасу және тарату мүмкіндігін жеңілдету жауапкершілігін өз мойнына алды. Португалия Конституциясының 35-бабында «Ақпараттық технологияларды пайдалану құқығы» әрбір адамға жалпыға қолжетімді ақпараттық желілерге еркін қол жеткізуге кепілдік береді.

Екінші жол – Интернетті әмбебап және қоғамдық қызмет ретінде тану. Мысалы, Эстония [59], Финляндия [60] және Ресей [61].

Ал үшінші жол – адамның негізгі құқықтарын жүзеге асырудың стандарты ретінде Интернетке қолжетімділікті тану. Франция мен Коста-Рика да дәл осындай жолмен кеткен.

Қазақстан Республикасы Интернетті байланыс қамтамасыз ету тәсілі ретінде қарастыратын елдердің бірі болып табылады және Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі № 567-II «Байланыс туралы» Заңымен реттеледі.

Отандық заңнама мемлекеттік басқаруды одан әрі демократияландыру бағытында қозғала отырып, Келісімге және сыртқы тарапқа сәйкес толық тұжырымдалған азаматтық-құқықтық келісімнің байланысы мен құрылымы туралы заңнама шеңберінде Интернетке қол жеткізуді қамтамасыз ету жөніндегі қызметтерді реттеу жөніндегі тұрақты бағытты белгілейді. Сонымен қатар, Интернет мемлекеттік басқарудың және мемлекеттік және басқа қызметтерді алудың ашық элементі ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл Қазақстанның 2050 жылға дейінгі ұзақ мерзімді даму стратегиясында айқындалған, оның аясында Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары жұмыс

істейді, онда қоғам мен экономиканы цифрландыруға азаматтардың кәсіпкерлік, зияткерлік және шығармашылық әлеуетін толық іске асыру мүмкіндіктерін дамытудың, олардың табыстары мен өмір сүру сапасын арттырудың маңызды факторы ретінде ерекше рөл берілген [62].

Дүниежүзілік қоғамдастық Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына сүйене отырып, Интернет-құқықтар хартиясын әзірледі, онда Интернет – ашық, қолжетімді және барлығына қолжетімді болуы тиіс жаһандық қоғамдық кеңістік екенін жариялайды. Осы Хартия келесі құқықтарды бекітеді:

1. Білім алуға негізгі құқықтың жалғасы және жүзеге асырылуы ретіндегі Интернетке кіру құқығы (Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 26-бабы);

2. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 18-20-баптарына негізделген Интернеттегі сөз бостандығы, пікір білдіру және бірлестіктер бостандығы құқығы;

3. (Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 27 бабына) негізделген білімге қол жеткізу құқығы;

4. Білімді құру және тарату құқығын беретін Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 27 бабына сәйкес ашық бағдарламалық қамтамасыз ету мен технологияларды тегін алу құқығы;

5. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 12 бабына сәйкес жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығына кепілдік беретін құпиялылық, бақылау және шифрлаудан босату құқығы;

6. Интернетті басқару құқығы;

7. Интернеттегі құқықтарды білу, жүзеге асыру және қорғау құқығы [63].

Соңғы екі құқықты қоспағанда, қалғандары адамның негізгі құқықтарын жүзеге асырудың жолы болып табылады.

Интернетті басқару құқығы – бұл желіні бақылау және басқару құқықтарының өзара әрекет етуі (симбиозы), интернетті одан әрі дамыту үшін құқықтық және техникалық шешімдердің қолжетімділігі мен ашықтығы, желі бейтараптығы және т.б. техникалық немесе бағдарламалық реттеу, ықпал ету және т.б. Интернеттегі құқықтарды қорғау құқығы азаматтың Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында айтылғандай, «қай жерде болса да», оның ішінде Интернетте де өзінің субъективтілік құқығын жүзеге асыру тәсілі болып табылады.

Цифрлық құқықтардың маңызды айрықша қасиеті – заманауи цифрлық (коммуникациялық және ақпараттық) технологиялардың техникалық мүмкіндіктері болып табылады:

- интернеттің өзі;
- жылжымалы желілер және олардың ретрансляция жасау құрылғылары;
- деректер банктері;
- бұлтты деректер сақтау;
- қызметтер;
- мазмұны және т.б.

Құқықтарды жүзеге асыруда виртуалды ортаны және цифрлық

мүмкіндіктерді пайдаланудың бұл мүмкіндігі олардың құқықтардың өзгермелілігіне әсер етпей қоймайды және ішінара жаңаларын тудырады. Цифрлық адам құқықтары – ол ақпаратқа негізделген қоғамның қажеттіліктеріне жалпы адам құқықтарын кеңейту және қолдану.

Цифрландыру адамның белгілі бір құқықтарын шектемейді, тек осы құқықтарды жүзеге асыру жолдарын дамыту және кеңейту үшін жағдай жасайды.

Ғылымда «цифрлық тұлға» ұғымы пайда болды, ол:

1. Тіркеу, мемлекеттік қызметтерді көрсету, сақтандыру және т.б. кезінде «Электрондық үкімет» жүйесінде құрылған мемлекеттік органдар үшін;

2. Авторлық сайттардағы жалпыға қолжетімді ақпараттық жүйелерде.

Бірақ заманауи цифрлық технологиялар бүгінде Интернетпен ғана шектелмейді. Зерттеушілер ғылым мен технологияның жетістіктерінен пайда алудың жалпы құқығын негіздейді (right to benefit from advanced in science and technology). Осылайша, «цифрлық құқықтар» термині ең орынды болып көрінеді. Оның үстіне, бірқатар елдерде мұндай термин қолданыстағы заңнамаға ендіріліп қойған. Осылайша, Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінде цифрлық құқықтар дегеніміз – мазмұны мен іске асыру шарттары заңда белгіленген критерийлерге сәйкес келетін ақпараттық жүйенің ережелеріне сәйкес айқындалатын міндеттер мен басқа да құқықтар болып табылады (141.1б. 1т.) [64].

Цифрлық құқықтардың жоғары мамандандырылған салалық құқықтық анықтамасы, әрине, белгілі бір терминологиялық шатасуды тудыруы мүмкін, бірақ отандық және шетелдік әдебиеттерде «цифрлық құқықтар» түсінігі әлдеқашан кеңірек мағынада қалыптасқан, ол заманауи цифрлық технологияларды пайдалану және цифрлық ортада жұмыс істеу туралы адам құқықтарымен байланысты. Бүгінгі күні осы құқықтардың ішінде ең жалпы танылғандары Интернетке кіру құқығы (Internet access right), жеке деректерді қорғау құқығы және ұмытылу құқығы (right to be forgotten), кейде ауқымы кеңірек өшіру құқығы (right to erasure), деп аталады.

Біздің ойымызша, қазіргі жағдайдың мәні ақпарат бостандығы мен ақпарат алу еркіндігі мен жеке өмірді қорғау құқығы арасындағы қайшылықтардың күшейіп келе жатқандығына, цифрлық әлемде адам құқықтарын қамтамасыз ету мәселесіне байланысты алға шығуда.

1.3 Цифрлық құқықтар ұғымы мен жүйесі

Цифрлық құқықтар цифрлық кеңістікті (форматты) пайдалана отырып, жеке тұлғаның негізгі құқықтарын іске асыру процесінде пайда болады деген тезиске сүйене отырып, іс жүзінде жеке тұлғаның ақпараттық құқықтары мен олардың туынды құқықтарын (жанама) негізделуі керек.

Ақпараттық және ақпаратпен байланысты құқықтарды цифрлық форматта жүзеге асыру белгілі бір құқықтық реттеуді қажет ететін кейбір ерекшеліктерді тудырады. Өз кезегінде құқықтық реттеу ғылыми көзқарасты болжайды.

Ақпараттық, содан кейін цифрлық құқықтарға қатысты құқықтық ғылыми ойлар ағымдағы оқиғалардан айтарлықтай артта қалғанын айта кету керек.

Алдымен, технология адам мен қоғамның өміріне енеді, белгілі бір дәстүрлер мен прецеденттер қалыптасады, содан кейін ғана құқықтық реттеу қажеттілігі туралы мәселе туындайды. Мысалы, бұл электронды коммерциямен, цифрлық ақша айналымымен, ақпаратты әлеуметтік желілер арқылы таратумен және т.б. байланысты болды. Құқық айтарлықтай артта қалуда және белгілі бір дәрежеде құрылған процестерге негізделуге мәжбүр. Ақпарат иелерінің немесе пайдаланушылардың субъектілерінің нақты мәртебесіне байланысты немесе басқа себептерге байланысты құқық тиісті дәлдікпен және тиімділікпен реттей алмайтын мәселелер бар. Ал бұл мәселелер қазіргі шындықтың ең өзекті бағыттары болып табылады және ғылыми талдауды қажет етеді.

Біздің тарапымыздан бұрын анықталғандай, жеке тұлғаның ақпараттық конституциялық құқықтарына жатады:

1. Ақпарат алу құқығы;
2. Заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты тарату құқығы;
3. Ақпараттың құпиялылығы құқығы;
4. Теріс ақпараттық әсерден қорғану құқығы.

Шындығында, аталған ақпараттық құқықтардың әрқайсысы цифрлық форматта жүзеге асырылды және сәйкесінше біздің диссертациялық зерттеуімізде талдануы қажет. Бұл цифрлық құқықтар жүйесін – жеке тұлға цифрлық форматта іске асыратын ақпараттық құқықтар жүйесін алуға мүмкіндік береді. Бірақ адам өзінің ақпараттық құқықтарын цифрлық немесе қалыпты форматта пайдалануды өзі анықтайтынын есте сақтау керек.

Цифрлық формат қалыпты форматтың болуын жоққа шығармайды. Тағы бір мәселе, көбінесе мемлекет пен коммерциялық құрылымдар цифрландыру элементтерін өз қызметіне енгізе отырып, олардың жылдамдық, ақпараттылық, жүйедегі деректердің сақталуындағы артықшылықтарын біле отырып, жеке тұлғаның цифрлық форматтан бас тарту мүмкіндіктерін азайтады және осылайша кейбір шектеулер тудырады.

Бұл сонымен қатар ғылыми ортада тиісті түрде қамтылмаған құқықтық реттеу мәселелерінің бірі.

Жеке ақпараттық құқықтарды жүзеге асыруға арналған цифрлық форматтың тұжырымдамасын, мазмұнын, құрылымын және жүйесін толық талдау үшін «цифрлық деректер» ұғымының өзіне назар аудару керек. Сонымен, цифрлық құқықтық қатынастар объектілерінің құқықтық режимінің ерекшеліктерін сипаттай отырып, келесі қатарды да ажырату қажет:

1. нақты қоғамдық қатынастардың объектілері;
2. сол объектілердің цифрлық нысанымен айқындалатын құқықтық режимінің ерекшеліктері. Нысанның цифрлық бейнесін жасау оның табиғатын өзгертпейтінімен келісуіміз керек.

Цифрлық нысан – бұл олар туралы ақпаратты берудің цифрлық құралдарын пайдалану арқылы оған өз қалауы бойынша билік ете алатын нақты субъектіге азаматтық құқықтар объектісіне меншік құқығын тіркеудің техникалық тәсілі. Осылайша, объект туралы цифрлық ақпараттар да реттеу нысанасына айналады [65].

Цифрлық нысанға аударылған ақпарат арнайы өңдеу процедураларын талап

ететін «цифрлық деректерге» айналады және заң тұрғысынан компьютерлерде, басқа электрондық құрылғыларда немесе кез келген Интернет ортасында өңдеуге және сақтауға болатын сандар немесе таңбалар түрінде ұсынылған ақпаратқа айналады. Цифрлық деректерді мәтіндік құжаттар, суреттер, аудио және бейне файлдар сияқты әртүрлі форматтарда ұсынуға болады.

Цифрлық деректер оларды әсіресе пайдалы ететін бірқатар қасиеттерге ие:

– сапаны немесе дәлдікті жоғалтпай бір құрылғыдан екіншісіне тасымалданады және көшіріледі;

– пайдаланушының қажеттіліктеріне байланысты масштабталған. Мысалы, кескін сапасын жоғалтпай үлкейтілуі немесе кішірейтілуі мүмкін;

– қажетті ақпаратты алу немесе белгілі бір тапсырмаларды орындау үшін әртүрлі алгоритмдер мен бағдарламалық жасақтаманың көмегімен түрлендірілген;

– сыртқы дискілер, флэш-дискілер немесе бұлтты медиа қызметтері сияқты электрондық тасымалдағыштарда сақталады.

Сонымен қатар, кәдімгі цифрлық деректерден басқа, цифрлық сәйкестендіру деректері сияқты маңызды құрал бар – бұл Интернеттегі кез-келген субъектіні немесе объектіні білдіретін мәліметтер жиынтығы. Бұл пайдаланушыларды, ұйымдарды немесе электрондық құрылғыларды көрсете алатын және есептік жазбалардан, тіркелу деректерінен, сертификаттардан, мінез-құлық пен пайдалану үлгілерінен тұратын «цифрлық тұлға» деп аталады.

Ақпараттық құқықтық қатынастардың ерекшелігі-олар ақпараттық салада пайда болады, өзгереді, тоқтатылады, арнайы құқықтар мен міндеттер жиынтығы берілген субъектілерге қатысты ақпараттық-құқықтық нормалармен реттеледі.

Тиісінше, ақпараттық құқық субъектілеріне ақпаратты құруға, түрлендіруге, беруге және таратуға, алуға және тұтынуға қатысатын адамдар жатады. Бұл, ең алдымен, ақпарат жасаушылар немесе өндірушілер, ақпарат иелері, ақпарат тұтынушылары – бұл жіктеу ақпарат айналымы процесінде субъектінің рөлін талдауда қолданылады.

Ақпараттандыру және цифрландыру процестерін жүзеге асыру процесінде функцияларды талдау бойынша субъектілердің біліктілігі өзгереді. Мысалы, 2015 жылғы 24 қарашадағы «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңы ақпараттандыру объектілерінің иесі; пайдаланушы; ақпараттандыру субъектісі; ақпараттандыру объектілерінің меншік иесі; электрондық нысанда қызметтер көрсету субъектісі; электрондық нысанда қызметтер алу субъектісі және басқалары сияқты субъектілерді осы нормативтік актімен регламенттелген процестердегі рөліне қарай бөліп көрсетеді [66]. Бірақ тұтастай алғанда, заң шығарушы меншік құқығының мәнінен бастама алады.

Меншік құқығының объектісі ретіндегі ақпаратқа қатысты айта кететін жайт, ғылыми ортада ақпараттың меншік объектісі ретіндегі мәртебесі туралы пікірталастар әлі де бар.

Цивилистер ақпарат жансыз құбылыс ретінде меншік құқығының объектісі бола алмайды деген позицияны ұстанады: «меншік құқығы – заттық құқық. Оны меншік құқығына таратуға болмайды. Бұл Азаматтық кодекске қайшы келеді» [67]. Мысалы, А.М. Гатин дәл осы ұстанымды ұстанады, ол «азаматтық құқық

үшін тек пайдалы қасиеттері бар, оларды пайдалануға және құқықтық қатынастарға түсуге мүмкіндік беретін заттар, адамның кез-келген қажеттілігін қанағаттандыра алатын заттар ғана маңызды» деп санайды [68, 83 б.]

Е.В. Нестерова жоғарыда аталған мысалды талдай отырып, 2012 жылғы 23 қарашада ТМД-ға қатысушы мемлекеттер Парламентаралық Ассамблеясының отыз сегізінші жалпы отырысында қабылданған модельдік ақпараттық кодекске сілтеме жасай отырып, ол ақпаратқа меншік құқығын көздемейтінін және одан да көп мемлекетке немесе мемлекеттік органдарға қандай да бір меншік өкілеттіктерін бермейтінін атап өтті. Бұл ретте модельдік Кодексте, атап айтқанда, ақпаратты жасауға, таратуға, пайдалануға, сақтауға және жоюға байланысты қатынастар регламенттеледі. Модельдік ақпараттық кодекске енгізілген мұндай консервативтік көзқарас, меншік құқығының жаңа теориясын Қазақстан Республикасының қазіргі кездегі нормативтік материалын шикізат негізінде құрудан гөрі, ақпарат айналымы мен қорғау саласындағы құқық қолдану тәжірибесінің ағымдағы қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлдеқайда қолайлы болып көрінеді [69].

Ғ.Қ. Сүлейменов Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 115-бабында меншік құқығы электрондық цифрлық нысанда болуы мүмкін екендігін көрсету жеткілікті деп есептейді [67].

Егер шетелдік тәжірибеге жүгінетін болсақ, онда, мысалы, Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 128-бабында ақпарат мүліктік, жұмыстар мен қызметтерден, зияткерлік қызмет нәтижелерінен және материалдық емес игіліктерден ерекшеленетін азаматтық құқықтардың ерекше объектісі ретінде қарастырылады [64].

Сонымен қатар, қазіргі ақиқат цифрлық активтерді азаматтық құқық объектілері ретінде басқа классикалық мүліктік игіліктермен және құқықтармен (меншік) тең негізде шоғырландыру қажеттілігін талап етті. Сонымен қатар, классикалық меншік құқығы жүзеге асырылуы онлайн режимде қозғалатын қаржылық құралдарды, жұмыстарды және қызметтерді де қамтитынына назар аударған жөн.

Мұндай шындыққа байланысты қандай өзгерістер болады?

Осы аспектіні талдайық. Ақпараттық құқықтық қатынастардың субъектілері, сәйкесінше ақпараттық құқықтар мен міндеттердің иелері: мемлекет, жеке және заңды тұлғалар.

Мемлекет ақпараттық және цифрлық құқықтық қатынастардың белсенді қатысушыларының бірі болып табылады. Атап айтқанда:

– мемлекеттің де өз атауы бар, ол арқылы ол өз мүддесін қорғайды және ақпараттық құқықтық қатынастардың басқа қатысушыларымен, оның ішінде басқа мемлекеттермен, мысалы, ақпарат алмасу кезінде белгілі бір құқықтық қатынастарға түседі;

– мемлекет өнеркәсіптік меншік объектілеріне және мемлекеттік құпияны құрайтын ақпаратқа айрықша құқықтарға ие қоғамдық қол жеткізуге және жалпы қол жеткізуге жатпайтын ақпарат түрін (құпияны) реттеуді және анықтауды жүзеге асырады;

– мемлекет өз атын коммерциялық мақсатта пайдалану құқығын бере алады,

бірақ бұл жағдайда пайдаланушылар осындай пайдалану үшін міндетті төлемдерді және басқа да төлемдерін төлеуі керек.

Цифрландыру процесінде мемлекет өзіне маңызды функцияны – қолданыстағы қоғамдық қатынастарды дамытуға, сондай-ақ осындай құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін реттеуге бағытталған стратегиялар мен заңдарды (нормативтік құқықтық актілерді) әзірлеуден тұратын реттеуші функцияны алады. Бұл бұрын болмаған немесе құқықтық реттеуді қажет етпейтін немесе заңмен объективті түрде шешілмейтін жаңа қоғамдық қатынастардың қатысуымен байланысты. Сонымен, құқықтық реттеу саласында біз төмендегідей қатынастардың пайда болуын байқаймыз:

1) субъектілері виртуалды немесе «цифрлық тұлғалар» болып табылады. Мұндай «тұлға» шын мәнінде нақты адам туралы цифрлық деректерден, оның виртуалды немесе «цифрлық» бейнесінен (nickname, желі атауы) және виртуалды кеңістікте кез келген әрекеттер орындалған компьютердің тіркелген IP мекенжайынан тұрады. Бұл адамдар мен олардың бірлестіктері арасында емес, цифрлық субъектілер арасында туындайтын, өзгеретін және тоқтатылатын қатынастарды реттейтін құқықтың әдеттегідей емес субъектілері, құқықтық қатынастардың объектілері, нормалары болып табылады. Бұл заң туралы нақты тұлғаны заңды жауапкершілікке тарту қажеттілігі және т.б. дау туындаған жағдайда үлкен маңызға ие болады.

Бұл, тиісінше, сайттың иесі Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес электрондық ақпараттық ресурстарды және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым объектілерін таратуға, беруге, оларға қол жетімділікті шектеуге немесе тыйым салуға міндетті сияқты нормаларды енгізу қажеттілігіне әкеледі. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V «Ақпараттандыру туралы» Заңы 2-тармағының 2) тармақшасы. Бұл міндет оған өз құзыреті шегінде электрондық ақпараттық ресурстарды өңдеу, қорғау және оларға қол жеткізу режимі мен ережелерін, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым объектілерін қорғау және оларға қол жеткізу режимдері мен ережелерін белгілеуге құқық береді. Сондықтан блогтардағы, чаттардағы, форумдардағы, қонақтар кітабындағы және т.б. келушілер тарапынан еркін өңделетін оның контентіндегі мәлімдемелері үшін ол және сайттың иесі жауапты болып табылады. Осыған байланысты оның алдында олардың заңды немесе заңсыздығын бағалау деген қиын міндет тұр. Бұл өзін-өзі реттеу тетіктерін енгізу қажеттілігіне әкеледі, мысалы, сайтқа келушілер жариялаған ақпаратты алдын ала мақұлдауды білдіретін алдын ала модерация, т.б.

Сондай-ақ, иесі сайт қызметтерін пайдалану ережелерін келушілердің пікірлері ақпараттық ресурс иесінің пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін екендігі туралы хабарламамен орналастыра алады, пайдаланушы-жазушыларды сәйкестендіру жүйелерін қолдана алады (мысалы, компьютердің IP-мекен-жайы бойынша), сондай-ақ пайдаланушылар орналастырған барлық хабарламаларды кейіннен бағалай алады. Алайда оны ықтимал жауапкершіліктен босату мәселесі ашық күйінде қалып отыр.

Дәл осындай қағидаттар Қазақстан Республикасының аумағында заңсыз

контентті таратуға қарсы шаралар қабылдауға міндетті онлайн платформалардың иелеріне және (немесе) заңды өкілдеріне де қолданылады (Интернет-платформалар туралы 9-баптың 4-тармағының 1) тармақшасы. және интернет-жарнама туралы Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 10 шілдедегі Заңы) [55];

2) виртуалды («цифрлық») кеңістікте адам құқықтарын, оның ішінде кейде «цифрлық құқықтар» деп аталатын жаңа құқықтарды іске асыруға байланысты туындайтын, мысалы, интернетке кіру құқығы, ұмытылу құқығы, «цифрлық ұмытылу» және т.

3) адам құқықтарының құқықтық кепілдіктерін қамтамасыз ету, дербес деректерді қорғау және т.б. Құқықпен объективті түрде реттеліп, құқықтық реттеу саласына кіретін – виртуалды кеңістіктегі заңды маңызы бар жеке басын сәйкестендірумен байланысты.

Цифрлық сәйкестендіру деректері көбінесе физикалық сәйкестендіру, сандық сәйкестендіру, пайдаланушылар, есептік жазбалар және цифрлық із – интернеттен іздеуге болатын деректермен алмастырылатын ұғым ретінде қолданылады.

«Цифрлық тұлға» қолданылады:

– тіркеу, мемлекеттік қызметтерді көрсету, сақтандыру және т.б. кезінде «Электрондық үкімет» жүйесінде құрылған мемлекеттік органдар үшін;

– авторлық беттердегі жалпыға қолжетімді ақпараттық жүйелерде.

Цифрлық сәйкестік интернеттегі адамды немесе затты көрсете алатын барлық ақпараттан тұрады. Цифрлық деректер түрлері сандық сәйкестікке меншік құқығын анықтайтын белгілер немесе идентификаторлар ретінде белгілі. Бұл ерекшеліктер субъектіге немесе объектіге тән нәрсеге, оған не тағайындалғанына және ол туралы интернетте не жарияланғанына негізделуі мүмкін.

Цифрлық сәйкестендіру деректеріне енгізілген негізгі белгілерге мыналар жатады: жеке ақпарат (туған күні, әлеуметтік сақтандыру нөмірі); пайдаланушы аттары мен құпия сөздер; электрондық пошта мекенжайлары; шолу тарихы; транзакциялар; биометриялық деректер, орналасқан жері; қауіпсіздік белгілері; цифрлық сертификаттар және т.б. Олардың барлығы бірігіп цифрлық із жасайды және кез келген тұлғаны жалпы интернеттің пайдаланушысы және нақты ақпараттық желінің пайдаланушысы ретінде анықтауға мүмкіндік береді;

4) робототехниканы қолданумен байланысты. Құқықтық реттеу саласында субъекті болмаса, кем дегенде қатысушыға, жаңа цифрлық тұлғаға — роботқа айналатын қатынастар пайда болады.

Интеллектуалды робот «Ақпараттандыру туралы» Заңға сәйкес қабылданған және танылған сыртқы ортаны ескере отырып, белгілі бір әрекетті орындайтын немесе әрекет етпейтін автоматтандырылған құрылғы (1-баптың 43-1 тармақшасы).

Зияткерлік робот иесі мен иеленушілері арасындағы құқықтық қатынастар Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасымен реттеледі. Бұл ретте интеллектуалды роботтың иеленушілері дербес деректер субъектісін автоматтандырылған өңдеу туралы хабардар етуге міндетті.

Роботтардың қатысуымен қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің жаңа тәсілдері, типтік (жеке және заңды тұлғалар, мемлекет және т.б.) және типтік емес (роботтар, сондай-ақ провайдерлер, блогерлер және т.б. сияқты ақпараттық делдалдар) құқықтық қатынастардың субъектілері мен қатысушыларының цифрлық дәуіріндегі құқықтық ресімдеу туралы мәселе;

5) типтік емес объектілерге, ең алдымен ақпараттық, цифрлық технологияларға (мысалы, қаржылық және реттеуші) және оларды пайдалану арқылы жасалған жаңа цифрлық объектілерге (мысалы, криптовалюталар) және материалдық әлемнің объектілеріне, сондай-ақ олармен байланысты туындайтын айналым және пайдалану;

6) заттай түпүлгісі жоқ мұндай виртуалды затқа меншік құқығының қолданылуы туралы сұрақ туындайды. Виртуалды затты жасаушы, жаратушы (мұндай сәйкестендіруді тіпті компаниялар, бағдарламалық өнімдерді жасаушылар үшін де жүргізу оңай емес), виртуалды заттар арқылы келтірілген зиян, осындай зиян үшін жауапкершілік туралы сұрақтар өте күрделі және өзекті болып табылады. Осыған байланысты құқықтық ғылым алдында ақпараттық қауіпсіздік, юрисдикция және т.б. мәселелері тығыз байланысты нақты заттар әлемін және виртуалды заттар әлемін және автоматтандырылған әрекеттерді (заттар интернеті) қолданумен байланысты құқықтық реттеуді ажырату міндеті тұр.;

Бұл құқықтық реттеу саласына кіретін, оның шекаралары мен тереңдігін едәуір кеңейтетін қоғамдық қатынастардың толық емес тізімі.

Құқықтық реттеудің ерекшелігі мен мемлекеттің цифрлық саланы реттеуге араласуы мәселесіне қатысты бейтарап позициялар бар. Олардың бірі, мысалы, цифрлық шындыққа көшу - бұл құқықтық және мемлекеттік әсерден құтылу мүмкіндіктерінің бірі болуы.

Сонымен бірге, әркім белгілі бір дәрежеде материалдық, психологиялық және басқа спектрлердің заңды салдарына әкеп соқтыратын бұқаралық қатынастардың пайда болуы жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін қорғау мақсатында лайықты құқықтық реттеуге ие болуы керек екенін түсінеді. Мысалы, қаржылық және реттеуші технологияларды қолданумен байланысты қоғамдық қатынастар.

Шындыққа табанды түрде енгізілетін тағы бір маңызды мәселе-құқықтық құралдар мен цифрлық технологияларды біріктіру немесе екіншісін қосу арқылы біріншісінің құндылығын арттыру. Мысалы, зияткерлік технологияларды мемлекеттік реттеудің құқықтық секторына қолдану.

Жасанды интеллекттің сот жүйесінде қолданылуы өте айқын. Мысалы, 2022 жылдан бастап сот жүйесіне істерді автоматтандырылған түрде бөлуге мүмкіндік беретін «Сот тәжірибесінің цифрлық талдауы» қызметі енгізілді.

Қазақстандық барлық деңгейдегі соттарда істерді таратудың автоматтандырылған жүйесі енгізілді, бұл судьяларға үйден немесе кеңседен шықпай-ақ, Face ID және Touch ID көмегімен сотқа құжаттарды электронды түрде беру арқылы жүктемені жеңілдетуге мүмкіндік береді. IT-қоғамдастық Smart Bridge платформасында қызметтің сот ақпаратын пайдалана алады, ол арқылы өзінің аналитикалық өнімдерін әзірлей алады.

Осылайша, 2022 жылы робот сот орындаушыларының шетелге шығуды шектеу туралы қаулыларын санкциялау туралы 151 мың материалды тіркеді, түскен 156 мыңның 4,7 мыңы қабылданбады, 126 мың материалды сот санкциялады. Робот кәмелетке толмаған балалар үшін алимент өндіру туралы сот шешімдерін де жасайды: 2022 жылдың наурыз айынан бері ол 8 мыңнан астам өтінішті тіркеді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде цифрландыру жағдайында ақпараттық құқықтық қатынастар субъектілерінің мемлекет, қоғам және жеке тұлға болып саралануы жалғасуда. Сонымен қатар, цифрлық формат, сондай-ақ ғылыми ойдың және бағдарламалық қамтамасыз етудің басқа да жетістіктері қарым-қатынастың басқа субъектілерінің, мысалы, жасанды интеллекттің пайда болуына мүмкіндік береді немесе жағдай жасайды.

Бірақ бұл цифрлық құқықтар субъектілерінің меншік құқығына қарай меншік иелеріне, иеленушілерге және пайдаланушыларға бөлінуін жалғастыра беретінін жоққа шығармайды, бұл олардың құқықтық мәртебесін, тиісінше құқықтар, міндеттер мен жауапкершіліктер ауқымын анықтайды, және ол тиісті құқықтық нормалардан көрініс табады.

Осыған байланысты цифрлық құқықтық қатынастар бөлінеді:

– құқықтық коммуникацияның нәтижесі (өзін-өзі реттеу), ақпараттық жүйелерге қатысушылардың осындай жеке қатынастардың пайда болуына, өзгеруіне және тоқтатылуына бағытталған дербес әрекеттерінің салдары болып табылатын жеке цифрлық қатынастар; мұндай цифрлық қатынастар осы терминнің толық мағынасында цифрлық құқықтық қатынастар ретінде әрекет етеді;

– нормативтік (мемлекеттік) реттеудің нәтижесі болып табылатын және мемлекеттік қызметтерді көрсетуге, ақпараттық технологиялар саласындағы бақылау мен қадағалауға бағытталған қоғамдық цифрлық қатынастар және т.б.; Мұндай цифрлық қатынастарды тек шартты түрде дәстүр бойынша құқықтық қатынастар деп атауға болады, ал шын мәнінде бұл құқық емес, билік пен бағыну қатынастары.

Қарым-қатынастың екі түрін де «цифрлық қатынастар» термині біріктіреді, яғни. цифрлық технологияны қолдануға байланысты кез келген саланың (жеке, мемлекеттік, соның ішінде процессуалдық және т.б.) қатынастары. Мысалы, экономикаға қатысты өндіріс, тұтыну, айырбастау және тарату кез келген цифрландырудан тыс жүзеге асырылуы және дәстүрлі қағаз (құжаттық) нысанда рәсімделуі мүмкін.

Мұндай қатынастардың құқықтық нысандары белгілі: мәмілелер және басқа да заңды фактілер, құқықтық қатынастар, құқықтық қатынастарды жүзеге асыру актілері және т.б. Мемлекеттік реттеу нысандары да белгілі: әкімшілік актілер, сот актілері. Экономиканы цифрландыру олардың мазмұнын емес, экономикалық қатынастардың жаңа формасының пайда болуын білдіреді.

Осылайша, мысалы, цифрлық жүйеге көшу – бұл затты беруді талап ету құқықтары немесе зияткерлік қызметтің нәтижелеріне айрықша құқықтар, жұмысты орындауды талап ету құқықтары немесе инвестициялық платформада туындайтын және келісілген қызметтерді көрсету және т.б. пайдалы цифрлық

құқықтар сияқты экономикалық құқықтарды тудырады.

Цифрлық экономика жағдайында деректер базасында деректерді есепке алудың, олардың алмасуының цифрлық технологиялары пайдаланылған кезде деректерді басқарудың автоматтандырылған жүйесі (электрондық сауда алаңдарында мәмілелер жасасу үшін саны, сапасы, бағасы және басқа да қажетті деректер), дәстүрлі қағаз (құжаттық) нысанда ресімделген экономикалық процестер жаңа цифрлық (құжатсыз) нысанда ресімделеді. Заң шығарушы осы өзгерістерді ескереді, оларды цифрландыру және оларды қолдану практикасы жағдайында нақты экономикалық процестердің пайда болу және іске асырылу ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл өз кезегінде цифрлық қызмет көрсету саласына және т.б. қатысты.

Қолданылатын құқықтық құралдардың мәні өзгеріссіз қалады және заңгерлерге құқықтық қатынастар мен билік қатынастары, олардың динамикасының негіздері, субъектілер, объектілер, мазмұн секілді белгілі терминологияда көрінеді.

Цифрлық құқықтардың ерекшелігін ақпараттық құқықтардың бір түрі ретінде қарастыра отырып, субъективті құқықтар дәстүрлі түрде келесі үш негізгі элементтің қатысуымен көрінетін жалпы ішкі құрылымға ие деп санаймыз:

– нақты және заңды маңызы бар әрекеттерді жасау мүмкіндігінен тұратын өз іс-әрекеттеріне өкілеттік;

– міндетті адамнан өзіне жүктелген міндеттерді орындауды талап ету мүмкіндігінен тұратын басқалардың іс-әрекетіне өкілеттік;

– субъективті құқық бұзылған немесе құқықтық қатынастарға қатысушылардың бірі өз міндеттерін орындамаған жағдайда мемлекеттік-мәжбүрлеу шараларына жүгіну мүмкіндігінен тұратын қорғауға өкілеттік.

Құқықтық міндет сонымен қатар келесі дәстүрлі элементтердің болуымен сипатталатын ішкі құрылымға ие:

– белгілі бір әрекеттерді орындау немесе олардан бас тарту қажеттілігі;

– уәкілетті субъектінің талаптарын орындау қажеттілігі;

– құқықтық қатынастарға басқа қатысушылардың субъективті құқықтарын бұзғаны үшін немесе олардың заңды талаптарын орындамағаны үшін жауап беру қажеттілігі.

Ақпараттық құқықтық қатынастардың объектілері ақпараттық құқықтық қатынастарға түсетін субъектілер және олардың мүдделерінің, құқықтары мен міндеттерінің негізінде жатқан барлық материалдық, рухани және өзге де әлеуметтік игіліктер, іс-әрекеттер (іс-әрекеттерден бас тарту), шығармашылық өнімдері (авторлық, өнертапқыштық және өзге де қызметтің нәтижелері) болып табылады [70, 31-35 б.б.]. Цифрлық форматта бұл объект өзгермейді, тек санға айналады.

Демек, жіктелуі ақпараттық және басқа да адам құқықтарынан туындайтын цифрлық құқықтар интернетте немесе цифрлық технологияларды қолдана отырып жүзеге асырылатын адамның әмбебап құқықтары болып табылады және диссертациялық зерттеудің келесі бөлімдері оны талдауға арналған.

2 ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ӘСЕРІНЕН АЗАМАТТАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУІН ТАЛДАУ

2.1 Цифрландыру жағдайындағы ақпарат алу және ақпараттық қызмет көрсету құқығы

Ақпараттық құқық саласындағы ұлттық құқықтық қатынастардың негізгі объектісі ақпарат алу құқығы, ал субъектілері кез келген жеке және заңды тұлғалар болып табылады [71, 219 б.]. Бұл ретте жеке адамның ақпарат бостандығына құқықтары еліміздің бүкіл құқықтық жүйесі қамтамасыз ететін конституциялық принциптер негізінде жүзеге асырылады.

Ақпаратқа құқық, біздің ойымызша, әр түрлі көзқарастардан қарастырылуы керек, демек бұл ең алдымен ақпараттың табиғатымен байланысты.

Біріншіден, ақпарат – бұл білім және ақпарат алу құқығы, ең алдымен, қазіргі әлемде адамның лайықты өмір сүру деңгейіне жетудің маңызды құқығы болып табылатын қажетті білім алу құқығы ретінде қарастырылуы керек;

Екіншіден, ақпарат алу құқығы қарым-қатынас, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау құқығы ретінде қарастырылуы керек, бұл қазіргі қоғам үшін де маңызды;

Үшіншіден, өзара іс-қимыл жасау, мемлекеттік қызметтерді алу мақсатында мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл жасауға және қажетті ақпаратты иелену арқылы қорғауға құқық.

Халықаралық актілердің барлығы ақпарат алу құқығын, ақпараттың рөлі зор екенін және ақпараттандыру дәуірінде адамды оны алудан қорғау қиын және іс жүзінде оның құқықтарын бұзатынын мойындайды.

1998 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қоғамның жеке тұлғаларының, топтары мен ұйымдарының жалпыға бірдей танылған адам құқықтары мен іргелі бостандықтарын насихаттау және қорғау құқығы мен міндеттері туралы Декларация қабылдады [72]. 6-бап адам құқықтарына қатысты ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз етуге арналған: Әр адам жекелей немесе басқалармен бірлесе отырып құқылы:

а) адамның барлық құқықтары мен іргелі бостандықтары, соның ішінде ақпаратқа қол жеткізу және осы құқықтар мен бостандықтардың ішкі заңнамалық, заңдық немесе әкімшілік жүйелерде қалай бейнеленетіні туралы ақпаратты білу, іздеу, алу және иелену;

ә) адам құқықтары жөніндегі құжаттарды қоса алғанда, тиісті халықаралық құжаттарда көзделгендей, адамның барлық құқықтары мен іргелі бостандықтары бойынша пікірлерді, ақпаратты және білімді еркін жариялауға, беруге немесе басқа адамдарға таратуға құқылы.

Осылайша, 6-бап адам құқықтарына қатысты ақпаратты іздеу, алу және қабылдау құқығы адам құқықтарын тиімді ілгерілету және қорғау үшін өте маңызды екенін мойындайды ... .

Халықаралық актілердің барлығы сөзсіз ақпарат алу құқығын іргелі құқықтарға жатқызады. Сонымен, Бас Ассамблеяның 59 (1) Қарарында: ақпарат бостандығы-адамның негізгі құқығы және...БҰҰ-ның басты назарында тұрған

барлық бостандықтардың сын тасы» делінген.

Сонымен қатар, бұл жағдайда ақпараттық құқықтар қоршаған орта, құқықтық құбылыстар мен процестер және басқалар туралы ақпаратты еркін іздеу, алу, беру, өндіру және тарату құқығын білдіреді. В.В. Стахова адам құқықтарының қолжетімділігі мен жеткіліктілігін анықтаудың басты, сыни, негізгі критерийлері ретінде ақпаратты анықтауды және оған қол жеткізуді жақтайтын ғалымдардың өкілдерінің бірі. Сонымен бірге, адам құқықтары – бұл адамның өмірін, адамның қадір-қасиетін және қоғамдық өмірдің барлық салаларында қызмет бостандығын қамтамасыз ететін табиғи мүмкіндіктер екенін есте сақтаған жөн [73, 512 б.], яғни, онсыз қоғамдық өмірді елестету мүмкін емес.

Бұл анықтамаға адамның ақпаратқа, оған қол жеткізуге, ақпаратпен және ақпараттық ресурстармен еркін жұмыс істеу құқығы өте қолайлы. Қазіргі уақытта ақпараттың болуы немесе болмауы көбінесе адамның мәртебесін, оның қоғамдағы, өндірістік ортадағы рөлін және т.б. анықтайды. Ақпараттың болуы бұл жай ғана алғышарт, және онымен қалай жұмыс істеу және дамыту бұл қазірдің өзінде үлкен, жаһандық құбылыс, ол адамзаттың одан әрі дамуын анықтайды [74, 39-44 б.б.].

Сөз бостандығы және ақпаратқа қол жеткізу және оны кез келген тыйым салынбаған тәсілмен тарату құқығы, жоғарыда айтылғандай,конституциялық құқық болып табылады (ҚР Конституциясының 20-бабының 1 және 2-тармақтары), сондай-ақ кез келген өзге конституциялық құқық тек заңдармен ғана және конституциялық құрылысты қорғау мақсатында, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау қажет шамада ғана шектеледі (ҚР Конституциясының 39-бабының 1-тармағы) [50].

Ақпарат жалпы, шектеулі және жабық ақпарат болып бөлінеді.

Әркімнің заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдары арқылы ақпаратты еркін алуға және таратуына құқығы

Ашық қолжетімді ақпаратқа қол жеткізу құқығы негізінен 1999 жылғы 23 шілдедегі «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» [75] және 2015 жылғы 16 қарашадағы «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» [76] заңдармен реттеледі, олар конституциялық құқықты жүзеге асырудан туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейді.

ҚР Конституциясының 18-бабының 3-тармағы ақпаратқа қолжетімділікті Қазақстан заңнамасы мемлекет кепілдік берген құқық ретінде қарастыратынын белгілейді, бұл ретте мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар мен бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделерін қозғайтын құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті [50].

Тиісінше, мемлекет ақпаратқа қол жеткізуге кепілдік береді:

1. Ашық қол жетімділік;
2. Жеке тұлғаның құқықтары мен мүдделерін қозғайтын ақпарат;
3. Адамдардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін фактілер мен мән-

жайларды лауазымды адамдардың жасыруы жауаптылыққа әкеп соғатын Конституцияның 31-бабының 2-тармағында көрсетілген қоғамдық мүдделерді қозғайтын мәліметтер (Конституцияның 31-бабының 2-тармағы), мысалы, қолжетімділігін шектеуге болмайтын ақпарат («Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заңның 6-бабы);

Ақпарат алу қажеттілігін жеке және қоғамдық мүдделермен, оның ішінде жоғарыда аталғандарды жүзеге асыруға байланысты мүдделермен және басқа да құқықтар мен бостандықтармен түсіндіруге болады.

Ақпаратқа қол жеткізудің және онымен танысудың ерекше тәртібі әр түрлі сот ісін жүргізу және әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу, мұрағат ісі және бұқаралық ақпарат құралдарында заңнамалық актілерде бекітілген (Заңның 3-бабы).

«Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңға бұқаралық ақпарат ретінде шектеусіз халық санына арналған баспа, аудиовизуалды және басқа да хабарламалар мен материалдар кіреді. Ал «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» заң ашық қол жеткізу ақпараты ретінде ұсынылған мәліметтерді одан әрі пайдалануға, өзгеріссіз қайта жариялауға арналған деректерді жатқызады. Осы актілердің әрқайсысы мұндай ақпаратқа өзінің реттеу тақырыбының ерекшелігіне қарай жақындайды, бірақ жиынтықта ортақ ақпарат – бұл әрі қарай пайдалану үшін шектеусіз адамдар тобына арналған ақпарат. Яғни, бұл көптеген жағдайларда ақпараттық айналымда болатын және оны пайдаланушылардың қажеттіліктері мен мүдделеріне байланысты өзгерістерге ұшырайтын ақпарат.

Адамдардың санасы мен мінез-құлқына әсер ету құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін ақпараттың сипатына сүйене отырып, мемлекет мұндай ақпараттың айналымын шектеуге құқылы, бұл ҚР Конституциясының 39-бабының 1-тармағында белгіленген шектеулер, оны ҚР Конституциялық Соты былайша айқындайды:

«1) Заңда белгіленген;

2) жеке немесе жария сипаттағы түрлі себептерге байланысты ақпаратқа қол жеткізуді шектеуде адамның, қоғамның және мемлекеттің шұғыл қажеттіліктеріне жауап беретіндіктен қажет болып табылады;

3) конституциялық маңызы бар мақсаттарды көздейді: мемлекет конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында ақпаратқа қол жеткізуді шектей алады.

4) пропорционалды: олардың көмегімен конституциялық құрылысты қорғаудың, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғаудың конституциялық белгіленген мақсаттарына қол жеткізіледі; олар асыра бағаланбайды, ал белгілі бір жағдайларда конституциялық құндылықтарды қорғау үшін жалғыз қолайлы болып ұсынылады; ақпаратқа қол жеткізуді шектеу нәтижесінде жеке, қоғамдық немесе мемлекеттік пайда белгілі бір жағдайда осы шектеуден келтірілген зияннан асып түсу» [77].

Бұл талаптар цифрландырылған ақпаратқа немесе Интернет-порталдар арқылы берілетін ақпаратқа да қолданылады.

«Ақпараттандыру туралы» заңның 32-бабы электрондық ақпараттық

ресурстарды:

– жалпыға қолжетімді: қол жеткізу немесе пайдалану шарттарын көрсетпей олардың меншік иесі немесе иесі беретін немесе тарататын, сондай-ақ оларға қол жеткізу еркін болып табылатын және оларды ұсыну нысаны мен тарату тәсіліне тәуелді емес мәліметтер;

– шектеулі қолжетімділік: қол жеткізу Қазақстан Республикасының заңдарымен немесе Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген жағдайларда олардың меншік иесімен немесе иеленушісімен шектелген ақпаратты қамтитын. Олар мемлекеттік құпияларды құрайтын және құпия ақпаратты қамтитын электрондық ақпараттық ресурстар болып бөлінеді.

– құпия: мемлекеттік құпияларды құрамайтын, бірақ қол жеткізу Қазақстан Республикасының заңдарымен немесе оның иесі немесе иеленушісімен шектелген мәліметтерді қамтитын.

Ақпарат алу құқығының маңызды аспектісі-оны алу тәсілі. И.Л. Бачило сонымен қатар Ақпаратқа конституциялық құқықты азаматтың кешенді субъективті құқығы ретінде қарастырады, бұл оның мақсаты қандай болса да және оның мазмұны қандай болса да, ақпаратпен әртүрлі әрекеттерді (манипуляцияларды) еркін жүзеге асыру мүмкіндігін білдіреді [71, 89 б.].

«Ақпарат алу құқығы» және «Ақпаратқа қол жеткізу құқығы» ұғымдарының арақатынасы туралы ғалымдардың ұстанымы өте қызықты және алуан түрлі.

С.Н. Шевердяева ақпаратқа қол жеткізу құқығын ерекше құқық ретінде жіктейді, өйткені бұл құқық азаматтың мемлекеттік және муниципалдық органдардың қызметі туралы ақпаратқа қол жеткізуді ашу немесе шектеу саласында мемлекетпен өзара әрекетін қамтамасыз етеді [78, 217 б.].

О.В. Афанасьева ақпаратқа қол жеткізу құқығы жеке емес, қоғамдық, мемлекеттік-азаматтық сипатта болғандықтан, бұл құқықты тек саяси деп санайды, өйткені ол адамның заңды тұлға ретіндегі бостандығынан емес, мемлекеттің азаматтық қауымдастық, ұлт ретінде құрылуы мен қызмет етуінен туындайды [79, 149 б.].

Расымен де, ақпаратқа қол жеткізу құқығы негізінен іс жүргізу заңнамасының нормаларымен реттеледі және тиісінше осы немесе басқа ақпаратпен танысу құқығына қол жеткізудің негіздері мен тәртібін немесе одан бас тарту негіздерін белгілейді. Мұндай құқыққа, мысалы, мемлекеттік органдарға жеке өзі немесе делдалдар арқылы жүгінудің конституциялық құқығын жатқызу керек, өйткені екі жағдайда да мұндай өтініштің мақсаты белгілі бір шешімге қол жеткізу болып табылады – ол өз мәні бойынша туындаған мәселелерді (проблемаларды) шешу жөніндегі ақпарат қана болып табылады.

Осыған байланысты ақпаратқа қол жеткізу құқығы адамның мемлекеттегі конституциялық-құқықтық мәртебесінің құрамдас бөлігі болып табылатынын атап өткен жөн, бұл осы құқықты саяси құқықтарға жатқызу қажеттілігін негіздейді.

Осыған сүйене отырып, өзіне және өзге де ақпараттық құқықтарды қамтитын ақпаратқа құқық ақпаратқа қол жеткізу құқығына қатысты іргелі құқық болып табылады деп есептейміз. Бірақ ақпаратқа қол жеткізу құқығының басқа

сипатын ескере отырып, оны дербес құқық ретінде бөліп көрсету керек, бірақ сонымен бірге ақпараттық құқықтың негізгі рөлі туралы ұмытпау керек.

Сонымен қатар, ақпараттық процестердің ыңғайлылығы мен жеделдетілуін қамтамасыз етуден тұратын цифрландыру процестерінің ерекшелігі мемлекеттің де осы процеске тартылуы және азаматтың ақпарат алуға конституциялық құқығын неғұрлым тиімді іске асыруы арқылы ақпарат пен ақпараттық қызметтерді алу тәсілдерін жеңілдетуге және кеңейтуге мүмкіндік береді.

«Ақпаратқа қол жеткізу туралы» 10-бапта ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету тәсілдері қамтиды:

1) сұрау салу бойынша ақпаратты ұсыну;

2) ақпаратты ақпарат иелері алып жатқан үй-жайларда және осы мақсаттар үшін белгіленген өзге де орындарда орналастыру;

3) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мемлекеттік органдар алқаларының отырыстарына қолжетімділікті қамтамасыз ету және Қазақстан Республикасы Парламенті Палаталарының, оның ішінде облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың бірлескен, жергілікті өкілді органдарының және жыл қорытындысы бойынша өткізілетін мемлекеттік органдар алқаларының ашық отырыстарын интернет-ресурстарда онлайн-трансляциялау;

4) орталық атқарушы органдар басшыларының (Қазақстан Республикасының Қорғаныс, Сыртқы істер министрліктерін қоспағанда), әкімдердің және ұлттық жоғары оқу орындары басшыларының есептерін тыңдау және талқылау арқылы жүзеге асырылады;

5) ақпаратты бұқаралық ақпарат құралдарында орналастыру;

6) ақпарат иеленушінің интернет-ресурсында ақпаратты орналастыру;

7) ақпаратты «электрондық үкімет» веб-порталының тиісті компоненттеріне орналастыру арқылы жүзеге асырылады;

8) Қазақстан Республикасының заңнамасында [77] тыйым салынбаған өзге де тәсілдермен жүзеге асырылады.

Ақпаратқа қол жеткізу құқығы тек заңдармен шектелуі мүмкін және бұл мақсатта қажет болған жағдайда ғана:

1) конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау;

2) Жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау;

3) сот процесінде тараптардың теңдігін қамтамасыз ету және сот төрелігін тиімді іске асыруды қамтамасыз ету;

4) Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде белгіленген жағдайларда қоршаған ортаны қорғау;

5) экономикалық және кредиттік-ақша саясатын қорғау, валюталық реттеу және валюталық бақылау;

6) құпиялылық шарттарында ақпарат иеленуші алған мәліметтерді қорғау;

7) шешімдерді әзірлеу процесінде жүзеге асырылатын ведомствоаралық және ведомствоішілік хат алмасу, шешімдерді әзірлеу процесінде өткізілген ұйымдардағы кеңестер туралы ақпаратты қамтитын мәліметтердің

құпиялылығын қамтамасыз ету, оларды жария ету шешім қабылдау кезінде мемлекеттік органның тәуелсіздігін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты әкімшілік рәсімдерді сақтау тәртібін бұзуы мүмкін;

8) мемлекеттік бақылау және қадағалау шеңберінде тексерулер жүргізу кезінде мемлекеттік органның тәуелсіздігіне, объективтілігі мен бейтараптығына қол сұғатын араласуға жол бермеу;

9) оларды ашу шарттары туралы өзара келісім қабылданбаған шет мемлекеттерден немесе халықаралық ұйымдардан келіп түскен мәліметтерді қорғау;

10) Қазақстан Республикасының келіссөздер позициясы туралы құпия шектеулі ақпаратты қамтитын халықаралық ұйымдардың мәселелері бойынша мәліметтерді, сондай-ақ салалық уәкілетті орган мен халықаралық ұйымдар жанындағы Қазақстан Республикасының өкілдігі арасында құпия-шектеулі сипаттағы шешімдерді әзірлеу процесінде жүзеге асырылатын хат алмасуды қорғау;

11) Мемлекеттік құпияларды қамтымайтын жедел-қызметтік қызметті, жедел-іздестіру және қарсы барлау іс-шараларын ашатын мәліметтерді қорғау;

12) мемлекеттік құпияларды қорғау;

13) құпиялылық режимін қамтамасыз ету, сондай-ақ оның сақталуын бақылау;

14) ақпарат иеленушінің электрондық ақпараттық ресурстарына рұқсатсыз қол жеткізуден қорғау.

Шектеулі және жабық қолжетімділік ақпараты арнайы нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Осылайша, құпияның басқа түрін құрайтын ақпараттың әртүрлі аспектілері реттеледі:

– Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабының 2-тармағында әркімнің жеке салымдары мен жинақ ақшаларының, хат-хабарларының, телефон арқылы сөйлесулерінің, почта, телеграф және өзге де хабарламалардың құпиясына құқығы бар деп көрсетілген. Бұл құқықты шектеуге заңда тікелей белгіленген жағдайларда және тәртіппен ғана жол беріледі.

2015 жылғы 31 қазандағы Азаматтық іс жүргізу кодексінде бұл норма жеке өмірдің, жеке және отбасылық құпияның заңмен қорғалатындығы туралы нақтыланған (10-бап). 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінде азаматтық хал актілерін мемлекеттік тіркеуді жүзеге асыратын жұмысшылар мен қызметкерлер, сондай-ақ жеке өмірі туралы өзге де түрде хабардар болған өзге де адамдар міндетті түрде жеке және отбасылық құпияны сақтауы керек (53-бап);

– Жеке және биометриялық деректер саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы;

– «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі Кодексі (медициналық қызметкердің құпиясы – жеке медициналық деректері, медициналық көмекке жүгіну фактісі туралы мәліметтер, медициналық қызметкердің денсаулық жағдайы, оның ауруының диагнозы және оны тексеру және (немесе) емдеу кезінде алынған

басқа да мәліметтер;

– «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» 1995 жылғы 31 тамыздағы Қазақстан Республикасының Заңы (банк құпиясы – банктердің клиенттері мен корреспонденттері, олардың операциялары және банктік қызметтерді алуға байланысты банктермен қарым-қатынастары туралы мәліметтер) ;

– қызметтік немесе коммерциялық құпия, егер ақпарат үшінші тұлғаларға белгісіз болуына байланысты нақты немесе әлеуетті коммерциялық құндылыққа ие болса, оған заңды негізде еркін қол жеткізу мүмкін болмаса және ақпарат иесі оның құпиялылығын қорғау шараларын қабылдайды (Қазақстан Республикасы Азаматтық іс жүргізу кодексінің 126-бабының 1-тармағы);

– Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 15 наурыздағы № 349-I «Мемлекеттік құпиялар туралы» Заңы, республиканың ұлттық мүдделерін қорғау мақсатында мемлекеттік және қызметтік құпияларды – өзге де нормативтік актілермен, атап айтқанда Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі No 226-V Қылмыстық кодексі және ақпаратты қорғау саласындағы қолданыстағы заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілікті қарастыратын Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Кодексімен реттеледі.

Цифрландыру технологиялық процесс ретінде ақпараттық қауіпсіздіктің негізгі қағидаларына, атап айтқанда, пайдаланылуы зиян келтіруі мүмкін ақпаратты қорғауға әсер ете алмайды. Бірақ сонымен бірге цифрландырылған құжаттар мен деректердің болуы ақпараттық қауіпсіздік саясатының тағы бір маңызды бағытын – осындай деректерді сақтау жүйелерінің қауіпсіздігін құра отырып, белгілі бір нақты және ықтимал қауіптерді тудырады.

Осының барлығы ақпарат айналымы процестерін, осы процеске қатысатын субъектілердің құқықтары мен міндеттерін реттейтін құқық нормаларында көрініс табады.

«Ақпараттандыру туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы ақпарат иелерінің, ұстаушылардың және пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін белгілейді.

Осы құқықтар мен міндеттерді талдау олардың көлемі меншік объектісіне (ақпараттық жүйеге) азаматтық құқықтардың көлемімен айқындалғанына қарамастан, барлық субъектілер осы жүйенің жұмыс істеуін қамтамасыз ету, сондай-ақ оның қауіпсіздігі мен қорғалуы үшін барлық мүмкін шараларды қабылдауға міндетті екенін көрсетеді. Бұл ретте Заң реттеуді қамтамасыз ете отырып, электрондық ақпараттық ресурстарды сақтау қауіпсіздігі мен қорғауды, өзіне тиесілі объектілерде орналастырылған ақпараттық жүйелерді, яғни жүйелердің барлық спектрін қорғауды қамтамасыз ететінін егжей-тегжейлі белгілейді.

Ақпаратты беру тәсілі мәнін, ақпараттың негізгі мазмұнын және оның салдарын өзгертпейді.

Цифрландыру процесінде берілетін ақпарат көлемі айтарлықтай өсті, сондай-ақ белгілі бір серверлерде сақталатын ақпарат көлемі өсті. Цифрландыру, бұрын айтылғандай, қызметтердің немесе басқаша айтқанда қызметтердің

дамуына әкелді. Бизнес-үлгілерге негізделген цифрлық технологиялар әкелді:

– тұтынушылардың тауарлар мен қызметтерге қолжетімділігін жеделдетуге және арзандатуға мүмкіндік беретін цифрлық платформалар мен экожүйелерге;

– қаржыландырудың жаңа жүйелеріне;

– баға белгілеуді және өнімдер мен қызметтердің жекелендірілген пакеттерін қалыптастыруды қоса алғанда, мақсатты ұсынысты қамтамасыз ететін дербес деректер мен профильдерді монетизациялау;

– ресурстарды ұсынудың сервистік үлгілері [80].

Цифрлық шындық азаматтарға бұқаралық ақпарат құралдарына, әлеуметтік желілерге, коммерциялық, білім беру, мәдени, даму, қаржылық, банктік, экономикалық, ойын-сауық және басқа да қызметтерге шексіз қол жеткізуге мүмкіндік береді. Басым көпшілігінде бұл коммерциялық қызметтер, белгілі бір елдің заңнамасымен немесе өзін-өзі реттеу құралдарымен реттелетін бизнес саласы. Мұндай қызметтер негізінен ҚР 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік Кодексімен, «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 26 шілдедегі № 11-VI Заңымен, «Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 10 шілдедегі № Заңымен және т.б. заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілермен регламенттелген.

Ақпараттық қызметтер ұғымы бұрын 2003 жылғы 8 мамырдағы N 412 2007 жылғы 11 қаңтарда күші жойылған «Ақпараттандыру туралы» Заңымен берілген, ол ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді пайдаланушыларға олардың сұраулары бойынша немесе тараптардың келісімі бойынша беру жөніндегі қызметті білдіреді. Ақпараттық ресурстар деп ақпараттық жүйелерде қамтылған, тиісті бағдарламалық жасақтамамен біріктірілген және ақпаратты пайдаланушылар үшін қызығушылық тудыратын ақпарат (ақпараттық мәліметтер базасы) түсінілді.

Қолданыстағы заңнамада ақпараттық қызмет сияқты ұғым жоқ, электронды түрде қызмет көрсету ұғымымен жұмыс істейді. Біздің ойымызша, бұл мүлдем басқа категориялар. Электрондық форматтағы қызмет ақпараттық сипатта болмауы мүмкін, мысалы, тіркеу, шектеулерді алып тастау және т.б. Бұл әрекеттер, әрине, ішінара ақпараттық сипатта болады, өйткені қабылданған әрекеттер туралы деректер жүйелерде қалады, бірақ ең бастысы – олардың ақпараттық мазмұны жоқ.

Мұндай ақпараттық мазмұн қазіргі түсініктегі «ақпараттық өнім» ретінде белгілі, ол отандық заң лексиконында да жоқ.

Жалпы алғанда, ақпараттық өнім деп, әдетте, ақпараттық қызметтерді өндіру, өткізу және тұтыну кезінде тарихи анықталған нысандарда ақпараттық-экономикалық процесте қолданылатын әдістер мен әдістердің жиынтығы түсініледі [81].

Бұл ретте ақпараттық өнімнің тарихи анықталған нысаны материалды (кітаптар, журналдар, каталогтар және т.б.), бағдарламалық қамтамасыз етуді (бағдарламалар, интерфейстер, ақпараттық қабықшалар және т.б.), техникалық (компьютерлер, планшеттер, ноутбуктер және т.б.), инфрақұрылым (интернет,

жергілікті сымды желілер, сымсыз желілер және т.б.) және ақпараттық өнімнің басқа да көрінісін, оның ішінде тауарлық нысандарын қамтиды. Зерттеуде бұдан әрі көрсетілгендей, қоғамдық дамудың әртүрлі тарихи кезеңдерінде әртүрлі ақпараттық өнімдер басым болған.

Ақпараттық қызметтер нарығында ақпараттық өнімдерді пайдаланудың мақсатты сипаттамаларының қазіргі заманғы кеңейтілген топтарының жіктелуін ұсынуға болады.

Осы жіктеу белгісіне сәйкес біз ақпараттық өнімдер топтарын бөлеміз:

– ақпарат ұсыну (кітаптар, есептер, журналдар, статистикалық кестелер және т.б.);

– ақпаратты құрылымдау және сақтау (деректер және білім банктері, бағдарламалық классификаторлар және т.б.);

– ақпаратты өзгерту (Statistica, Mathcad, Дикси+, есептегіштер, калькуляторлар және т.б. сияқты статистикалық деректерді өңдеудің қолданбалы бағдарламаларының пакеттері);

– ақпарат алмасуды қамтамасыз ету: қол жеткізу, ұсыну, беру және т.б. (білім беру жүйелері, интернет желісінде жұмыс істеуге арналған ақпараттық қабықшалар, ДҚБЖ, ақпараттық жүйелерде жұмыс істеуге арналған бағдарламалық өнімдер және т.б.);

– транзакциялар (банктік транзакциялардың электрондық жүйелері, сауда транзакцияларының жүйелері, электрондық транзакциялар жүйелері, клирингтік жүйелер, биржалық жүйелер және т.б.).

Қазіргі уақытта іскерлік орта ұсынатын ақпараттық қызметтер бос уақыттан бастап ғылыми зерттеулерге және басқа да аналитикалық ақпарат пен деректерге дейін әртүрлі. Мұндай коммерциялық ұсыныстардың саны күрт өсті, соның ішінде жасанды интеллект және т.б. кітапханалар мен мұрағаттардың көпшілігі цифрланған ақпаратты сақтауға көшті және онлайн режимінде қызмет көрсетіп, коммуникация және сол арқылы ақпарат алмасу мүмкіндігі ерекше өсті және бұл тек қарапайым мысалдар ғана.

Пандемия кезінде жетекші елдердің үкіметтерінің үлкен деректерге назар аударуы артты. Көшбасшы елдер деректермен жұмыс істеудің жеке стратегияларын әзірлейді: Ұлыбритания – National Data Strategy (2020), Германия – Data Strategy of the German Federal Government (2021), ЕС – European Data Strategy (2020) [82].

Деректердің иелері («өндірушілері») және оларды жаңа өнімдер мен қызметтерді құру, ЖИ оқыту үшін тиімді пайдалана алатындар әдетте әртүрлі ұйымдар болып табылады. Сондықтан әлемде деректер нарығы белсенді дамып келеді, оның шеңберінде сатып алу-сату, деректер массивтерімен алмасу және оларды нарық қатысушыларымен байыту қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, кейбір салаларда (мысалы, көлік немесе телекоммуникация секторында) жасалған деректер басқаларында – қаржы, бөлшек сауда, құрылыс және т.б. пайда табу үшін тиімді қолданылады. Бұл үшін салааралық инфрақұрылым (платформалар) және реттеуші орта құрылады.

Мұның бәрі, шын мәнінде, белгілі бір дәрежеде ақпарат пен ақпараттық

қызметтерді алу құқығында көрінеді. Цифрландыру бұл құқықты шектемеді, керісінше азаматтың ақпарат пен ақпараттық қызметтерге құқығын жүзеге асырудың нысандары мен тәсілдерін жетілдіруге мүмкіндік туғызды.

Дәл цифрландыру азаматтардың өтініштерін жылдам әрі әділ қарауды жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Ақпаратқа тиімді қолжетімділік заңнамада мемлекеттік органдардың өтініштерді қабылдау кезінде шешім қабылдау үдерістерінің нақты қарастырылуын, сондай-ақ олардың шешімдерін тәуелсіз қарау жүйесін талап етеді. Мұндай рәсімдер Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI «Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі» Кодексінде көзделген [83].

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде ақпаратты белсенді тарату тәсілі жаңартылуда. Бұл тәсіл Қазақстан Республикасында ақпаратқа қолжетімділік қағидаттарының біріне айналды.

Ақпаратты белсенді тарату – қолжетімділігі шектеулі ақпаратты қоспағанда, оның қызметінің ашықтығын және (немесе) жұртшылықтың қатысуын қамтамасыз ету мүддесінде өтініш берушінің сұрауынсыз және ақпарат иесінің бастамасы бойынша ақпаратты беру және адамдардың шектеусіз санының құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын актілер мен шешімдер қабылдауға қатысу болып табылады.

Проактивті процестер – бұл алгоритмдер адам процедураларын ауыстырады. Қызмет көрсету және оны жеткізу туралы шешім қабылдау автоматты цифрлық процесске айналады. Е.В. Талапин мен Д.Ю. Козяр «мұндай жүйенің болуы цифрлық мемлекет аясында, мемлекеттік органдарда мемлекеттік қызметтерді дайындау және оларды көрсету қажеттілігі туралы сигналдарды алу үшін толық деректер болған кезде мүмкін болады» деп атап өтті. Проактивті режимді тиімді қолдау мемлекеттік қызметтерді көрсету бойынша шешімдер қабылдаудың автоматтандырылған алгоритмдерімен, оның ішінде деректерді автоматты түрде жинау және талдау кезеңдерімен қамтамасыз етіледі» [84, 96-119 б.б.].

Бұған мысал ретінде көрсетілетін қызметті алушылардың өтініші бойынша немесе өтінішінсіз жүзеге асырылатын және олардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін іске асыруға, оларға тиісті материалдық немесе материалдық емес игіліктер беруге бағытталған жекелеген мемлекеттік функцияларды немесе олардың жиынтығын іске асыру нысаны түсінілетін мемлекеттік ақпараттық қызметтер болып табылады.

ҚР «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы мемлекеттік қызмет провайдері болып табылады, ол мемлекеттік қызмет көрсетуге өтініштерді қабылдау және олардың нәтижелерін көрсетілетін қызметті алушыға «бір терезе» қағидаты бойынша беру, электрондық нысанда мемлекеттік қызмет көрсетуді қамтамасыз ету жөніндегі жұмыстарды жүзеге асырады.

Осы уақыт кезеңіне Қазақстан Республикасы цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі Министрінің м.а. 2020 жылғы 31 қаңтардағы Бұйрығымен бекітілген мемлекеттік қызметтер тізілімі 1324 мемлекеттік қызметті құрайды.

«Электрондық үкімет» мемлекеттік функцияларды автоматтандыруға және

оңтайландыруға негізделген, сондай-ақ электрондық нысанда қызметтер көрсетуге арналған мемлекеттік органдардың өзара және жеке және заңды тұлғалармен ақпараттық өзара іс-қимыл жүйесі ретінде 2006 жылғы сәуірде іске қосылды, бүгінгі күні 700 қызмет пен сервисті көздейді. Осы жылдар ішінде eGov порталының көмегімен халыққа 168 миллионнан астам қызмет көрсетілді.

Мұндай ақпараттық жүйенің болуы оны үнемі мемлекеттік және квазимемлекеттік қызметтердің жаңа түрлерімен толықтыруға, сондай-ақ мемлекеттік қызметтердің белсенді түрлерін толықтыруға мүмкіндік береді.

Мысалы, электрондық үкіметтің жобаларына ондаған түрлі ақпараттық жүйелер және (АЖ), регистрлер, Мемлекеттік Деректер Базасы (МДБ), жүздеген қосымшалар мен сервистер кіреді. Бұл «Е-акимат» АЖ, «Е-нотариат» АЖ, «Жеке тұлғалар» МДҚ, «Заңды тұлғалар» МДҚ, «Жылжымайтын мүлік тіркелімі» МДҚ, мемлекеттік органдардың электрондық құжат айналымының бірыңғай жүйесі, «ХҚКО» интеграцияланған АЖ, «Е-Лицензиялау» МДҚ АЖ, мемлекеттік органдардың интранет-порталы, электрондық үкіметтің шлюзі және төлем шлюзі, «Мобильді үкімет» ақпараттық жүйесі, Telegram, Facebook және Vkontakte чат-боттары және т.б. [85].

Қазақстан Республикасын цифрландыруда қаржы секторы (банктердің сайттары мен қосымшалары, онлайн-сақтандыру, брокерлік қызметтер және т.б.), өнеркәсіп, құрылыс, логистика, телеком, мәдениет және демалыс саласы және т.б. еліміздің барлық негізгі салаларының ірі компаниялары үлкен рөл атқарады.

Мысалы, банк саласында бұл сәт бүкіл қаржы жүйесінің жедел цифрлық трансформациясы болып жатқандығы баса айтылады. Өсіп келе жатқан бәсекелестік жағдайында банктік қызметті цифрландыру клиенттік базаның кеңеюіне, нарық үлесінің артуына және тиісінше табыстылықтың өсуіне ықпал етеді. Қазақстандықтар қолма-қол ақшасыз төлемдерге белсенді ауысып, онлайн кредиттер ресімдеп, ағымдағы шоттар мен депозиттерді қашықтан ашып, қызметтерге ақы төлеп және мобильді қосымшалар немесе интернет-банкинг арқылы сатып алуды жүзеге асыруда. Болашақта қолма-қол ақшасыз есеп айырысу саласын кеңейту, төлем инфрақұрылымын және жаңа сервистерді дамыту күтілуде, банк нарығы неғұрлым технологиялық бағдарланған ортаға қарай ауысатын болады [86, 80-89 б.б.].

2023 жылы Қазақстан БҰҰ мониторингіне кіретін 193 елдің арасында электрондық үкіметтің даму деңгейі бойынша 2020 жылғы 29-орынға қарсы 28-ші орынды иеленді. Ел индексі (e-Government Development Index, GDI) 0,86 тармақты құрады. Бұл ТМД және ОА елдері арасындағы ең жоғары көрсеткіш, сонымен қатар ҚР Ирландия, Канада, Италия, Бельгия, Чехия және т.б. дамыған елдерді басып озады. Сонымен қатар, азаматтардың электрондық қатысу рейтингінде (E-Participation Index, EPI) Қазақстан 15-ші орынға ие болды, бұл – әлемдегі ең мықты көрсеткіштердің бірі. EPI индексі EGDI-ді толықтырады және азаматтардың сұраныс бойынша немесе онсыз жария ақпаратқа қол жеткізуін, мемлекеттік саясат пен қызметтерге қатысуға және талқылауға тартылуын, сондай-ақ саясатқа, қызметтерге және оларды ұсыну тәсіліне қатысты бірлескен электрондық шешімдер қабылдау арқылы халықтың құқықтары мен

мүмкіндіктерін кеңейтуді көрсетеді [87]

Қазіргі ғылыми және аналитикалық әдебиеттерде «Цифрлық адам» термині пайда болды, ол өз өмірін жеңілдету және жақсарту үшін заманауи ақпараттық технологиялар мен цифрлық құралдарды белсенді қолдана отырып, цифрлық саладағы өзгерістер мен инновацияларға еркін бейімделген адамды білдіреді [88, 82-83 бб.]. Бірақ бұл ұғымды цифрлық тұлға ретінде басқаша түсіндіру бар - бұл интернеттегі адамды сипаттайтын барлық деректердің жиынтығы: оның аты, тегі, туған күні, мекен-жайы, телефон нөмірі, электрондық пошта, парольдер, әлеуметтік желілер, банктік шоттар, несиелік карталар, медициналық жазбалар және т.б. Бұл ақпаратты сайттарда тіркелуден және қызметтерді алудан бастап жеке басын сәйкестендіруге және құқықтарды растауға дейін әртүрлі мақсаттарда пайдалануға болады [89].

Бірақ, бұл тұжырымдаманы цифрлық тұлға ретінде басқаша түсіндіру бар – бұл интернеттегі адамды сипаттайтын барлық деректердің жиынтығы: оның аты, тегі, туған күні, мекен-жайы, телефон нөмірі, электрондық пошта, парольдер, әлеуметтік желілер, банктік шоттар, несиелік карталар, медициналық жазбалар және т.б. Бұл ақпаратты интернеттегі адам үшін пайдалануға болады әр түрлі мақсаттар: сайттарда тіркелуден және қызметтерді алудан бастап жеке басын сәйкестендіруге және құқықтарды растауға дейін.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, екінші тәсіл неғұрлым нақты және құқықтық реттеуге жатады, ал бірінші тәсіл қазіргі психология мен әлеуметтану тұрғысынан қолайлы.

Цифрлық құқықтардың болуы мен жұмыс істеу мүмкіндігі, әсіресе цифрлық қызметтерді пайдалану құқығы белгілі бір шарттардың болуын, атап айтқанда интернеттің болуын және ақпараттық бағдарламаларды қолдана білуді талап етеді.

Интернетке құқық отандық заңнамамен танылмаған, бірақ Қазақстан халқын қолжетімді интернетпен қамтамасыз ету саясаты Үкіметтің 2023 жылғы 27 қазандағы қаулысымен бекітілген «Қол жетімді Интернет» Ұлттық жобасында көзделген.

Бұл жоба интернет пен цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар экономика мен қоғамның барлық салаларына: ғылым, мәдениет, медицина, білім, бизнес, саясат, технология және өндіріске барған сайын интеграцияланғанын мойындайды. Бұл өзгерістер бүкіл әлемде әлеуметтік-экономикалық даму мен инновацияның локомотивіне айналуда [90].

Қазіргі уақытта Қазақстан телекоммуникация инфрақұрылымы қосалқы индексі бойынша небәрі 65-орында және ұлттық жобаның мақсаты – 2027 жылға дейін кемінде 100 Мбит/с жылдамдықпен Интернетке жоғары жылдамдықты қолжетімділікпен халық пен кәсіпкерлерді қамтамасыз ету. Қазақстанда қуатты дата орталықтарын салуды, трансшекаралық талшықты-оптикалық магистральдарды салуды және ірі халықаралық IT-компанияларды тарту үшін заңнаманы жаңартуды қамтитын цифрлық аймақтық хабты құру шаралары енгізілді.

Тек 2018-2020 жылдар аралығында цифрлық даму министрлігі әкімдіктермен бірлесіп 1,5 млн адамды цифрлық сауаттылыққа үйретті.

Осыған сүйене отырып, елде интернетке қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша елеулі қадамдар жасалуда, ол идеялардың еркін таралуын жақсарту, мемлекеттік және өзге де қызметтерді алуды жеңілдету, қоғамдық және үкіметтік құжаттарға, оның ішінде ақпаратқа онлайн-қолжетімділікті жеңілдету үшін ақпараттық және коммуникациялық технологияларға қол жеткізуді қамтамасыз ету жолымен адам құқықтарын іске асыруға жәрдемдесу жөніндегі мемлекеттің өзінің халықаралық міндеттемелерін іске асыруы ретінде бағаланады, қазіргі демократиялық қоғамдағы азаматтар үшін маңызы бар.

Бұл ретте біз тек бизнес-процестер мен мемлекеттік басқару жүйесі туралы ғана емес, сонымен қатар жекелеген саяси ұйымдардың: партиялардың, қозғалыстардың, саяси технологиялық және консалтингтік құрылымдардың қызметі туралы айтып отырғанымызды ерекше атап өту қажет. Осылайша, елімізде азаматтардың саяси өмірге қатысу мүмкіндігін ұйымдастыру бойынша, оның ішінде электрондық дауыс беру, нормативтік құқықтық актілерді талқылау, азаматтарға пікір, идея және пікір алмасу үшін қолжетімді және ыңғайлы платформалар ұсыну арқылы онлайн кездесулер арқылы орасан зор шаралар қабылданды.

Сонымен қатар, мемлекеттік органдар мен басқа да ақпарат иелері құрған ақпараттың ашықтығы презумпциясы маңызды. Бұл ресми болып саналатын мемлекеттік органдардың ашық ақпаратын еркін пайдалануға мүмкіндік беретін ақпаратқа қол жеткізу мәселелерінде маңызды халықаралық стандарттардың бірі. Осы мақсатта Қазақстан дамып, келесі цифрлық платформалары, «Ашық үкімет» цифрлық жүйесі белсенді жұмыс істеуде:

– «Ашық деректер» data.egov.kz – ел азаматтары үшін еркін қолжетімділікте деректер жиынтығын жариялау арқылы мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету;

– «Ашық диалог» dialog.egov.kz – мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектор ұйымдарына өтініштер қабылдау үшін;

– «Ашық НҚА» legalacts.egov.kz – нормативтік құқықтық актілердің жобаларын талқылау жүргізілуде;

– «Ашық бюджеттер» budget.egov.kz / – бюджет процесіне азаматтық қатысу арқылы бюджет қаражатын қалыптастыру мен бөлудің ашықтығын қамтамасыз ету;

– Мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін бағалау https://evaluation.egov.kz / – мемлекеттік органдардың жұмысын бағалауға болады.

«Ашық деректер» порталының деректері бойынша барлығы 3,6 мың ашық деректер орналастырылды; «Ашық НҚА» порталында НҚА-ның 118,3 мың жобасы; «Ашық диалог» порталында 483,8 мың өтініш және «Ашық бюджеттер» порталында бюджеттік бағдарламалардың 157,7 мың жобасы орналастырылды. Мемлекеттік органдарға өтініш берудің «e-Otinish» жүйесі өзінің тиімділігін көрсетті. Қала әкімдіктерінің сайттарындағы әкімдердің жеке блогтары. Көптеген аудан әкімдері мен облыстық басқармалардың басшылары азаматтардың өтініштерін қабылдау үшін WhatsApp мессенджерін пайдаланады. Бүкіл республика бойынша мемлекеттік қызмет көрсету мәселелері бойынша бірыңғай байланыс орталығы 1414. Интернеттегі әлеуметтік желілердегі саяси шенеуніктердің аккаунттары. Мысалы,

Twitter, Facebook, Telegram, Instagram желілерінде Қазақстан Республикасы Президентінің аккаунттары белсенді. 2022 жылы елдің премьер-министрі Facebook-те өзінің аккаунтын ашты. Мәжіліс пен Сенат депутаттарының көпшілігі әлеуметтік желілерді қоғамдық байланыс үшін пайдаланады [91].

Негізінде, цифрлық технологияларды басқару процесіне енгізу негізгі басқару функцияларын (уәждеме, жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау) жақсартуға, стратегиялық басқару шешімдерін тиімдірек және тиімді қабылдауға, дағдарыстық жағдайларға ден қоюға және туындайтын тәуекелдерді басқаруға мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялардың әлеуметтік қайта құрылымдау процестеріне әсер ету фактісі де маңызды.

Сонымен қатар тәуекелдер сияқты проблеманы елемеуге болмайды. Жасанды интеллект бағдарламаларының саяси процестерге қол жеткізуінен туындайтын тәуекелдер.

Мысалы, Федорченко С.Н. «Саяси үдерістегі цифрлық технологиялар» атты еңбегінде ол әртүрлі бағдарламалардың сайлау процесіне тигізетін ықтимал әсерінің тарихы мен қазіргі жағдайына жеткілікті айқын талдау жасады [92, 161-174 б.б.]. Атап айтқанда, ол голограммаларды сайлау процесінде қолдану мүмкіндігі мәселесіне тоқталады. Бір топ ғалымдар Гринспэн Д., Бойд С.Г., Пьюривэл Дж. қоғам үшін маңызды болып табылатын сол және басқа процестерде бейне ойындарды пайдалану мүмкіндігін талдайды [93].

Осы және өзге де мәселелермен мен тәуекелдермен, оның ішінде Қазақстанға да әлі де күресуге тура келеді. Бұл қарсылық процесінде құқық жетекші рөл атқаруы керек.

Сонымен қатар, цифрлық технологиялар ақпараттық деректерді, месседждерді және тіпті кескіндерді, трансшекаралық, экстерриториялық, мультимедиялық тасымалдаудың жылдамдығын қамтамасыз етеді. Кейбір цифрлық әдістер қаржылық және уақыттық шығындарды қысқартуы мүмкін, ал сенімді цифрлық платформаларды құру мемлекеттік басқару мен жеке қарым-қатынастың барлық салалары үшін шұғыл қажеттілік болып табылады.

Қазіргі қоғамда цифрлық технологиялар басқару процедураларын (соның ішінде ауқымды деректерді автоматтандырылған талдау арқылы) ақпараттық-аналитикалық қамтамасыз ету деңгейін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді.

Келесі назар аудару керек нәрсе – объективті және сенімді ақпарат алу құқығы. Мысалы, заң шығарушы «БАҚ туралы» ҚР Заңында журналист тиісті жеке және (немесе) заңды тұлғаларға сұрау салу жолымен не Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынбаған өзге де тәсілдермен таратылатын ақпараттың дұрыстығын тексеру жөнінде шаралар қабылдауға және шындыққа сәйкес келмейтін ақпаратты таратпауға міндетті деп белгілейді (21-баптың 1-2) және 2) тармақтары).

Электрондық нысанда қызмет көрсету кезінде қызмет көрсету субъектілері «Электрондық үкіметтің» төлем шлюзінен көрсетілетін қызметті алушылардың төлемдері туралы мәліметтерді электрондық нысанда шынайы деп қабылдайды [66].

Бұл ретте жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін ескере

отырып, өзі заң деңгейінде белгілейтін ақпарат айналымына қойылатын талаптардың сақталуының негізгі бастамашысы, реттеушісі және бақылаушысы болып табылатын мемлекет екенін атап өткен жөн.

Цифрландыру жағдайында ақпаратқа қол жеткізу құқығы одан әрі дамыды. Бұл ретте ақпарат алу құқығын іске асыру кезінде цифрлық технологияларды қолданудың болуы заттардың мазмұнын, қағидаттары мен негізгі құқықтық негіздерін өзгертпейді.

Цифрландыру – бұл ақпаратты неғұрлым жеделдетілген, толық, үздіксіз алу тәсілі, ал белгілі бір жағдайларда өңделген ақпарат та. Ақпарат пен ақпараттық қызметтерді ұсыну кезінде азаматтардың ақпарат, ақпараттық қызметтер алуға конституциялық құқықтардың барлық кешенін және одан туындайтын өзге де құқықтар мен заңды мүдделерді іске асыруы үшін жағдайлар жасалуы тиіс.

Бұл ретте, ақпарат алу құқығы мемлекетпен шектелуі мүмкін және конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында қажет шамада ғана шектелуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл шектеулер ақылға қонымды және пропорционалды болуы керек.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесі қорытындылар жасалуы керек:

1. Цифрландыру өзінің табиғаты бойынша ақпарат пен ақпараттық өнімге құқықты іске асыру технологиясын жетілдіруге арналған және сол арқылы азаматтың ақпарат алуға конституциялық құқығының жоғары тиімділігіне қол жеткізуге бағытталған;

2. «Ақпаратқа құқық» және «ақпаратқа қол жеткізу құқығы» ұғымдарының аражігін ажырату қажет және ақпаратқа құқық негізгі болып табылатынын және ақпараттық құқықтар мен бостандықтарды, оның ішінде процессуалдық құқықтарды қамтитынын ескеру қажет;

3. ҚР-ның Ақпарат және оның айналымы туралы қолданыстағы заңнамасына «ақпараттық өнім» деген ұғымды енгізу керек, оны ақпараттық қызметтер көрсету нәтижесі ретінде қарастыру қажет;

4. Мемлекет жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін ескере отырып, өзі заң деңгейінде белгілейтін ақпарат айналымына қойылатын талаптардың сақталуының негізгі бастамашысы, реттеушісі және бақылаушысы болып табылады.

Ақпарат пен ақпараттық қызметтерді ұсыну кезінде азаматтардың ақпарат, ақпараттық қызметтер алуға конституциялық құқықтардың барлық кешенін және одан туындайтын өзге де құқықтар мен заңды мүдделерді іске асыруы үшін жағдайлар жасалуы тиіс.

Бұл ретте, ақпарат алу құқығы мемлекетпен шектелуі мүмкін және конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында қажет шамада ғана шектелуі мүмкін. Сонымен бірге, бұл шектеулер ақылға қонымды және пропорционалды болуы керек және тек заң деңгейінде анықталуы керек.

2.2 Цифрландырудың заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпарат тарату құқығына әсері

Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпарат тарату бостандығына құқығы Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабының 2-тармағында бекітілген.

Ақпарат бостандығы құқығы – сөз бостандығының ажырамас бөлігі, демократиялық қоғамның маңызды негіздерінің бірі және оның өрлеуі мен дамуының негізгі шарттарының бірі. ЕҚЫҰ-ға қатысушы мемлекеттер оның өз пікірін ұстану, мемлекеттік органдардың араласуынсыз және мемлекеттік шекараларға қарамастан ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату еркіндігін қамтитынын мойындады. БҰҰ Бас Ассамблеясының I сессиясында 1946 жылғы 14 желтоқсандағы № 59 «Ақпарат бостандығы мәселесі жөніндегі халықаралық конференция шақырылымы» қарары қабылданды [94] Оның тұжырымдары көптеген жылдар бойы бұқаралық ақпарат мазмұнын реттеу бойынша мемлекеттер ынтымақтастығының негізгі түсініктері мен бағыттарын алдын-ала анықтады.

БҰҰ БА ақпарат бостандығы адамның негізгі құқығы болып табылады және БҰҰ қызметі қорғауға арналған бостандықтың барлық басқа түрлерінің дәрежесін бағалауға болатын критерий болып табылады деген қорытындыға келді. № 59 қарарда «ақпарат бостандығы» терминінің анықтамасы қамтылған-бұл ақпараттық мәліметтерді барлық жерде және кедергісіз жинау, беру және жариялау құқығы [94].

Демократия саласындағы халықаралық заңнама мен ғылыми зерттеулер сөз бостандығы және ақпарат бостандығы сияқты ұғымдармен жұмыс істейді.

Ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату құқығын қамтитын сөз бостандығы, біздің ойымызша құқықтар мен бостандықтардың тобын белгілеу үшін қолданылатын ұғым, оның ішінде сөз бостандығы (сөз бостандығы), бұқаралық ақпарат құралдарының еркін жұмыс істеуі (баспасөз бостандығы), халықтың мемлекеттік қызметтерден қоғамдық маңызы бар ақпаратты алу құқығы, ақпаратты кез келген заңды құралдармен тарату секілді ақпарат бостандығына айналады [95].

Көптеген елдерде кеңінен жарияланған сөз бостандығы, ақпарат бостандығы көп жағдайда бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығымен байланысты. Сөз бостандығы бұқаралық ақпарат құралдарына ерекше құқықтар мен міндеттер береді. Олар қоғамды қоғамдық қызығушылық тудыратын мәселелер туралы хабардар етеді және қоғамдық пікірталас, бақылау және рефлексия үшін маңызды платформа жасайды. Сондықтан тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары мен сапалы журналистика демократиялық қоғамның «қамқоршылары» болып саналады.

Сонымен қатар, «бұқаралық ақпарат» терминінің жалпы қабылданған анықтамасы жоқ. Халықаралық құқық доктринасының өкілдері «бұқаралық ақпарат құқығын» қалыптастыруды көздейді [96, 1087 б.].

Халықаралық құқық бойынша оқулықтардың авторлары бұқаралық ақпарат құралдарының құқығын бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану

(немесе пайдалануға рұқсат беру) процесінде халықаралық құқық субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін реттейтін арнайы халықаралық принциптер мен нормалардың жиынтығы деп түсінеді [97, 1012 б.].

Ақпараттандыру, кейін цифрландыру, атап айтқанда, ақпаратты тарату саласында айтарлықтай түзетулер енгізді.

Айта кету керек, Интернет адам оған қосылған кезде кіретін қоғамдық қатынастарға белгілі бір түзетулер енгізеді. Адам құқықтық қатынастарға түсіп, осы ақпараттық жүйенің пайдаланушысы болады. Ғаламдық ақпараттық жүйе ретінде Интернет пайдаланушыға белгілі бір ақпаратқа – бірыңғай ресурс локаторын енгізу арқылы тікелей қол жеткізуге де, ақпаратты іздеу үшін іздеу жүйелерін пайдалануға да мүмкіндік береді. Алайда ақпаратқа қол жеткізудің кез келген нұсқаларымен құқықтар мен міндеттер реттеу механизмінің басымдылығына байланысты реттеледі.

Сөз бостандығы іс жүзінде жаңа мағынаға, атап айтқанда желілік тарату – әлеуметтік желілер арқылы ақпарат тарату мағынасына ие болды. Кейбір ғалымдар интерактивті цифрлық желілерді ақпараттық қоғамның маңызды құрылымы деп атайды.

Сонымен, М. Кастельс «пайдаланушылар (технологиялар) оның негізгі жасаушылары болып табылады, оны өз қажеттіліктері мен құндылықтар жүйесіне бейімдейді, нәтижесінде технологияның өзі өзгереді» деп санайды [98, 71-72 б.б.].

Дәл осы әлеуметтік желілер сөз бостандығын салыстыруға келмейтін азаматтық қоғам институттарын байыпты түрде көрсетеді. Осылайша, бір-бірін толықтыратын және өзара байланысты үш элементпен сипатталатын әлеуметтік медиа түсінігі пайда болды: БАҚ, мазмұн және әлеуметтік өзара әрекет.

Әлеуметтік өзара әрекеттесу мен мазмұнның нақты уақытта қатар өмір сүруіне және бір виртуалды кеңістікті бөлісуіне мүмкіндік беретін әлеуметтік желілердің маңызды рөлін жоққа шығару мүмкін емес.

Түрлі ғылыми зерттеулер әлеуметтік желілердің қоғамдық сананы айтарлықтай белсендіретінін көрсетеді және бұған көптеген мысалдар келтіруге болады. Сонымен, МакЭван университетінің (Канада) ғалымы Ш. Бульянның зерттеуі интернетті пайдалану мен қоғамның саяси өміріне офлайн қатысу арасындағы оң корреляцияны (байланысты) анықтап, оның ерекшелігі саяси ақпарат алудың жаңа мүмкіндіктерін және азаматтық қатысудың ыңғайлы нысандарын ескере отырып, пайдаланушы азаматтар арасындағы қол жетімді саяси өзара әрекеттесу болды (онлайн петициялар құру, интернет-дауыс беру және т.б.) [99, 524–538 б.б.]

Егер отандық тәжірибеге жүгінетін болсақ, әлеуметтік желілер елдің саяси өмірінде белсенді қолданылады. Бұған айқын мысал 2022 және 2023 жылдардағы Мәжіліс пен мәслихаттарға сайлау.

А.С. Дмитриева, Ж.К. Тулиндинова және А.А. Омаров Қазақстандағы қазіргі саяси жағдайға әлеуметтік желілердің әсерін зерттеу барысында: «Қазақстанның тарихи негізі мен тәжірибесі дәстүрлі медиаға (газеттер, радио, телевизия) жаңа – блогтар, веб-сайттар, әлеуметтік желілермен толықтыруға байланысты медиа-ландшафтты қалыптастыру үшін бірегей шындықты

қалыптастырды.

Үкімет цифрлық ақпараттық технологияларды дамытуды ұлттық басымдыққа айналдырды, бұл байланыс секторын ырықтандыру және интернетті пайдалануды ынталандыру әрекеттеріне әкелді. Осыған байланысты әлеуметтік желілерді проблемаларды теріс көрсетуді ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік саясаттың маңызды басымдықтарын ілгерілетудің маңызды ресурсы ретінде анықтауға болады» [100, 40 б.].

Әлеуметтік желілер құрал ретінде алғаш рет Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 14 қарашадағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2016 жылға дейінгі Ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасында айтылды [101].

Қазір Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 20 наурыздағы ақпараттық доктринасы қоғам өміріндегі әлеуметтік желілердің рөлін қарастыра отырып, белгілі бір дәрежеде «жалпыұлттық құндылықтар мен саяси-әлеуметтік дүниетанымның тұтас жүйесін әсіресе тарихи турбуленттілік (тәртіпсіздік) жағдайында қалыптастыруға» әсер ететін бірқатар маңызды проблемаларды көрсетеді, осыған байланысты «нақты ақпараттық-коммуникациялық императивтерді әзірлеу және осы саладағы елдің ұлттық мүдделерінің мәнін көрсететін құндылық бағдарлары қажеттілігі көрсетіледі» [102].

Қазіргі ақпараттық құқықта дамудың үш бағыты бар:

– азаматтардың ақпараттық құқықтары мен бостандықтарын сақтау;

– ұлттық және халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

– халықаралық қатынастардың жекелеген салаларындағы ақпарат мәселелерін реттеу. Мысалы, ғылым мен техника саласында, оның ішінде іргелі, іздестіру және қолданбалы ғылыми зерттеулердің нәтижелері туралы; жаңалықтар, әртүрлі технологиялар, өнеркәсіптік үлгілер, пайдалы модельдер және эксперименттік жабдықтар туралы.

Бір мемлекеттің аумағынан асатын шекте БАҚ-ты пайдалануды реттейтін халықаралық құқық нормаларын қолдану практикасы осы саладағы мемлекеттердің өзара іс-қимылының бірқатар негізгі бағыттарын әзірледі:

– өз шекарасынан тыс жерлерде бұқаралық ақпарат тарату құқығы;

– БАҚ-ты дамыту және оларды халықаралық стандарттарды сақтай отырып, трансшекаралық ауқымда пайдалану құқығы;

– барлық халықтар БАҚ арқылы таратылатын мәліметтерге еркін қол жеткізуге құқылы;

– шетелде идеялар мен мәліметтерді тарататын ұлттық бұқаралық ақпарат органдарының қызметін бақылауды мемлекеттер жүзеге асыруға тиіс.

Өзінің неғұрлым өңделген түрінде халықаралық ақпараттық қатынастарды құқықтық реттеу саласында әрекет ететін принциптер жүйесін В.П. Талимончик: ақпаратты кеңінен және теңдестірілген тарату қағидаты; пікір, сөз және ақпарат бостандығын жүзеге асыру бейбітшілік пен халықаралық қауіпсіздікті нығайтудың маңызды факторы болып табылатын қағидат: оған сәйкес ақпарат құралдары бейбітшілік пен халықаралық өзара түсіністікті нығайтуға және нәсілшілдікке, апартеидке және соғысқа итермелеуге қарсы күреске үлес қосуы

тиіс қағидат; бұқаралық ақпарат құралдары жастарды бейбітшілік, әділеттілік, бостандық, халықтар арасындағы өзара сыйластық пен өзара түсіністік рухында тәрбиелеуге ықпал етуі тиіс қағидат; таратылуы бейбітшілік пен халықаралық өзара түсіністікті нығайту жөніндегі күш-жігерге нұқсан келтірген мәліметтерді жария түрде теріске шығару қағидаты адам құқықтарын бұзады, нәсілшілдікке, апартеидке қарсы күреске және соғысқа итермелеуге кедергі келтіреді, сондай ақ қалыптасу сатысында: а) жұртшылықтың ақпаратқа қол жеткізуіне оған қолжетімді ақпарат көздері мен құралдарының алуан түрлілігі кепілдік беруі тиіс екендігін айқындайтын қағидат; б) ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану кезіндегі қауіпсіздік және құпиялылық қағидатым [103, 3-6 б.б.].

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, бұқаралық ақпарат құралдары әдетте:

1) баспа өнімдерін (кітаптар, газеттер, журналдар, буклеттер, альбомдар) тарату;

2) дыбыстық және көрнекі жазбаларды (грампластинкалар, магнитофон пленкалары, жіңішке пленкалы кинофильмдер, бейнемагнитофон пленкалары және т.б.) тарату;

3) көпшілік ойын-сауық пен тыңдалымдар ұйымдастыру (балет, көрмелер, дәрістер, көпшілік спорт жарыстары, кинофильмдер көрсетуді қоса алғанда, театрлық қойылымдар);

4) электрондық бұқаралық ақпарат құралдары:

4.1) радиохабар тарату (радиотрансляциялық желі арқылы немесе эфир арқылы – сауаттылығы төмен елдер үшін аса маңызды БАҚ);

4.2) телевизиялық хабар тарату. Спутниктер арқылы берілетін көпұлтты және көп тілді арналардың қарқынды дамуы шетелдік теледидарды үйде кабельдік теледидар арқылы немесе арнайы антенналар арқылы қабылдауға мүмкіндік береді;

4.3) компьютерлік байланыс желілері арқылы ақпаратты беру (компьютерлер ақпаратты сақтай алады, талдай алады, кодтай алады, декодтай алады, осылайша ол ақпаратты жинау және тарату жүзеге асырылатын ең қуатты және сонымен бірге ең осал құралға айналады [104].

Қазақстан заңнамасы қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдарына «мерзімді баспа басылымы, теле, радиоарна, кинодокументалистика, аудиовизуалды жазба және интернет-ресурстарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз жария таратудың өзге де нысаны» жатады [76].

Сонымен қатар, Қазақстан заңнамасы бойынша қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдарына «мерзімді баспа басылымы, теле, радиоарна, кинодокументалистика, аудиовизуалды жазба және интернет-ресурстарды қоса алғанда, бұқаралық ақпаратты мерзімді немесе үздіксіз жария таратудың өзге де нысаны» жатады [105].

Біздің ойымызша, бұл ұстаным қазіргі қоғам өміріндегі ақпараттық агенттіктер мен желілік басылымдардың рөліне негізделген (2021 жылғы әлеуметтік зерттеулер респонденттердің 45,2 %-ы әлеуметтік медиадан ақпарат алуды таңдайтынын көрсетті). Егер бұрын олар жай ғана жаңалықтар мазмұны

ретінде қабылданса, бүгінде бұл басылымдар халықтың санасына айтарлықтай әсер етеді, өйткені «Заманауи агенттіктер, ағымдағы оқиғалар мен хабарландырулар хроникасынан басқа, абоненттерге анықтамалық-аналитикалық материал мен мамандандырылған ақпарат дайындайды; баспасөз конференцияларын өткізеді, мәлімдемелер жасайды, акциялар ұйымдастырады, арнайы жобалар әзірлейді, ақпараттық науқандарға қатысады-бір сөзбен айтқанда, олар «иелері» болып табылатын ақпаратты барынша пайдалануға тырысады» [106].

Бұқаралық ақпарат құралдарына әртүрлі көзқараспен қарау керек. Біріншіден, олар «жеке адамға өзінің әлеуметтік рөлдерінің жиынтығында – азамат және отбасы адамы, жалпы қоғамның өкілі және белгілі бір аймақтың тұрғыны ретінде жүгінеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының мазмұны адамның қоғаммен және оның ішкі жүйелерімен байланысының барлық аспектілерін, жеке адам кіретін әлеуметтік қатынастардың барлық салаларын қамтиды» [107, 232 б.] Ал, екінші жағынан, ақпарат пен оны тарату қашанда мемлекеттің мүдделі саласы болған және солай болып қала береді. Бұл, әрине, мемлекеттік институттар мен БАҚ арасындағы өзара әрекеттестікке әсер етеді.

БАҚ өте маңызды функцияны – ақпараттық және насихаттық функцияны орындайды және қоғамдық пікірге айтарлықтай әсер етеді.

Бұл ретте БАҚ жұмысының ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұқаралық ақпарат құралдары азаматтық қоғаммен ақпарат алмасуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді, олар әртүрлі қоғамдық-саяси рөлдерді атқарады: қоғамды ұйымдастырушы, біріктіруші, топтастырушы, оны тәрбиелеуші; Бірақ олар ыдыратушы, бөлуші рөлді де атқара алады.

Зерттеушілер ақпараттық саладағы мемлекет пен нарық арасындағы қарым-қатынастың екі моделін анықтайды: батыс және шығыс. Батыс моделі деп индустриалды елдер ұстанатын жолды, оның шеңберінде континенттік Еуропаның, англосаксондық және посткеңестік елдердің үлгісін ажыратуға болады.

Мемлекеттің рөлі ақпараттық саладағы нарықтық бәсекелестік үшін жағдай жасаумен шектелетін АҚШ тәжірибесі өте жақын англо-саксондық модель қоғамның даму стратегиясы жеке бастама ретінде анықталады.

Сондай-ақ телекоммуникация нарығын ырықтандыру, желілер мен ақпараттық супермагистральдарды құру, ақпараттық нарықтардағы жаңа құрылымдарды қорғау тән [108, 29 б.]. Бұл модельде өзін-өзі реттеудің күшті рөліне, ішкі бақылау құралдарына және т.б. назар аудару керек.

Ақпараттық қоғамның еуропалық моделі – мемлекеттің толық бақылауы мен нарық заңдары арасындағы белгілі бір тепе-теңдікті табу, яғни үкімет пен нарықтық күштердің үйлесуі Еуропалық Одақ елдерінің ақпараттық саясатының басты белгісі болып табылады.

Англосаксондық және еуропалық үлгілерде БАҚ лицензиялау талаптары бар. Оның үстіне, лицензияны беру немесе беруден бас тарту шарттарын әр ел өзі анықтайды, әрі тәртіп бойынша олар айтарлықтай маңызды. Гетманец А.Г. БАҚ-ты реттеу тәжірибесін талдай отырып, ол «бірақ негізгі қағидаттардың сақталуын қамтамасыз ететін ұлттық жүйелердің жоғары өзгермелілігі:

телерадио хабарларын тарату және телекоммуникацияны реттеуші органдардың үкіметтен тәуелсіздігі және оларды біріктіру тенденциясы; лицензиялаушы органдарға қадағалау және бақылау функцияларын беру; лицензияны беру/бермеу туралы шешімдерге сотқа шағымдану мүмкіндігі; лицензияға үміткерлердің міндетті белгіленген өлшемдерге сәйкестігі; коммерциялық хабар таратушылардың лицензия алу шарттарына олардың қоғамдық міндеттемелерді орындауы туралы тармақты енгізу; лицензия шарттарын бұзғаны үшін санкцияларды нормативтік белгілеу және т.б.» екенін көрсетеді [109].

Отандық заңнама бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы мемлекеттік реттеу Қазақстан Республикасының бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңнамасының сақталуын құқықтық қамтамасыз ету, мемлекеттік бақылау жолымен жүзеге асырылатынын атап көрсетеді.

«Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңда Қазақстан Республикасының аумағында жұмыс істейтін мерзімді басылымдар мен ақпараттық агенттіктер міндетті түрде тіркелуге жатады деп белгіленген. Интернет-ресурсты интернет-басылым ретінде тіркеу ерікті негізде жүзеге асырылады. Тіркеуден босатылады: таралымы жүз данадан аз бұқаралық ақпарат құралдары; ресми, нормативтік және басқа да актілер; сот тәжірибесінің бюллетеньдері («Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңның 12-бабы).

Әзірленген «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заң жобасы барлық БАҚ-ты, соның ішінде интернет-ресурстарды міндетті түрде тіркеуді қарастырады.

Сонымен қатар, интернетте сөз бостандығын реттеуге қатысты. Халықаралық ұйымдар Ұлттық реттеу жүйелеріне әртүрлі медиа форматтарының байланыс нүктелерін ескере отырып, баспа және хабар тарату секторлары мен Интернет арасындағы айырмашылықтарды ескеруді ұсынады [110]. Бірақ сонымен қатар, сөз бостандығы қағидаттары Интернетке барлық басқа байланыс құралдары сияқты қолданылатындығын есте ұстаған жөн, дегенмен телерадио хабарларын тарату сияқты байланыс құралдары үшін жасалған реттеу тәсілдерін интернетке автоматты түрде беру мүмкін емес, олар ол үшін арнайы жасалуы керек.

Сонымен қатар, блогерлерді құқықтық реттеу өте өзекті болып табылады. Бұл туралы 2023 жылғы 20 наурыздағы Қазақстан Республикасының Ақпараттық доктринасында «Мессенджерлердің дамуымен және блоггинг феноменінің пайда болуымен дәстүрлі журналистиканың классикалық тұжырымдамасы мен аудиторияны ақпараттандыру әдістері трансформацияға ұшырады. Қазіргі уақытта кейбір блогерлердің аудиториясы жеке ақпарат құралдарының аудиториясымен көлемі жағынан бәсекелесе алады. Сонымен қатар, блогосфераны қоғамдық-саяси ақпарат алудың балама арнасына айналдыру үрдісі байқалады» [102].

«Интернет-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 10 шілдедегі № 18-VIII ҚРЗ Заңы инфлюенсерлерге (блогер) кәсіпкерлік қызмет мақсатында адамдардың белгісіз тобына бағытталған онлайн-платформада ақпаратты жариялайтын онлайн-платформа пайдаланушыларын жатқызады [55].

Бұл ретте Заң онлайн-платформалар тіркелуге жататынын, бір ай ішінде Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан жүз мыңнан астам пайдаланушыны құрайтын онлайн-платформаларға орташа тәуліктік қолжетімділік нақтылауды енгізеді. Блогерлер жеке кәсіпкер ретінде тіркелуі керек.

Онлайн платформаларда келесі мүмкіндіктер болуы керек:

1) Қазақстан Республикасының аумағында пайдаланушылар санын айқындау;

2) пайдаланушылардың шағымдарды беруі, оның қабылданғанын белгіленген және автоматты түрде растау.

Объектілері адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары; қоғам, оның материалдық және рухани құндылықтары; мемлекет, оның конституциялық жүйесі болып табылатын Ұлттық мүдделерге сүйене отырып назар аудару қажет [44] Конституцияда конституциялық құрылысты күштеп өзгертуге, Республиканың тұтастығына нұқсан келтіруге, мемлекеттің қауіпсіздігіне, соғысқа, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, таптық және рулық артықшылыққа нұқсан келтіруді насихаттау немесе үгіттеу, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа табынуға жол берілмейді (ҚР Конституциясының 20-бабының 3-тармағы).

Осыған сүйене отырып, ҚР БАҚ, онлайн-платформалар және басқалар туралы заңнамасында ақпаратты таратуды шектеу негіздері ретінде «онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Заң «құқыққа қайшы контент» деп атаған мәліметтерді таратуға тыйым салуды белгілейді, оларға келесі қатарды жатқызады: конституциялық құрылысты күштеп өзгертуді, бұзушылықтарға үндеу, насихаттау немесе үгіттеу Қазақстан Республикасының тұтастығы, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіру, соғыс, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық басымдық, қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа, суицидке, порнографияға табыну, сепаратизм, алаяқтық идеялары, ұлтаралық және конфессияаралық келісімді бұзуға ықпал ететін ақпарат, сондай-ақ Қазақстан Республикасының мемлекеттілігі мен аумақтық тұтастығына күмән келтіретін мәлімдемелер, мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны ашатын Ақпарат және Қазақстан Республикасының заңдарында тыйым салынған өзге де ақпарат (1-тармақ 14-баптар).

Бұл тізім «БАҚ туралы» заңмен де кеңейтіледі, ол БАҚ-та тыйым салынған ақпараттың қатарына алкоголь өнімдерін жарнамалау, темекі мен темекі өнімдерін жарнамалау, еңбек саласындағы кемсітушілік сипаттағы талаптарды қамтитын жұмысқа орналасуға арналған бос орындар туралы ақпарат, қаржы (инвестициялық) пирамида қызметінің жарнамасы, адамның дербес және биометриялық деректері, соның ішінде оның ата-анасы және өзге де заңды өкілдері туралы ақпарат, жеке басын анықтауға мүмкіндік беретін өзге де ақпарат: бала туралы, әкімшілік және (немесе) қылмыстық құқық бұзушылықтар жасады деп күдіктенген және (немесе) айыпталушы кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ бағаны (тарифтерді, бағаларды, ставкаларды) теңгесіз (14-бап) көрсете отырып, өткізу мақсатында тауарлар (жұмыстар, көрсетілетін қызметтер) туралы ақпарат.

Негізі мұндай тізімді елдегі жағдайға қарай кеңейтуге болады. Бірақ олардың мазмұны бойынша бұл мән-жайлар болуы және таралуы адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, қоғамдық имандылық пен қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті қорғауды бұзуы мүмкін мән-жайлар болып табылады. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының 12 және 39-баптарына сәйкес келеді.

Ақпаратты таратуды мұндай шектеуді Қазақстан Республикасының Конституциясында белгіленген цензураға тыйым салу деп түсінуге болмайды (20-баптың 1-тармағы). Цензураға тыйым салу ақпарат бостандығының, сөз және шығармашылық еркіндігінің ең маңызды кепілі болып табылады.

Цензура - бұқаралық ақпарат құралдарының хабарламалар мен материалдарды мемлекеттік органдармен, лауазымды адамдармен және өзге де ұйымдармен олардың талабы бойынша немесе хабарламалар мен материалдарды не олардың жекелеген бөліктерін таратуға шектеу немесе тыйым салу мақсатында өзге де негіздер бойынша алдын ала келісуі.

Адамның сөз бостандығына конституциялық құқығын мемлекет қоғамдық тәртіпті сақтау және конституциялық құрылысты сақтау мақсатында шектеуі мүмкін, бірақ сонымен бірге цензураға абсолютті тыйым салу осы құқықтың мәніне қол сұғатын құбылыс ретінде белгіленеді.

2023 жылғы Дүниежүзілік баспасөз бостандығы индексі бойынша Қазақстан 180 елдің ішінде 134-орынға тұрақтады. 2022 жылы ел 122-ші орында болды. Зерттеуге сәйкес, еліміздегі жағдай «қиын» деп бағаланады. Қоғамдық талқылауға ұсынылған «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заң жобасы үлкен сынға ұшырауда.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта БАҚ пен блогерлердің басылымдарды мемлекеттік реттеуі Қазақстан Республикасы заңнамасының сақталуын мемлекеттік бақылау арқылы жүзеге асырылады.

Уәкілетті орган, атап айтқанда Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Бақылау субъектісіне (объектісіне) барып және бақылау субъектісіне (объектісіне) бармай-ақ тексеру және профилактикалық бақылау нысанында мемлекеттік бақылауды жүзеге асырады, ал онлайн-платформаларға бақылау Бақылау субъектісіне (объектісіне) бармай-ақ профилактикалық бақылау арқылы жүргізіледі.

Мұндай шаралардың мақсаты құқық бұзушылықтарға дер кезінде жол бермеу және алдын алу, бақылау субъектілеріне профилактикалық бақылау нәтижесінде анықталған бұзушылықтарды дербес жою құқығын беру және оларға әкімшілік жүктемені азайту болып табылады [49]. БАҚ-қа қатысты мұндай тексерулердің мақсаты Қазақстан Республикасы заңнамасының нормаларын бұзушылықтарды анықтау және тіркеу болып табылады.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрінің 2019 жылғы 29 сәуірдегі № 84 бұйрығымен Қазақстан Республикасының аумағында таратылатын бұқаралық ақпарат құралдарына мониторинг жүргізу ережесі және оны есептеу әдістемесі бекітілді. Осы Қағидаларға сәйкес Қазақстан Республикасының аумағында таратылатын бұқаралық ақпарат құралдарының мониторингін бұқаралық ақпарат құралдары және телерадио хабарларын тарату

саласындағы уәкілетті орган (ҚР АҚДМ) мақсаты бойынша жүргізеді. Мониторинг объектісі интернет-ресурстар мен желілік басылымдар болып табылады.

Ұйым бұқаралық ақпарат құралдарына: Қазақстан Республикасы Конституциясы, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы», «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы туралы», «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» ҚР Конституциялық заңдары, «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы», «Телерадио хабар тарату туралы», «Жарнама туралы», «Мәдениет туралы», «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы», «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы», «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы», «Қазақстан Республикасындағы балалардың құқықтары туралы», «Есірткі, психотроптық заттар, прекурсорлар және олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы іс-қимыл шаралары», «Тұрғын үй құрылысына үлестік қатысу туралы», «Ойын бизнесі туралы» Қазақстан Республикасының заңдарына мониторинг жүргізеді.

«Байланыс туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі № 567-II Заңының 41-1-бабы тұтастай алғанда заңды күшіне енген сот шешімімен немесе Қазақстан Республикасының заңдарымен тыйым салынған ақпаратқа қол жеткізу мақсатында интернет-ресурстарға және (немесе) оларда орналастырылған ақпаратқа қол жеткізуге тыйым салады. Сонымен, сот өз шешімімен келесі негіздер бойынша белгілі бір ақпаратқа тыйым сала алады.

«Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексі» 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V 47-тарауда Қазақстан Республикасының аумағына әкелінетін, шығарылатын, дайындалатын және (немесе) таратылатын ақпараттық материалдарды экстремистік немесе террористік деп тану туралы іс жүргізуді көздейді [111]. Прокурор осындай материалдар табылған жер бойынша сотқа ақпараттық материалдарда экстремизмге немесе терроризмге шақыру белгілері және (немесе) бар екендігі туралы өтініш береді. Сот Қазақстан Республикасының аумағына әкелінетін, басып шығарылатын, дайындалатын және (немесе) таратылатын ақпараттық материалдарды экстремистік немесе террористік деп тани отырып, Қазақстан Республикасының аумағына ақпараттық материалдарды әкелуге, басып шығаруға, дайындауға және (немесе) таратуға тыйым салу туралы шешім шығарады.

Азаматтардың немесе заңды тұлғалардың өтініші негізінде сот Қазақстан Республикасының заңдарына қайшы келетін ақпаратты қамтитын Қазақстан Республикасының аумағында таратылатын шетелдік бұқаралық ақпарат құралының өнімі заңсыз болып табылатынын мойындайды, шетелдік бұқаралық ақпарат құралының өнімін Қазақстан Республикасының аумағында таратуды тоқтата тұру не тоқтату туралы шешім шығарады. Сот шешімі тиісті мемлекеттік органға жіберіледі.

Сонымен қатар, Бас прокуратураға бұқаралық ақпарат құралдарында және интернетте жарияланған жарияланымдарға дереу жауап беру міндеті жүктелген. Мысалы, «Байланыс туралы» ҚР Заңының 41-1-бабына сәйкес Қазақстан

Республикасының Бас Прокуроры немесе оның орынбасарлары Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік органдарына байланыс желілерінің және (немесе) байланыс құралдарының жұмысын, байланыс қызметтерін көрсетуді уақытша тоқтата тұру жөнінде шаралар қабылдау туралы ұсыныс енгізеді немесе не бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы уәкілетті органға интернет-ресурстарға және (немесе) оларда орналастырылған ақпаратқа қол жеткізуді уақытша тоқтата тұру жөнінде шаралар қабылдау туралы талаппен заңдылықты бұзушылықтарды жою туралы ұсыныс енгізеді.

Қазақстан Республикасы Бас прокурорының немесе оның орынбасарларының заң бұзушылықтарды жою туралы нұсқамасы бойынша байланыс операторлары және (немесе) онлайн-платформалардың меншік иелері және (немесе) заңды өкілдері және (немесе) мемлекеттік техникалық қызмет бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы уәкілетті органның нұсқамасы бойынша тыйым салынған ақпаратқа қол жеткізуді шектеу жөнінде дереу шаралар қолдануға міндетті [49].

Байланыс желілерінің және (немесе) құралдарының жұмысына, байланыс қызметтерін көрсетуге, ақпаратқа қол жеткізу мақсатында интернет-ресурстарға және (немесе) оларда орналастырылған ақпаратқа қол жеткізуге заңды күшіне енген сот шешімі негізінде тыйым салынады.

Тек 2023 жылы Қазақстанда БАҚ-қа қатысты ақпарат таратуды бұзу мәселесі бойынша анықталған бұзушылықтар бойынша ресми статистика: «Байланыс туралы» «Қазақстан Республикасы Заңының 41-1-бабының 1-1-тармағына сәйкес уәкілетті органның нұсқамасымен 16183 интернет-ресурстар мен сілтемелерді таратуға шектеу қойылды.

Бұзушылық түрі бойынша:

– 267 – терроризм, экстремизм;
– 3252 – порнография;
– 1635 – есірткі, алкоголь, темекі өнімдерін насихаттау және тарату;
– 4107 – «Ойын бизнесі туралы» Заңын бұзғаны үшін;
– 227 - «Жарнама туралы» Заңды бұзғаны үшін;
– 2 - қару;
– 4 – дербес деректер;
– 123 – жалған ақпарат тарату бойынша;
– 181 – абыройға нұқсан келтіретін ақпарат;
– 1 – әкімшілік құқық бұзушылық;
– 6327 – алаяқтық;
– 5 – айналып өту құралдары;
– 41 – құжаттарды қолдан жасау;
– 11 – авторлық құқықтың бұзылуы.

2023 жылы сот шешімімен уәкілетті орган рұқсатты шектеу шараларын қолданбаған» [112].

Интернет-ресурстарды реттеу мәселелері бойынша шетелдік тәжірибеге жүгінетін болсақ, әлемдік қауымдастық бірнеше тәсілдерді әзірледі.

Сонымен, американдық жүйе ерекше либералдылықпен ерекшеленеді. АҚШ-та мемлекеттік органдардың интернет сайттарының мазмұнын құқықтық

реттеуді жүзеге асыруға бағытталған көптеген әрекеттерін соттар Конституцияға бірінші түзету негізінде тоқтатты. I түзету (1791 жылы 15 желтоқсанда ратификацияланған) Конгресс кез-келген дінді белгілейтін немесе оның еркін мойындауына тыйым салатын, сөз немесе баспасөз бостандығын немесе халықтың бейбіт түрде жиналып, Үкіметке шағымдарды қанағаттандыру туралы өтініштер беру құқығын шектейтін заңдар шығармауы керек [113].

Сонымен бірге, АҚШ-та әлеуметтік желілердегі жарияланымдарды белгілі бір дәрежеде бақылауға мүмкіндік беретін бірқатар заңдар бар. Мысалы, сайлау кезеңінде тіркелген кандидатқа, партияға немесе азаматтар бірлестігіне әлеуметтік желілерден немесе бұқаралық ақпарат құралдарынан жалған деп санайтын ақпаратты сот тәртібімен алып тастауды талап етуге рұқсат етіледі. Сот шағымды 48 сағат ішінде қарап, «жалған ақпарат таратуды тоқтатуы» керек. Бірақ заң әлеуметтік желілерді пайдаланушыларды ақылы саяси басылымдар туралы хабардар ету міндетін орындауды талап ететінін де айта кеткен жөн. Ал Аудиовизуалды БАҚ жөніндегі жоғары кеңес (CSA) шетелдік БАҚ-қа берілген лицензияны қысқаша тоқтата алады немесе кері қайтара алады. Лицензиядан айыру себебі «ұлттық мүдделерге шабуыл немесе мемлекеттік институттарды тұрақсыздандыру әрекеттері» деп аталды.

Қалыптасқан жағдайлар әлеуметтік желілердегі ақпарат айналымын құқықтық реттеуге де түзетулер енгізеді. Бұл қазіргі уақытта мемлекеттік қауіпсіздік пен үкімет мүддесі мәселесі. Осылайша, 2017 жылы Американың қарсыластарына санкциялар арқылы қарсы тұру актісі (Countering America’s Adversaries Through Sanctions Act (CAATSA) қабылданды және АҚШ-тың үш негізгі «қарсыластарына» – Иран, Ресей және Солтүстік Кореяға қарсы санкцияларды реттейді. Бұл жаһандық өзгерістерге және кеңейтілген санкциялар тізімдерінің пайда болуына, соның ішінде АҚШ санкциялары бойынша ресейлік компаниялар үшін Google Workspace қызметтерін жаппай бұғаттауға әкелген Ресейдің Украинадағы әскери әрекеттеріне байланысты 2022 жылғы ақпандағы жағдайлармен одан әрі қиындады [114].

Конгресс пен атқарушы билік 2010 жылы сот шешімімен коммерциялық интернетке осы саладағы құқықтық қатынастардың еркіндігін қамтамасыз ете отырып, өзін-өзі реттеу мүмкіндігін берді. Интернетке қолжетімділікті білімді тарату құралы ретінде ынталандыру керек және нәсілшілдік, ксенофобиялық және осыған ұқсас сөздерді шектеуге болмайды, бірақ басқа құндылықтар оларға басым түрде қарсы тұруы керек деген көзқарас басым болды.

2015 жылы еуропалық заң шығарушылар платформаларында зорлық-зомбылық әрекеттерге шақырулар таратылған әлеуметтік медиа компаниялары оқиғаға ішінара жауапты деген ұстанымда болды [115].

Германия, өз кезегінде, 2018 жылы Германияда Интернет-компанияларды шағым түскен жағдайда заңсыз ақпаратты 24 сағат ішінде және мұндай ақпарат өз бетінше анықталса, 7 күн ішінде жоюға міндеттейтін (NetzDG) қабылдады [116].

Біздің әрекет ету жүйеміз ресейлік тәжірибеге өте ұқсас. Ресейлік құқықтық реттеу әлеуметтік желілер иелерінің шектеусіз дискрециялық өкілеттіктерін жоққа шығарады және белгілі бір мемлекеттік реттеуді және тыйым салынған

ақпаратты жариялау үшін сайт иелерінің жауапкершілігін қарастырады.

Басқаша айтқанда, біз Ресей Конституциясында жарияланған азаматтардың ақпаратқа құқықтарының арақатынасы, бір жағынан БАҚ бостандығының Конституциялық кепілдіктері және цензураға тыйым салу және Ресейдің Интернетті құқыққа қарсы мақсаттарда, негізінен террористік және экстремистік бағытта пайдалануға жол бермеу және оған қарсы іс-қимыл мүддесінде құқықтық құралдарды кеңейту тұрғысынан қазіргі заманғы мемлекеттік ақпараттық саясатының бақылау-реттеуші функцияларын күшейту тәжірибесі туралы айтып отырмыз [117].

Посткеңестік кеңістіктегі елдердің барлығында дерлік мұндай тәжірибе бар.

Айта кететін жайт, мемлекеттік бақылауды Қазақстандағыдай цензураға жатқызуға болмайды. Зиянды ақпаратты бұғаттау мұндай ақпарат заңмен тыйым салынған кезде ғана орын алады және бұл жерде сайт иелерінің өздері үлкен рөл атқарады.

Отандық заңнамада веб-сайттар мен онлайн платформалардың иелеріне үлкен рөл берілген. Осылайша, онлайн платформалардың иелері және (немесе) заңды өкілдері Қазақстан Республикасының аумағында заңсыз контенттің таралуына қарсы тұру үшін барлық мүмкін шараларды қолдануға міндетті. Сондай-ақ заңсыз мазмұнға қарсы іс-қимыл шаралары туралы уәкілетті органды дербес хабардар етеді. Сонымен қатар, әлеуметтік желілердің иелері пайдаланушылардың мазмұнын ерікті түрде бұғаттамауы немесе олардың ақпаратты тарату құқығын шектемеуі керек.

Яғни, онлайн-сферадағы бақылаудың маңызды факторы өзін-өзі реттеу құралдары болып табылады.

«Ақпараттық қоғамдағы өзін-өзі реттеу коммуникацияның жаңа түрінің табиғи нәтижесі» деген пікірмен келіспеу мүмкін емес [118]. Шынында да, пайдаланушының (аудиторияның) оның заманауи медиа-контентін дамытуға көбірек қатысуы журналистің, блогердің және т.б. әлеуметтік жауапкершілігінің дәстүрлі теориясын қайта қарастырады. Оның үстіне, жаңа медиада журналистік емес ақпарат көздері көбейіп БАҚ мамандарының аудиторияның сенімін жоғалтуы журналистер үшін емес, пайдаланушылардың өздері үшін маңызды болуы мүмкін.

Дүниежүзілік қоғамдастық қазіргі қоғамдағы жалған ақпарат пен жала жабу мәселелерін мойындап, оларға үлкен көңіл бөледі, олардың «бүкіл қоғамға, соның ішінде көптеген адамдардың өліміне әкеп соғуы мүмкін» деп атап көрсетеді. Таңдау контекстінде жалған ақпараттың таралуы қоғамның процестердің дұрыстығына деген сенімін төмендетуі мүмкін, осылайша саяси қатысу құқығына нұқсан келтіреді. Жалған ақпараттың бір бөлігі келіспеушіліктен бас тарту және аз топтарға, әйелдерге және кез-келген «басқаларға» қарсы бағытталған жеккөрушілік тілі болуы мүмкін, бұл жалған ақпарат тікелей бағытталған адамдарға ғана емес, сонымен бірге инклюзия мен әлеуметтік келісім принциптеріне де қауіп төндіреді» [119].

Біріккен Ұлттар Ұйымының тәуекелдерді азайту құралдарының бірі «технологиялық кәсіпорындарды өздерінің контентті модерациялау стратегиясы мен тәжірибесі туралы ақпаратты жария етуге, жалған ақпаратқа ден қою

жөніндегі қызметіне адам құқықтарына әсерді бағалауды енгізуге және зерттеушілерге пайдаланушылардың құпиялылығын сақтайтындай деректерге қол жеткізуге мүмкіндік беру» қажеттілігін мойындайды [119].

Facebook, Google, Twitter және басқа да әлеуметтік желілер «жалған ақпаратпен тиімді күресу «біз «жалған» және «өңделген» бағалауына ие, фактілерді тексерушілер «жалған» немесе «өңделген» деп бағалаған материалдардың толық немесе ішінара көшірмелері, сондай-ақ вакциналар мен COVID-19 туралы жалған ақпаратқа қатысты ережелеріміз тыйым салған мазмұнды бірнеше рет бөліскен немесе жариялаған беттерге, топтарға, профильдерге, сайттарға және Instagram аккаунттарына қарсы шара қолданамыз» мазмұнындағы өзін-өзі реттеу кодекстерін қабылдаған [120].

Meta әзірлеген реакция шараларының құралдары, олар мыналарды қамтиды: ұсыныстарда ресурсты көрсетуді тоқтату; ресурстарды мазмұнды монетизациялау және жарнамаларды көрсету мүмкіндігінен айыру; ресурсты Facebook-тегі жаңалықтар парағы ретінде тіркеу мүмкіндігінен айыру; ресурстың үнемі жалған ақпарат жариялайтыны туралы қалқымалы хабарламаларды көрсету. Пайдаланушылар оларды парақшаға, топқа немесе есептік жазбаға кірмес бұрын көреді және мазмұнды бөліседі. Сонымен қатар, Facebook-те, мысалы, Instagram немесе Facebook-те жалған ақпаратты, сатираны немесе контекстті қажет ететін жалған ақпаратты тануға және жоюға белсенді қатысуға шақырады, біз ұқсас мазмұнды табу үшін кескінді сәйкестендіру технологиясын қолданамыз. Жүйе Instagram немесе Facebook-тің басқа жерлерінде орналастырылған бірдей мазмұнды автоматты түрде жалған ақпарат ретінде белгілегеннен кейін мазмұн жойылады [121].

Бірақ Mozilla, Microsoft және TikTok сияқты ең маңызды әлеуметтік желілер мен компаниялар қосылған этикалық кодекстерге және басқа да өзін-өзі реттеу құралдарына қарамастан, Еуропалық комиссия тиімдірек болуы үшін жалған ақпаратпен күресу үшін көбірек күш салу керектігін айтты.

Басқа мемлекеттердің тәжірибесіне көз жүгіртсек, олар сан алуан. Осылайша, Египет «Киберқылмыспен күресу туралы» заң қабылдады, ол әлеуметтік желі қолданушыларын БАҚ-қа бес мың және одан да көп жазылушылармен теңестіреді. Билік мұндай аккаунттар мен журналистердің материалдарынан жалған жаңалықтардың белгілерін тапса, оларды бұғаттауға құқылы [122].

Бұл мессенджерлер мен электрондық пошталарға, сондай-ақ кәсіби әлеуметтік желілер мен форумдарға, онлайн ойындар мен сату сайттарына қатысты емес. Заңға бағынатын сайттар 24 сағат ішінде жалған және заңсыз ақпаратты жоюға міндетті (оған, атап айтқанда, құқықтық мемлекетке қауіп төндіретін ақпарат, сатқындық мақсатындағы жалған ақпарат, діни қауымдастықтарды қорлау және т.б.). Егер интернет-платформалар мұндай материалдарды алып тастамаса, оларға 50 миллион еуроға дейін айыппұл салынады [123].

Филиппиннің «Хаос, дүрбелең, зорлық-зомбылық, өшпенділікті тарататын» немесе «адамның беделін түсіруге бағытталған үгіт-насихат элементтерін қамтитын» заңы және басқа да жалған айыппұлдар (жеке тұлғалар үшін – 100

мыңнан 5 миллион песоға дейін, заңды тұлғалар үшін – 10 мыңнан 20 миллион песоға дейін) немесе бас бостандығынан айыру (5 жылдан 20 жылға дейін) [124].

Қытай әлеуметтік желілердегі онлайн-платформаларды ресми тіркелген БАҚ-тың мақалаларында қамтылған ақпаратты ғана жариялауға міндеттейді. Ал экономикалық және әлеуметтік тәртіпке нұқсан келтіретін өсек-аяңдарды жасау және тарату қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады.

БАҚ-тың өзін-өзі реттеуіне қатысты отандық журналистер қауымдастығы 2012 жылы Қазақстан Республикасы журналистінің Әдеп кодексін қабылдады. Осы құжатқа сәйкес журналист «мамандық, сөз және ақпарат бостандығы, ішкі саяси тұрақтылықты, конфессияаралық, этносаралық келісімді, ұлттық ақпараттық қауіпсіздік пен қоғамдық имандылықты сақтау мүддесінде әрекет етеді» [125]. Этика қағидаттарын бұзу моральдық айыптауға және басқа да ықпал ету шараларына әкеледі.

А.К. Құрманова өзінің зерттеуінде журналистикадағы этикалық емес тәжірибені әлеуметтік-экономикалық, саяси және жеке факторлар түсіндіретінін атап көрсетеді [126, 43 б.]. Сонымен қатар, журналистік қоғамдастық Kazmedianetwork Қоғамдық Бірлестігін құрды, ол Қазақстандағы медианы өзін-өзі реттеу жөніндегі қоғамдық комитеттің жұмысы арқылы медианың кәсібилік деңгейін көтеруге шақырды, бұл өз кезегінде аудиторияның журналистикаға деген сенімінің артуына бірінші кезекте этикалық нормалар мен стандарттарды және медианың базалық қағидаттарын ілгерілету арқылы әсер етеді [127]. Яғни, Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 20 наурыздағы Ақпараттық доктринасы да назар аударатын кәсібилік туралы мәселе тұр.

ҚР медиасының базалық қағидаттары адалдықты қамтамасыз етуге және қоғамда болып жатқан немесе қоғамға әсер ететін қоғамдық мүддені білдіретін оқиғалар мен құбылыстар туралы бейтарап айтуға ұмтылуға бағытталған және ақпаратты іздеу, тарату және түсініктеме беру, оқиғаларды сипаттау және проблемаларды жариялау жөніндегі жұмыстары кезінде редакциялардың, журналистердің, блогерлердің және редакциялық ұжымдардың басқа да мүшелерінің барлығына таралады. Сонымен қатар, редакция қоғамның хабардар болу құқығын қамтамасыз етуге бағытталған шешімдер қабылдау кезінде қандай да бір мемлекеттік және қоғамдық институттарға тәуелді болмауға тиіс.

Сонымен қатар, өзін-өзі реттеу мәселелері тек әлеуметтік желілердің иелері мен провайдерлеріне және БАҚ әкімшілігіне ғана емес, сонымен қатар тікелей пайдаланушыларға, яғни Интернет-провайдермен, сондай-ақ ұлттық заңнамамен жасалған шарттың талаптары негізінде пайдаланушының құқықтары мен міндеттерін тікелей жүзеге асыратын қарапайым адамдарға қатысты болуы керек екенін атап өткен жөн (ҚР «Ақпараттандыру туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы Заңымен).

Мұндай шарттың болуы сонымен қатар ерте ме, кеш пе пайдаланушы қоғамдастығы дамытатын пайдалану ережелерінің болуын және сақталуын білдіреді. Сонымен, 2003 жылдың 28 мамырында Страсбургте қабылданған Интернеттегі байланыс еркіндігі туралы Декларациямен қатар, қоғамның Интернеттегі және саяси себептермен немесе басқа себептермен байланысқа қол жетімділігін шектеуге қарсы тұру, сондай-ақ Интернет желісіндегі

хабарламаларды бақылау әрекеттеріне реакция ретінде [128] қауымдастықтар желілік этикет деп аталатын жалпы желілік мінез-құлық ережелерін жасайды.

Егер Интернеттегі қарым-қатынас еркіндігі туралы Декларация, басқалармен қатар, өзін-өзі реттеу институттарының болуын белгілесе, оларды мемлекеттер көтермелеуі қолдауы керек.

Желілік этикет – адамдардың онлайн ортадағы өзара әрекеттесуін реттейтін ережелер мен мінез-құлық нормаларының жиынтығы. Ол Интернетті және әлеуметтік медианы пайдалану кезінде сыпайылық, құрмет, құпиялылық және қауіпсіздік ережелерін қамтиды.

Әдетте, сайттардың негізгі беттерінде пайдаланушылар автоматты түрде қабылдайтын және міндетті түрде орындалатын мінез-құлық ережелері бар. Тиісінше, провайдер өзіне интернеттің басқа пайдаланушыларының ақпаратын орналастыра отырып, осы әлеуметтік желідегі этикет ережелерін бұзуға байланысты қызметтерден бас тартуға, пайдаланушыны өз желілерінде бұғаттауға құқылы. Бұл өзін-өзі реттеу және бірлескен реттеу принциптеріне толық сәйкес келеді.

Провайдерлердің өкілеттіктері мен жауапкершілігін реттеу мәселелеріне қатысты халықаралық актілер, бір жағынан, оларға Интернет-ресурстардың мазмұнын бақылаудың жалпы міндетін жүктемеуге және бұл ретте олардың Интернет мазмұны үшін жауапкершілігін шектеуге тиіс, екінші жағынан, қауіпсіздіктің барлық қағидаттарын сақтай отырып, қолайлы және пайдалы ақпарат алу құқығын қамтамасыз етуге тиіс.

Ұлттық заңнама, әрине, осы мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін мәселелерді шешудің осындай жолдарын әзірлеуі керек.

Біздің ойымызша, әлемдегі бірде-бір мемлекет осы уақытқа дейін қалаған нәтижеге қол жеткізген жоқ. Мысалы, үкіметтік жұмыс топтары (Австралия, Бразилия, Корея Республикасы), сарапшылар топтары және медиа сауаттылық науқандары (Бельгия, Канада, Дания, Нидерланды, Сингапур, АҚШ), жалған жаңалықтарды әшкерелейтін Үкіметтің Twitter-аккаунты (Пәкістан), екіжақты жұмыс топтары (Ресей және Испания), Мемлекеттік орган (Швециядағы психологиялық қорғаныс бөлімі).

Дегенмен, тепе-теңдікке жету мәселесі болды және әлі де жалғасуда. Провайдерді өз беттерінде пайда болатын басқа біреудің ақпараты үшін жауапкершіліктен қорғау ниеті болғанымен толықтай қорғау мүмкін емес. Жоғарыда көрсетілгендей, іс жүзінде әрбір мемлекет провайдерді парақтарды үнемі қадағалап отыруға және қауіпсіздік пен этика қағидаттарының, сондай-ақ қолданыстағы заңнама талаптарының сақталуын бақылауға міндеттейді.

Әрине, провайдерлер мұндай тыйым салынған немесе шектеулі ақпаратты іздеудің, анықтаудың және бұғаттаудың әртүрлі бағдарламаларын орнатады. Бұл әдетте пайдаланушыларға ескертілетін сандық роботтар болып табылады. Бірақ, қазіргі заманғы жасанды интеллекттің қызметі әртүрлі жаңа қорғаныс бағдарламалары мен шектеулерді айналып өтуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты Илон Масктың тәсілі қызықты, ол боттармен күресу мақсатында X (Twitter) әлеуметтік желісінің барлық жаңа пайдаланушылары үшін ең төменгі төлемді енгізеді.

Тиісінше, біздің ойымызша, қоғамда тиімді және қауіпсіз ақпарат алмасудың маңызды элементі-медиа және ақпараттық сауаттылықтың жоғары деңгейі.

ЮНЕСКО медиа және ақпараттық сауаттылық (МАС) – бұл шығармашылық, заңды және этикалық негізде барлық қажетті құралдар мен әдістерді пайдалана отырып, ақпарат пен медиа өнімдерге тиімді қол жеткізуді, талдауды, сыни бағалауды, түсіндіруді, пайдалануды, жасауды және таратуды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін білім, дағдылар, көзқарастар, құзыреттер мен тәжірибелер жиынтығы екенін атап өтті. МАС «21 ғасыр дағдылары» немесе «жұмсақ» дағдылардың ажырамас бөлігі [118].

2021 жылы БҰҰ БА елдер арасында және олардың ішінде орын алған елеулі цифрлық алшақтық пен деректер теңсіздігін адамдардың ақпаратты іздеу, қабылдау және жеткізудегі цифрлық құзыреттілігін арттыру арқылы ішінара шешуге болатынын мойындады.

Еуропа Кеңесінің құжаттарындағы медиа білім беру алынған ақпарат негізінде өз пікірін айтуға қабілетті жауапты азаматтарды тәрбиелеу мақсатында медиаға сыни және ойластырылған көзқарас ретінде түсінілетін медиа сауаттылықты дамытуға ұмтылатын оқыту ретінде анықталатынына бірден назар аудару керек. Бұл оларға қажетті ақпаратты пайдалануға, оны талдауға, онымен байланысты экономикалық, саяси, әлеуметтік және/немесе мәдени мүдделерді анықтауға мүмкіндік береді [120]. Дәл осы тәсіл қолайлы және дұрыс болып табылады.

Егер Қазақстан Республикасы халқының цифрлық сауаттылық деңгейін арттыру «Цифрлық Қазақстан 2018–2022» мемлекеттік бағдарламасының мақсаттарының бірі болса, оны жүзеге асыру барысында уәкілетті орган 2022 жылы цифрлық сауаттылық деңгейі 2021 жылы 6 жастан 74 жасқа дейінгі халық саны орта есеппен 87,3%-ға жетті. Демек медиасауаттылық деңгейі, атап айтқанда алынған ақпаратты талдау қабілеті көңіл көншітерлік емес.

Сонымен қатар, бұл цифрландыру және ақпараттандыру құралдары үнемі өсіп, өзгеріп, жетілдіріліп отыратындығын ескере отырып, өмір бойы жүзеге асырылуы керек процесс екенін атап өткен жөн. Бұған бағдарламалық, техникалық және технологиялық қамтамасыз ету және жабдықтау, барған сайын жетілдірілген гаджеттер мен бағдарламаларды қолдану ықпал етеді. Тиісінше, бұл аспект көбінесе пайдаланушылардың өздеріне және олардың қабілеттерінің деңгейіне байланысты. Бұл тұрғыда келесі статистика өте айқын: осы ретте үй шаруашылықтарын ноутбукпен қамтамасыз ету 2020 жылғы үй шаруашылықтарының жалпы санының 54,7 %-дан 2021 жылы 52,8 %-ға дейін, ал 1000 адамға шаққанда олардың саны 170-тен 164 бірлікке азайды. Планшеттермен және ұялы телефондармен қамтамасыз ету, керісінше, өсті: планшеттер – 18 %-дан 19,3 %-ға, ұялы телефондар – 99,1 %-дан 99,4 %-ға дейін. Бұл ретте 1000 адамға шаққандағы планшеттер саны 56-дан 59-ға дейін өсті, ұялы телефондар саны 769-дан 767-ге азайды [130].

Бұл бағытта мемлекет тек негізгі шарттарды қамтамасыз етуі керек, ал қалған нақтылауды субъект дербес жүзеге асыруы керек.

Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасында ақпараттық белсенді халықтың бұқаралық ақпарат құралдары мен ақпараттық сауаттылығының жоғары деңгейіне жетудің маңыздылығы нақты көрсетілген. Бұл мемлекеттік саясат тұрғысынан деструктивті, манипуляциялық және

сенімсіз мазмұнға тұрақты иммунитетті қалыптастыруға, ақпараттық кеңістікті сыртқы қауіптерден қорғаудың тиімді жүйесін құруға мүмкіндік береді» [102].

Цифрландыру процесінің заңмен тыйым салынбаған кез келген жолмен ақпаратты тарату құқығына әсерін талдау негізінде атап өткен жөн:

– цифрландыру осы адам мен азаматтың Интернетке және ол арқылы әртүрлі әлеуметтік коммуникация жүйелеріне қол жеткізу құқығын шектеусіз кеңейтуге айтарлықтай әсер етті;

– мұндай кеңею ақпаратты жасау, беру, сақтау, түрлендіру процесінде туындайтын ерекше құқықтық қатынастарды құқықтық реттеу қажеттілігіне әкелді. Дүниежүзілік қауымдастық мұндай реттеудің ең демократиялықтан ең қатаңға дейін әртүрлі схемаларын әзірледі. Бірақ дүниежүзілік қауымдастық қазіргі кезеңде ақпарат алмасу мемлекеттің, қоғамның және жеке адамның мүдделерін қорғау мақсатында мемлекеттік реттеу мен бақылауды қажет ететінін түсінеді;

– ақпараттандыру және цифрландыру процесінде ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату құқығын қамтитын сөз бостандығы мемлекеттік, қоғамдық және жеке мүдделермен байланысын жалғастыруда, бұл провайдерлер мен басқа да мүдделі тұлғалардың тәжірибесі нәтижесінде субъектілер, ақпаратты құру, беру, сақтау және түрлендіру үшін әлеуметтік желілер мен басқа да негіздердің артында ішкі бақылау (өзін-өзі реттеу) қажеттілігіне әкелді;

– Қазақстан Республикасының Үкіметі ақпараттық-цифрлық кеңістікті серпінді дамыту үшін алғышарттар мен жағдайлар жасай отырып, ұлттық мүдделерді қорғау мақсатында ақпарат айналымын мемлекеттік реттеудің негіздерін белгілей отырып, жаһандық үрдістер аясында әрекет етеді; реттеуші құралдардың жүйелілігі мен жан-жақтылығына қарамастан ақпарат айналымын шектеуге немесе заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен ақпаратты тарату бостандығына конституциялық құқыққа нұқсан келтіруге бағытталмаған;

– Ақпараттандыру және цифрландыру объектілерін құру, дамыту және пайдалану кезінде уәкілетті мемлекеттік мекемелердің жеке және заңды тұлғалармен өзара іс-қимылы бойынша қабылданатын шаралар процеске барлық қатысушылардың мүдделерінің теңгерімін табуға бағытталған, ал Қазақстан Республикасының заңнамасында Қазақстанда конституциялық құндылықтарды бұзуға әкеп соғуы мүмкін заңсыз әрекеттерге немесе әрекетсіздікке мемлекеттік ден қоюдың бірқатар шаралары қарастырылған.

2.3 Цифрландыру жағдайында жеке ақпараттың құпиялылығына құқық

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы адамның негізгі құқықтарының бірі болып табылады және оның өзектілігі ақпараттық қоғамның қазіргі жағдайында өрши түседі. Оған ең жоғары деңгейдегі халықаралық актілер кепілдік береді:

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 12-бабында былай делінген: «Ешкім оның жеке және отбасылық өміріне ерікті түрде араласуға,

оның үйінің қол сұғылмаушылығына, хат-хабарларының құпиясына немесе оның ар-намысы мен беделіне ерікті түрде қол сұғуға болмайды. Әр адам заңды осындай араласудан немесе осындай қол сұғушылықтан қорғауға құқылы» [131];

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 17-бабы: «1. Ешкім оның жеке және отбасылық өміріне ерікті немесе заңсыз араласуға, үйінің тұтастығына немесе хат-хабарларының құпиясына ерікті немесе заңсыз қол сұғуға немесе оның ар-намысы мен беделіне заңсыз қол сұғуға ұшырамауы мүмкін. 2. Әр адам заңды осындай араласудан немесе осындай қол сұғушылықтан қорғауға құқылы» [132].

Бұдан басқа, БҰҰ-ның өзге де актілерімен және ұсынымдарымен кепілдік берілген бұл құқық халықаралық құқықта «прайвеси» ретінде аталады.

Прайвеси адамның жеке басына тән қадір-қасиеттің негізінде жатыр және адам құқықтары тұжырымдамасында адамның жеке әлеміне басып кірмеу үшін мемлекет өтпеуі керек қасиет ретінде түсініледі.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабының 1-тармағы әркімнің жеке өміріне, жеке және отбасылық құпиясына қол сұғылмаушылық, Ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау құқығын бекітеді.

Қол сұғылмаушылық, басқаша айтқанда прайвеси, ҚР Конституциясында бірнеше нұсқада бар: ақпараттық прайвеси, физикалық прайвеси, коммуникация прайвеси және аумақтық прайвеси.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық туралы конституциялық норма бірқатар нормативтік-құқықтық актілерде, оның ішінде арнайы сипаттағы актілерде көрініс тапты және іске асырылды. Мәселен, Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (ҚР Азаматтық Кодексінің) 144-бабы (Жалпы бөлім) жеке өмір ұғымын толық ашпайды және жеке өмірге хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, күнделіктер, жазбалар, жазбалар, интимдік өмір, бала асырап алу, туу, адвокаттық құпия, медицина қызметкерінің құпиясы, банк құпиясы және Қазақстан Республикасының заңдарымен қорғалатын өзге де құпиялар кіретінін ғана атап өтеді [133].

Жеке ақпаратқа қол сұғылмаушылықты талдауды «қол сұғылмаушылық» ұғымын талдаудан бастау керек.

Қолсұғылмаушылық, ең алдымен, жеке адамның бостандығы мен оның автономиясының кепілі, жеке бас бостандығы саласына кез-келген араласудан қорғау ретінде әрекет етеді. Бұл термин Конституцияның бірқатар нормаларында қолданылады, мысалы, қадір-қасиетке қол сұғылмаушылық (17-баптың 1-тармағы), депутаттық қол сұғылмаушылық (52-баптың 6-тармағы) және т.б.

Конституциялық-құқықтық ұғым ретінде қол сұғылмаушылықты ғалымдар «жеке тұлғаның өз мүдделері мен мақсаттары шеңберінде әрекет ету қабілеті, сондай-ақ өз бетінше, тәуелсіз таңдау жасау, кез келген шешім қабылдау мүмкіндігі» ретінде қарастырады [134].

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы 3 және 12-баптарда, адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы 1950 жылғы 4 қарашадағы конвенция 5, 8-баптарда, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде 17-бапта әрбір адамның өмір сүруге, бостандыққа және жеке басына қол сұғылмаушылыққа құқығы бар екендігі бекітілген. Ешкім оның

жеке және отбасылық өміріне ерікті түрде араласуға, оның үйінің тұтастығына, хат-хабарлардың құпиясына немесе ар-намысы мен беделіне ерікті түрде қол сұғуға ұшырамайды. Әр адам заңды осындай араласудан немесе осындай қол сұғушылықтан қорғауға құқылы.

Цифрландыру жағдайында жеке ақпараттың құпиялылығына құқықты іске асыру ерекшелігін сипаттамас бұрын, біздің ойымызша, «жеке ақпарат» ұғымдарын және оның «жеке өмір», «жеке құпия», «отбасылық құпия» ұғымдарымен байланысын ашу керек.

ҚР АК 115-бабының 3-тармағы жеке өмірге қол сұғылмаушылықты жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтарға жатқызады. Материалдық емес тауарлар ҚР Азаматтық кодексіне және басқа заңдарға сәйкес олар көздеген жағдайларда және тәртіппен қорғалады. Бұл құқықты сот арқылы қорғау талап қою мерзімімен шектелмейді (ҚР АК 187-бабы). «Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 7 нормативтік қаулысын бұзуы, айыруы немесе кемітуі жәбірленушіге моральдық зиян келтіруге әкеп соғуы мүмкін жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтар деп азаматқа туғаннан тиесілі игіліктер немесе заңмен берілген, олармен тығыз байланысты құқықтар түсіну керек оның тұлғасы. Туғаннан бастап адамға тиесілі игіліктерге өмір, денсаулық, ар-намыс, қадір-қасиет, бостандық, жеке тұлғаның қол сұғылмаушылығы, ал азаматтың заңмен берілген құқықтарына, тұрғын үйге немесе мүлікке қол сұғылмаушылық құқығы; жеке және отбасылық құпияға, телефон, телеграф хабарламалары мен хат алмасудың құпиясына; атауды пайдалануға; бейнеге; авторлыққа жатады және авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы заңнамада көзделген басқа да жеке мүліктік емес құқықтар; жүріп-тұру еркіндігіне және тұрғылықты жерін таңдауға; сенімді ақпарат алуға, сондай-ақ заңнамада көзделген басқа да құқықтарға [135].

Тиісінше, заңнама жеке және отбасылық құпияға, телефон, телеграф хабарламалары мен хат-хабарлардың құпиясына; атауды пайдалануға; бейнеге; авторлыққа құқықты заңмен берілген құқықтарға жатқызады, оларды айыру немесе кеміту жәбірленушіге моральдық зиян келтіруі мүмкін.

ҚР ҚПК 16-бабына сәйкес: «1. Азаматтардың жеке өмірі, жеке және отбасылық құпиялары заңмен қорғалады. Әркімнің жеке салымдары мен жинақтары, хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф және басқа да хабарламалар құпиясына құқығы бар. 2. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыру кезінде әрбір адамға жеке (жеке және отбасылық) өмірге қол сұғылмаушылық құқығы қамтамасыз етіледі. Бұл құқықты шектеуге заңда тікелей белгіленген жағдайларда және тәртіппен ғана жол беріледі. 3. Заңда көзделген жағдайларды қоспағанда, адамның жеке өмірі туралы ақпаратты оның келісімінсіз жинауға, сақтауға, пайдалануға және таратуға ешкімнің құқығы жоқ. 4. Осы Кодексте көзделген тәртіппен алынған адамның жеке өмірі туралы ақпаратты қылмыстық процестің міндеттерін орындау үшін басқаша пайдалануға болмайды» [136].

ҚР АПК-нің 10-бабына сәйкес «Азаматтардың жеке өмірі, жеке және отбасылық құпиясы заңмен қорғалады. Әркімнің жеке салымдары мен

жинақтары, хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф және басқа да хабарламалар құпиясына құқығы бар. Азаматтық процесс барысында бұл құқықтарды шектеуге заңда тікелей белгіленген жағдайларда және тәртіппен ғана жол беріледі» [111].

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексінің бабы: «1. Жеке өмір, жеке және отбасылық құпия заңмен қорғалады. 2. Азаматтық хал актілерін мемлекеттік тіркеуді жүзеге асыратын лауазымды адамдар, сондай-ақ жеке өмірі туралы өзге де түрде хабардар басқа да адамдар жеке және отбасылық құпияны сақтауға міндетті. 3. Азаматтардың жеке және отбасылық өмірі туралы мәліметтерді жария ету Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады» [137].

ҚР ӘҚБтК-нің 16-бабына сәйкес «Жеке өмір, жеке, отбасылық, коммерциялық және заңмен қорғалатын өзге де құпия заңмен қорғалады. Әркімнің жеке салымдары мен жинақтары, хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф және басқа да хабарламалар құпиясына құқығы бар. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізу барысында осы құқықтарды шектеуге заңда тікелей белгіленген жағдайларда және тәртіппен ғана жол беріледі» [138]. 79-бап дербес деректер туралы заңнаманы бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікті белгілейді, ал ҚР ӘҚБтК-нің 508-бабында ұлттық алдын алу тетігіне қатысушылардың алдын ала бару барысында өздеріне белгілі болған адамның жеке өмірі туралы мәліметтерді жария еткені үшін жауапкершілік көзделген.

Өз кезегінде Қылмыстық кодексте жеке өмірге қол сұғылмаушылықты және Қазақстан Республикасының дербес деректер және оларды қорғау туралы заңнамасын бұзғаны үшін қылмыстық жауаптылық көзделеді (147-бап), хат алмасу, телефон арқылы сөйлесу, пошта, телеграф немесе өзге де хабарламалар құпиясын заңсыз бұзғаны үшін (148-бап), тұрғын үйге қол сұғылмаушылықты бұзғаны үшін (149-бап), дәрігерлік құпияны жария еткені үшін (321), бала асырап алу құпиялары (138-бап), ал 7-тарау құпияны қорғау мәселелерін тікелей қозғайтын ақпараттандыру және байланыс саласындағы заңсыз әрекеттер үшін жауапкершілікті бекітеді.

Құпияға құқық адамның табиғи құқығы болып табылады және сәйкесінше оның тууына байланысты әркімге тиесілі және материалдық емес тауарларға жатады.

Бірақ құпиялар әртүрлі және олардың жіктелуі заң тұрғысынан маңызды.

«Жеке өмір» ұғымы ұзақ уақыт бойы зерттелген және сәйкесінше әр зерттеуші оған қолдану саласына байланысты жақындаған. Сонымен, Л.Д. Воеводин жеке өмір ұғымының аналогы ретінде «жеке сүйіспеншілікке, жанашырлық, сүйіспеншілік, достық сезімдеріне және адамның басқа да заманауи сезімдеріне байланысты азаматтардың өзара қарым-қатынастарының жиынтығын» түсінеді [139, 199 б.]. И.Л. Петрухин бұл тұжырымдаманы мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың және азаматтардың бақылауына жатпайтын отбасылық, тұрмыстық, жеке, интимдік қатынастардың ерекше саласындағы адамның өмірі ретінде қарастырады. Осы тұжырымдаманың мазмұнын ашу арқылы И.Л. Петрухин оның астында құпиялылық, рефлексия, басқа адамдармен

байланыс орнату немесе мұндай байланыстардан бас тарту еркіндігі, сөз бостандығы және тұрғын үйдің, күнделіктердің, басқа жеке жазбалардың, басқа пошта жөнелтілімдерінің, телеграфтық және басқа хабарламалардың, телефон және басқа келіссөздердің мазмұны, бала асырап алу құпиясы, жеке басына сеніп тапсыруға кепілдік берілген мүмкіндік бар екенін атап өтті отбасылық құпиялар діни қызметкерге, дәрігерге, адвокатқа, нотариусқа жария етуден, отбасылық бюджеттен, жеке меншікке және ақшалай салымдарға билік етуден қорықпай». Нәтижесінде ол «отбасылық өмірдің барлық саласы, туыстық және достық байланыстар, үй жағдайы, жақын және басқа да жеке қатынастар, сүйіспеншілік, жанашырлық пен ұнатпау» – бұл жеке өмір саласы [140, 8 б.].

Ғалымдар әртүрлі ұғымдар береді, бірақ тұтастай алғанда олар жеке өмірдің адамның ішкі әлемімен тікелей байланысты екендігінде бір пікір ұстанады. Ал құқық тұрғысынан жеке құпия «адамның қоғамдағы мінез-құлқын анықтау, ақпарат режимін дербес реттеу және басқа адамдардан осы құқықтардың сақталуын талап ету құқығы» деп түсініледі [141].

Біздің көзқарасымыз бойынша жеке өмір жеке және отбасылық өмірдің әртүрлі аспектілерін қамтиды. Жеке өмір, яғни оны сыртқы араласудан немесе бақылаудан қорғау жеке және отбасылық салалардың құпия режимінің болуымен қамтамасыз етіледі. Өз кезегінде, отбасылық құпия жеке адамнан ерекшеленеді, өйткені ол жеке адамның емес, бүкіл отбасының, оның барлық мүшелерінің және оның әрбір мүшесінің мүдделерін біріктіреді. Бұл Конституцияның «жеке құпия» және «отбасылық құпия» ұғымдарын ажырататындығын анықтайды. Бірақ екі режим де мемлекеттің қорғауында, өйткені олардың жиынтығында олар жеке өмірдің құпиясын құрайды.

Жеке өмір режимінің өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ретте И.Ю. Лоскутовтың пікірімен келісу керек, ол «жеке өмірді қорғау құқығы азаматтың жеке өмірі туралы ақпарат заңсыз алынған жағдайларда ғана емес, сондай-ақ мұндай ақпаратқа қол жеткізу міндеттемелер (ең алдымен шарттық, бірақ тек қана емес) туындаған және (немесе) орындалған кезде алынған жағдайларда пайда болады" деп атап көрсетеді). Атап айтқанда, мұндай қол жетімділікті дәрігерлер, адвокаттар және сол сияқты адамдар алады, ал жоғарыда аталған кәсіптердің өкілдеріне сеніп тапсырылған жеке құпия олар үшін кәсіби болады. Осыған байланысты, егер міндеттеме тараптарының келісімінде өзгеше көзделмесе, тараптар міндеттеме туындаған және (немесе) орындалған кезде өзіне белгілі болған тарап немесе осындай міндеттемеде үшінші тұлға болып табылатын азаматтың жеке өмірі туралы ақпаратты жария етуге құқылы емес» [141].

Өз кезегінде, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы, жеке және отбасылық құпия, өз ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау мәселелерін талдай отырып, ҚР Конституциялық соты олардың мынадай сипаттамаларын атап өтеді:

– «адамға ақпаратты басқаруға және басқа адамдарға қол жетімді болмауы немесе құпия сақталуы керек деп санайтын ақпаратты бақылауға мүмкіндік береді. Адамның жеке өміріне қызығушылық танытатын ақпарат әр түрлі формада болуы мүмкін, әр түрлі ақпарат құралдарында болуы және әр түрлі жолмен берілуі мүмкін;

– заманауи коммуникациялық технологияларды (әлеуметтік желілер, мессенджерлер және басқа да интернет-ресурстар) пайдаланатындарды қоса алғанда, әртүрлі көздерде ақпаратты таратудан қорғайды;

– жеке адамның жеке өмірінің әртүрлі аспектілеріне, соның ішінде жеке, отбасылық, кәсіби, шығармашылық, әлеуметтік, мүліктік, саяси, діни, гендерлік, экономикалық, мінез-құлық және адам басқаларға ашқысы келмейтін кез келген басқа аспектілерге әсер етуі және қорғауы мүмкін;

– жеке өмірге ерікті немесе заңсыз араласудан қорғауды, жеке және отбасылық құпияға құқықты бұзуды талап ету құқығын қамтиды;

– мемлекеттік органдар мен ұйымдардың, сондай-ақ жеке субъектілердің ерікті және заңсыз араласуынан қорғалуға тиіс;

– тіпті оған заңмен рұқсат етілген араласу да негізделген, пропорционалды және кемсітусіз болуы керек деп болжайды;

– сөз бостандығына конституциялық құқықты, ақпаратты заңмен тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін алу және тарату құқығын ескеруге тиіс;

– абсолютті емес және заңмен белгіленген жағдайларда шектелуі мүмкін». [142].

Егер жеке құпия режимі және оның кәсіби құпияның әртүрлі түрлерімен байланысы халықаралық және ұлттық заңнамада реттелсе және осы режимді қамтамасыз етудің тұрақты тәжірибесі болса, ақпараттандыру мен цифрландыру ықпал ететін ақпаратты таратудың қазіргі шарттары қолданыстағы көріністі айтарлықтай өзгертеді. Бұл жағдайларды ресейлік профессор Х.И. Гаджиев өте жақсы көрсетті: прогресстің парадоксы – біздің біліміміздің шекарасын кеңейткен, ғылыми ойдың эволюциясына қызмет еткен, әркімнің өміріне әдеттегі жайлылық әкелген Интернетті және басқа да цифрлық технологияларды құру және дамыту, жеке өмірді қорғау мақсатында адам мен технологияның өзара әрекеттесуінің сенімді құқықтық шектері мен шарттары болмаған жағдайда, біздің бостандығымызды шектеу қаупін тудырады. Деректерді пайдалану жеке өмірге қол сұғылмаушылық және дербес деректерді қорғау саласындағы заңнаманы күрделі сынақтардың алдына қояды және адам құқықтарын қамтамасыз ету контекстінде өсіп келе жатқан сын-қатерлерге жауап бере алатын тиімді қорғау жүйесін құру мақсатында тұрақты күш-жігерді талап етеді» [143, 5-20 б.б.].

Іс жүзінде Х.И. Гаджиев екі негізгі бағытты анықтады: құпиялылық және деректерді қорғау. Бұл екі компонент кейбір автономияны қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Осы екі компоненттің болмауы кез-келген адамның мінез-құлқын басқаруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Осы компоненттерге шолу жасайық:

Жеке өмірдің құпиялылығы өте қарапайым және өте күрделі процесс.

Деректерді қорғаудан және ең алдымен «деректер» ұғымынан бастайық.

«Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы дербес деректер саласындағы қоғамдық қатынастарды, сондай-ақ дербес деректерді жинауға, өңдеуге және қорғауға байланысты қызметті реттей отырып, оларға дербес деректердің белгілі бір

немесе олардың негізінде айқындалатын субъектісіне қатысты, дербес деректер субъектісіне тіркелген электрондық, қағаз және (немесе) өзге де материалдық тасығышта мәліметтер жатқызылады [144].

Қол жетімділік туралы Заң жеке деректерді жалпыға қол жетімді және қол жетімділігі шектеулі деп бөлді. Жалпыға қолжетімді дербес деректер – субъектінің келісімімен қол жеткізу еркін болып табылатын немесе Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес құпиялылықты сақтау талаптары қолданылмайтын дербес деректер, ал қол жеткізу шектелген дербес деректер — бұл қол жеткізу Қазақстан Республикасының заңнамасымен шектелген дербес деректер.

ҚР Ішкі істер министрінің 2019 жылғы 7 желтоқсандағы 2019 жылғы 26 қарашадағы № 582584 сұраққа берген жауабына сәйкес дербес деректердің жалпыға қолжетімді көздеріне оның ішінде өмірбаяндық анықтамалықтар, телефон, мекенжай кітаптары, жалпыға қолжетімді электрондық ақпараттық ресурстар, бұқаралық ақпарат құралдары жатады. Ал құпия дербес деректерге заң шығарушы адамның анықтама деректері (тегі, аты, әкесінің аты, жылы, туған күні, ұлты), тұрғылықты жері (тіркелген жері), жеке сәйкестендіру нөмірі (ЖСН), жеке басын куәландыратын құжаттар (нөмірі) және басқа да мәліметтер жатады.

Дербес деректерді жинауды, өңдеуді меншік иесі және (немесе) оператор, сондай-ақ үшінші тұлға субъектінің немесе оның заңды өкілінің келісімімен уәкілетті орган айқындайтын тәртіппен жүзеге асырады. Бірақ сонымен бірге, заң мұндай жинау мен өңдеу келісімсіз жүзеге асырылатын негіздерді белгілейді. Мұндай жағдайларға заң шығарушы: әкімшілік құқық бұзушылық, атқарушылық іс жүргізу туралы істерді қозғайтын және қарайтын құқық қорғау органдарының, соттардың және өзге де уәкілетті мемлекеттік органдардың мұқтаждықтарын; егер субъектінің немесе оның заңды өкілінің келісімін алу мүмкін болмаса, адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғау; БЖЗҚ қызметі; журналистің заңды кәсіби қызметін және (немесе) теле-, радиоарналардың, мерзімді баспасөз басылымдарының, ақпараттық агенттіктердің, желілік басылымдардың не ғылыми, әдеби немесе өзге де шығармашылық қызметтің қызметін жүзеге асыру адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету жөніндегі Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарын сақтау; егер адам жария болып табылса; субъектінің Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес дербес деректерді ұсыну жөніндегі өз міндеттерін орындамауы; Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеуді, бақылауды және қадағалауды жүзеге асыратын мемлекеттік органның Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жеке және заңды тұлғалардан ақпарат алуы; салықтық (кедендік) әкімшілендіруді және (немесе) бақылауды жүзеге асыру үшін Мемлекеттік кірістер органдарының алуы Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жеке және заңды тұлғалардан алынған ақпарат; Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларда, қолжетімділігі шектеулі дербес деректерді қамтитын электрондық ақпараттық ресурстардың резервтік көшірмесін электрондық ақпараттық ресурстарды сақтаудың бірыңғай ұлттық резервтік платформасына сақтауға беру; Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптары сақталған

жағдайда бизнес-әріптестердің тізілімін қалыптастыру үшін кәсіпкерлік субъектілерінің тікелей олардың кәсіпкерлік қызметіне жататын дербес деректерін пайдалану; Қазақстан Республикасы заңнамасының банкроттық рәсімін қолдану жағдайларында; Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген өзге де жағдайларда [144].

Жалпы, Заңда аталған барлық негіздер конституциялық құрылысты қорғауды, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған [78]. Бірақ бұл тізім туындаған жағдайларға байланысты өсетінін атап өткен жөн. Жинау, келісу, сақтау, өңдеу және т.б. рәсімдердің құқықтық аспектілері осы заңмен және уәкілетті органның актілерімен реттеледі.

Айта кету керек, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі Комитеті өзінің № 16 жалпы тәртіптегі ескертуінде: дербес ақпаратты әділ және заңды түрде алу; оны пайдалану аясын бастапқыда белгіленген мақсатпен шектеу; оны өңдеудің тиісті, тиісті және шектен тыс сипатқа ие болуын қамтамасыз ету; оның дәлдігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттемелерді қоса алғанда, деректерді қорғаудың базалық қағидаттарын нақты қалыптастырды; қауіпсіздікті қамтамасыз ету; оған қажеттілік болмаған жағдайда оны жою; жеке тұлғаларға олар туралы ақпаратқа қол жеткізу құқығын және оған түзетулер енгізу туралы өтініш жасау құқығын беру [145].

Осы қағидалардың барлығы қолданыстағы заңнамамен сақталған.

Бұл қағидалар Еуропадағы жеке деректерді өңдеудің кез-келген тәсілінің негізінде болуы керек, сонымен қатар олар экстерриториялық принципке ие. Бұл Еуропалық Одақпен ынтымақтасатын жеке тұлғалардың жеке деректерін жинайтын, өңдейтін және сақтайтын барлық ұйымдар GDPR талаптарына сай болуы керек дегенді білдіреді.

Алайда, жеке ақпараттың құпиялылығы мәселесі алдыңғы қатарға шығады.

Шын мәнінде, деректердің құпиялылығын қамтамасыз ету қауіпсіздікті қамтамасыз етуден, қорғаудан басқа ештеңе емес. Жабық немесе жарияланбаған ақпаратты жеке адамға, оның мүдделеріне, туыстары мен жақындарының мүдделеріне қарсы қолдануға, оның қадір-қасиетіне зиян келтірмеуге болмайды. Бұл тұрғыда қауіпсіздікті, яғни құпиялылықты қамтамасыз ету-оған қол жеткізе алатындардың, сондай-ақ мемлекеттің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бекітудің, қорғаудың, қамтамасыз етудің және бұзбаудың негізгі кепілі ретіндегі міндеттемелері.

Мемлекет тиісті заңдарды қабылдау, мемлекеттік органдар жүйесінің, қорлардың қызметі, республикалық және өңірлік саясаттарды әзірлеу және т.б. арқылы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бекітуге, қорғауға, қамтамасыз етуге және бұзбауға кепілдік береді.

Құпиялылықты қамтамасыз ету мәселелері бойынша мемлекет қажетті шараларды, оның ішінде уәкілетті және іске қосылған органдардың тыйым салуларын, шекараларын, жауапкершілігін, бақылау және қадағалау функцияларын белгілей отырып жүзеге асырады.

Мемлекет мемлекет пен жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі қағидаты негізінде адам құқықтарының қорғалуын және қорғалуын қамтамасыз етуге

арналған. Мемлекет жеке өмірге қол сұғылмаушылық жағдайларын қамтамасыз етеді, бірақ тікелей қамтамасыз ету осы құпияның иелеріне, яғни мүдделерін қозғайтын адамдарға жүктеледі.

Айта кету керек, мемлекеттік басқару жүйесінде, өз кезегінде, бірқатар елдерде «цифрлық бейін» деген ұғым бар.

«Цифрлық бейін» – бұл субъектіні жекелендіретін цифрлық деректердің жиынтығы. Шын мәнінде, белгілі бір мақсаттарға қызмет ете алатын маңызды ақпарат. Бұл мақсаттардың сипаты мен мазмұны әртүрлі болуы мүмкін.

«Цифрлық бейіннің» әр түрлі түрлері бар, мысалы, әскерге шақырылушының сандық профилі, студенттің сандық профилі, қызметкердің сандық профилі, несие берушінің сандық профилі және т.б. сандық профильдеу жүйесінің негізгі мақсаты-электронды түрде цифрлық профиль инфрақұрылымы арқылы осы мәліметтерге қол жеткізуді сұраған субъектілерге жеке және заңды тұлғалар туралы ақпарат беру.

Бұл тұжырымдаманың пайда болуы дәл цифрландырудан туындайды, яғни әртүрлі мақсаттарда қолдануға болатын бірыңғай цифрлық ұяшыққа ақпарат жинау мүмкіндігі мен қажеттілігі. «Бейнелерді» (пазлдарды) қосу арқылы адам туралы ақпараттың бірыңғай көрінісі, оның жеке, қоғамдық, кәсіби өмірі, оның қозғалысы, қаржылық мүмкіндіктері, қоныс аударуы, қоныс аударуы, тұруы, жеке байланыстары, денсаулық жағдайы және тағы басқалар қалыптасады. Мұның бәрі, әр жерде, ал қажет болған жағдайда бірыңғай базаларда мемлекеттік және мемлекеттік емес деректер базасының серверлерінде сақталады. Бұл бүкіл әлем жұртшылығының қорқынышын тудырады.

Егер отандық тәжірибеге жүгінетін болсақ, онда Қазақстан бұл бағытта айтарлықтай ілгеріледі.

2020 жылғы 25 маусымда Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне цифрлық технологияларды реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 347-VI Заңға қол қойды. Мысалы, «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 15 сәуірдегі Заңына жоғарыда көрсетілген толықтыруларға сәйкес мемлекеттік көрсетілетін қызметтер саласындағы уәкілетті органға («Азаматтарға арналған үкімет «мемлекеттік корпорациясы»» АҚ) мемлекеттік көрсетілетін қызметтер саласындағы жеке тұлғалардың биометриялық деректерін жинауды, өңдеуді және сақтауды жүзеге асыру құқығы, сондай-ақ мемлекеттік қызметтер көрсету шеңберінде биометриялық аутентификация үшін пайдаланылатын жеке тұлғалардың биометриялық деректер базасы. Бұдан басқа, уәкілетті органның («Азаматтарға арналған үкімет «мемлекеттік корпорациясы»» АҚ) құзыретіне дербес деректерді қорғау саласындағы уәкілетті органмен (Республиканың цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі) келісім бойынша жеке тұлғаларды биометриялық аутентификациялау үшін мемлекеттік қызметтер көрсету саласында биометриялық деректерді жинау, өңдеу және сақтау қағидаларын әзірлеу және бекіту кірді Қазақстан) [146].

2020 жылғы 27 қазанда Қазақстан Республикасының цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрі өз бұйрығымен

«Мемлекеттік қызметтер көрсету кезінде жеке тұлғаларды биометриялық сәйкестендіру үшін олардың биометриялық деректерін жинау, өңдеу және сақтау қағидаларын» бекітті. Ережеге сәйкес, мемлекеттік қызметтерді көрсету кезінде аутентификациялау үшін биометриялық деректерді жинау және өңдеу он сегіз жасқа толған жеке тұлғаларда ерікті негізде жүргізіледі. Азаматтың биометриялық деректерін жоюға және оларды базадан шығаруға ниет білдіргені туралы өтініші «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы» АҚ Астана, Алматы, Шымкент облыстары мен қалалары бойынша филиалдарының кез келген қалалық (аудандық) халыққа қызмет көрсету бөліміне беріледі. Биометриялық деректерді сақтау және беру қауіпсіздіктің үшінші деңгейінен төмен емес параметрлері бар ақпаратты криптографиялық қорғау құралдарын пайдалана отырып жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрінің 2020 жылғы 13 қазандағы бұйрығымен «Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының куәландырушы орталығының тіркеу куәліктерін беру, сақтау, кері қайтарып алу және электрондық цифрлық қолтаңбаның ашық кілтінің тиесілігі мен жарамдылығын растау қағидаларына" толықтырулар енгізілді». Яғни, азаматтардың тұлғасын биометриялық сәйкестендіруді қолдану ЭЦҚ тіркеу куәлігін алған кезде, сондай-ақ пайдаланушы екі факторлы аутентификация кезінде биометриялық сәйкестендіру пайдаланылатын бұлтты ЭЦҚ жабық кілтіне қол жеткізуді жүзеге асырған кезде аутентификацияның қосымша тәсілі ретінде заңдастырылған.

Осы жылы деректерді өңдеу процестерінің бір бөлігі бойынша 2022 жылы Қазақстан Республикасында ұлттық төлем жүйесін дамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасы әзірленді. Осы бағдарламада төлем операциялары кезінде биометриялық аутентификацияны енгізу көзделген, оны іске асыру бастамасы шеңберінде субъектілер тарапынан деректерді өңдеуге цифрлық келісім алу тетігін енгізу есебінен дербес деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді арттыруға бағытталғаны көрсетілген. Нәтижесінде субъект мемлекеттік қызметті алу үшін өз өтінішінің рәсімін, өтініштің мақсаттарын және оның деректеріне қол жеткізуге келісім беру немесе кері қайтарып алу мүмкіндігін көруге тиіс [147].

Бұдан әрі Үкімет Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары – Қаржы министрінің м.а. 2023 жылғы 27 наурыздағы № 294 бұйрығымен бекітілген электрондық шот-фактуралардың ақпараттық жүйесінде биометриялық сәйкестендіру құралдарын пайдалану жөніндегі пилоттық жобаны іске қосты.

Бұл жоба ЭШФ АЖ салық төлеуші басшысының ЭЦҚ деректерінің заңды тұлғаның басшысы, жеке кәсіпкер не ЭШФ АЖ операторының нормативтік-анықтамалық ақпаратында орналастырылған тіркеу деректері бар жеке тұлға туралы деректермен және Қазақстан Республикасының цифрлық даму және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің «цифрлық бейін» платформасында орналастырылған деректермен сәйкестігіне тексеру жүргізген кезде биометриялық сәйкестендіруді енгізуді көздейді. (did.gov.kz)» [148].

ЭШФ АЖ биометриялық сәйкестендіру құралдары мынадай жағдайларда

пайдаланылады:

1) келісімге қол қою кезінде салық төлеушіні ЭШФ АЖ қатысушысы ретінде тіркеу, бұл өз кезегінде салық төлеуші басшысының ЭЦҚ-мен куәландырылады;

2) Салық кодексінің 136-бабы 5-тармағының 4), 5) тармақшаларына және 137-бабына сәйкес тәуекелдерді басқару жүйесінің негізінде ЭШФ АЖ қатысушысына қатысты тәуекелдерді анықтау.

Бұл бірнеше мысалдардың бірі ғана.

Д. Өтеген мен Б.Ж. Рахметов тұлғаны тану технологияларын қолдануды құқықтық реттеу модельдеріне және биометриялық деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге компаративті талдау жүргізе отырып, «Қазақстан Республикасында мемлекеттік, банктік, медициналық, құқық қорғау, білім беру және т.б. сияқты түрлі салаларда биометриялық аутентификация бойынша шет елдердің тәжірибесін қолдану үрдісі байқалады» [149].

Бұдан басқа, Қазақстанда «Дактилоскопиялық және геномдық тіркеу туралы» 2016 жылғы 30 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңы қолданылады, ол дактилоскопиялық немесе геномдық ақпарат негізінде жеке басын анықтау және (немесе) растау мақсатында жүргізілетін осындай тіркеу түрінің құқықтық қатынастарын реттейді.

Заң дактилоскопиялық және геномдық ақпараттар деректерін шектеулі қол жетімділіктің дербес деректеріне жатқызып, олардың қорғалуына мемлекет кепілдік береді және сол арқылы дактилоскопиялық және геномдық ақпаратты жинау және өңдеу шарттары оның жоғалу, бұрмалану және оған рұқсатсыз қол жеткізу, сол сияқты заңсыз және (немесе) байқаусызда қол жеткізу және (немесе) электрондық ақпараттық ақпаратқа саусақ іздері немесе геномдық ақпараты бар ресурстар әсер ету мүмкіндігін болғызбауға тиіс екенін анықтады (Заңның 8-бабы) [150].

«Ұсынылып отырған ұлттық платформа азаматтар мен бизнес үшін Қазақстанда цифрлық технологияларды одан әрі қауіпсіз, тиімді, ыңғайлы енгізу үшін негіз болады, өзінің дербес деректерін басқару мүмкіндігін, цифрлық қызметтерді бәсекеге қабілетті дамытуды қамтамасыз етеді, экономикалық және әлеуметтік даму мақсаттарына қол жеткізуге және Қазақстанның өңірдегі цифрлық көшбасшылығын қолдауға ықпал ететін болады» [151].

Іс жүзінде Қазақстанда электрондық профильдеу жүйесі толығымен қалыптасты. Цифрлық профильдеу жүйесін анықтау цифрлық профильді анықтаудан гөрі кеңірек екенін атап өту маңызды, өйткені цифрлық профильдеу жүйесі деректер субъектілері туралы мәліметтерді ғана емес, сонымен қатар оларды алу, сақтау, өңдеу, оларға қол жеткізуді қамтамасыз ету процесін, сондай-ақ үшінші тұлғалардың рұқсатсыз кіруінен деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз етуді қамтиды.

Цифрлық бейіндеу жүйесі, біздің ойымызша, мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ақпараттық жүйелерінде қамтылған азаматтар мен заңды тұлғалар туралы мәліметтерді жинау, сақтау, өңдеу және ұсыну процесінде қалыптасатын субъектілердің, объектілер мен қатынастардың,

сондай-ақ мемлекеттік қызметтер көрсету, мемлекеттік қызметтерді іске асыру мақсатында пайдаланылатын оларға ведомстволық бағынысты ұйымдардың жиынтығы, деректердің сапасы мен байланыстылығын арттыру жөніндегі өңірлік міндеттер, сондай-ақ оларды цифрлық бейін инфрақұрылымының көмегімен өзге субъектілерге , оның ішінде цифрлық бейін жүйесінде ол туралы мәліметтер қамтылған тұлғаның бастамасы бойынша немесе келісімімен беру мақсатында қалыптасады.

Цифрлық бейіндеу жүйесінің мазмұны бірыңғай цифрлық бейін жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету процесінде қалыптасатын субъектілердің, объектілердің және қатынастардың жиынтығы болып табылады.

Сандық профильді, содан кейін биометриялық деректерді қолдану бүкіл әлемде кеңінен қолданылады. Бұл электрондық үкімет жүйелерін және цифрлық төлем жүйелерін және т.б. енгізу арқылы қамтамасыз етіледі.

Тұтастай алғанда, халықаралық қоғамдастық цифрлық технологиялар арқылы қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі бастаманы қолдайды, бұл терроризм мен экстремизмге қарсы іс-қимыл мен оның алдын алуды, қылмысқа, алаяқтыққа, жеке басын куәландыратын құжаттарды бұрмалауға және қолдан жасауға қарсы іс-қимылды қамтамасыз етудің өскелең қажеттілігімен түсіндіріледі. Осылайша, Біріккен Ұлттар Ұйымы Қауіпсіздік кеңесінің қарарына сәйкес қатысушы-мемлекеттер терроризм қаупіне қарсы іс-қимыл, оның ішінде жеке тұлғаны сәйкестендірудің әртүрлі технологияларын қолдану және ол туралы мәліметтер жинау арқылы белсенді әрекет етуге шақырады [152].

Мұның басталуы 2001 жылғы 11 қыркүйектегі оқиғалар болды, нәтижесінде АҚШ конгресі бірқатар заңдар қабылдады, соның ішінде биометриялық жеке куәліктерді енгізген мемлекеттік шекараларды қорғау туралы Заң. 2004 жылдан бастап елде саусақ ізі жүйесі енгізіліп, Америкаға келген адамдардың суреттері базаға енгізілді.

Мұны және басқаларын басқа елдер де қайталаған. Нәтижесінде ақпараттың құпиялылығын қамтамасыз ету арқылы жеке және онымен байланысты өмірге қол сұғылмаушылықты қорғау туралы мәселе өткір болды. Бұл мәселені көптеген ғалымдар мен тәжірибешілер атап көрсетеді. Талапина Е.В. «Адам құқықтарының проблемалары жаңа технологияларды реттеу туралы тұтас идеяны дамытуға ықпал етуі мүмкін. Адам құқықтары пропорционалдылық принципіне сәйкес қандай мақсаттарға қол жеткізу керектігін және қандай зиянның алдын алу керектігін көрсете отырып, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды реттеу үшін «маяк» бола алады» [153, 122–146 бб.].

ЕК тәжірибесіне назар аударған жөн. Еуропа Кеңесі жеке тұлғаларды жеке сипаттағы деректерді автоматтандырылған өңдеуге қатысты қорғау туралы Конвенцияны қабылдады (Страсбург, 1981 жылғы 28 қаңтар), ол кейіннен Конвенцияда баяндалған жалпы принциптерді қоғамның әртүрлі салаларының нақты талаптарына қолдануға бағытталған бірқатар ұсыныстармен толықтырылды:

1. сақтандыру мақсатында жиналатын және өңделетін дербес деректерді қорғау туралы (2002 ж.)

2. интернеттегі құпиялылық (1999 ж.);

3. статистикалық мақсатта жиналатын және өңделетін дербес деректер (1997 ж.);

4. медициналық-генетикалық деректер (1997 ж.);

5. телекоммуникациялық қызметтер, атап айтқанда телефон саласындағы дербес деректер (1995 ж.)

6. мемлекеттік органдардың қарамағындағы дербес деректерді үшінші тұлғаларға беру (1991 ж.);

7. төлемдер және онымен байланысты басқа да операциялар (1990 ж.);

8. жұмыспен қамту мақсатында пайдаланылатын деректер (1989 ж.)

9. полиция файлдары (1987 ж.);

10. әлеуметтік қамсыздандыру (1986 ж.);

11. тікелей маркетинг (1985 ж.);

12. ғылыми зерттеулер және талдау (1983 ж.);

13. автоматтандырылған медициналық деректер базалары (1981 ж.).

14. денсаулыққа байланысты деректерді қорғау (2019 ж.)

15. цифрлық ортада баланың құқықтарын құрметтеу, қорғау және іске асыру (2018 ж.)

16. интернет-делдалдардың рөлдері мен міндеттері (2018 ж.)

17. генетикалық сынақтар нәтижесінде алынған деректерді қоса алғанда, сақтандыру мақсатында денсаулыққа байланысты жеке деректерді өңдеу (2016 ж.)

18. таза бейтараптықты ескере отырып, сөз бостандығы құқығын және жеке өмір құқығын қорғау және ілгерілету (2016 ж.)

19. жұмыспен қамту тұрғысында дербес деректерді өңдеу (2015 ж.);

20. интернет пайдаланушыларына арналған адам құқықтары жөніндегі нұсқаулық (2014 ж.);

21. әлеуметтік желілерге қатысты адам құқықтарын қорғау (2013 ж.);

22. іздеу жүйелеріне қатысты адам құқықтарын қорғау (2013 ж.);

23. бейіндеу (2010 ж.) [154].

Тұтастай алғанда, бүкіл әлемдік жұртшылық электрондық дербес деректерді жинау, сақтау, олардың айналымы, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметіне бақылау мен жауапкершілік рәсімдерін қамтуы тиіс заңды иелену мен пайдаланудың белгілі бір стандарты қажет деген қорытындыға келді. Бұл бағытта ЕО тәжірибесі де өте қызықты, мұнда GDP (деректерді қорғаудың жалпы ережесі, ЕО 2016/679 ережесі) жеті негізгі қағидаларды белгілейді:

1) деректерді өңдеудің заңдылығы, әділдігі және ашықтығы;

2) деректерді жинау және пайдалану мақсатын шектеу;

3) деректерді азайту (тек қажетті деректерді жинау);

4) дәлдік (дәл емес деректер жойылуы немесе түзетілуі керек);

5) сақтауды шектеу (деректерді сақтау мерзімі);

6) адалдық және құпиялылық (деректерді рұқсатсыз немесе заңсыз өңдеуден, жоюдан немесе бүлдіруден қорғау);

7) есеп беру (GDPR-ді сақтау міндеті және регламентке сәйкестігін көрсету мүмкіндігі).

Дәл осы ережені көптеген адамдар отандық құқық қолданушыға ұсынады.

Барлық халықаралық және ұлттық заңдарда белгіленген дербес деректерді берудің еріктілік қағидаты әрдайым іске асырыла бермейді. Мәселен, мысалы, банктік және басқа да қаржылық қызметтерді ұсыну көбінесе дербес деректерді ұсынуға және оларды пайдалануға ресми түрде берілген келісім болған жағдайда ғана мүмкін болады. Мұндай пайдаланушы келісімінің болмауы белгілі бір қызметтерді ұсынудан бас тартуға әкеледі.

Сонымен қатар, БҰҰ БА Біріккен Ұлттар Ұйымының адам құқықтары жөніндегі Жоғарғы комиссарының «цифрлық ғасырдағы жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы» баяндамасында «жеке өмірге қол сұғылмаушылықты қорғаудың мемлекеттік жүйесінің негізгі элементтерінің бірі мемлекеттердің де, жеке субъектілердің де жеке ақпаратты өңдеу стандарттарын белгілейтін заңдар болуы тиіс» деп атап көрсетеді» [155] және мемлекет жеке құрылымдардың кем дегенде киберқауіпсіздік талаптарын және өз клиенттерінің жеке құпиясын құрметтеуді жүзеге асыруын қадағалауға міндетті.

Бірақ бұл ретте, «Дербес деректер және оларды қорғау туралы туралы» Заңның ережелері негізінде жасалған пайдаланушы келісімі тараптардың міндеттерін белгілейді, олардың ішінде оператор дербес деректерге рұқсатсыз қол жеткізудің қолайсыз салдарын барынша азайтуға міндетті. Толық құпиялылық туралы әңгіме жоқ. Бұл ешкімнің толық құпиялылықты қамтамасыз ете алмайтындығымен байланысты.

Бірақ Қытай Халық Республикасының тәжірибесіне жүгіну орынды, ол үшін дербес деректерді қорғау басымдыққа ие болды.

Бірнеше атышулы жағдайлар және оларға қоғамдық реакция Қытайдағы цифрлық құқықтарға жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік берді. 2016 жылы 18 жастағы қытайлық мектеп оқушысы телефон алаяқтығынан қайтыс болды. Бұл жағдай интернеттегі жеке ақпаратты қорғау туралы қызу пікірталастың катализаторы болды. Сол кезде Қытайда дербес деректерді қорғау жөніндегі заңнаманы әзірлеу ҚХР жоғары заң шығарушы органы – Ұлттық халық Конгресінің тұрақты комитеті киберқауіпсіздік туралы заң қабылдаған кезде басталды. 2017 жылғы 1 маусымда күшіне енген заң:

– онлайн қызмет провайдерлеріне пайдаланушының келісімінсіз пайдаланушылардың жеке ақпаратын жинауға және сатуға тыйым салады;

– құпиялылықтың негізгі талаптарын белгілейді;

– желілік операторларға өз қызметтеріне қатысы жоқ деректерді жинауға тыйым салады; сәйкестендірілетін деректерді келісімсіз бөлісуге тыйым салады;

– компаниялардан жеке деректерді қорғауды талап етеді [156].

Киберқылмыс біздің заманымыздың қасіреті болып табылады.

Ұлттық және әлемдік экономикаға, қауіпсіздікке елеулі нұқсан келтіретін бүкіл заманауи әлемдік қоғамдастықтың елеулі проблемасы ретінде танылған киберқылмысты кибер кеңістікте ақпараттық-телекоммуникациялық технологияларды қолдану арқылы жасалған «классикалық» іс-әрекеттерде көрсетуге болады, бұл кідірістің жоғары деңгейімен де, кез-келген жағдайда желілік құрылымдардың орналасқан жері, аталған технологияларды қолдану және Интернет желісіне қосылу арқылы қылмыс жасауға байланысты ауқымдылықпен де сипатталады [157, 81 б.]. Өз кезегінде, киберқылмыстар

компьютерлік жүйелерден басқа, басқа объектілерге қол сұғатын әлеуметтік қауіпті әрекеттер ретінде қарастырылады, олардың негізгілеріне мыналар жатады: ұлттық және әлемдік қауіпсіздік (кибертерроризм), мүлік, жеке тұлғалардың және олардың ұжымдық құрылымдарының мүліктік құқықтары (бұл компьютерлік жүйелер арқылы немесе киберкеңістікте жасалған ұрлық және алаяқтық, сондай-ақ авторлық құқықтарға (плагиат және кибер қарақшылық), жеке қауіпсіздікке (кибербуллинг және секстинг, күтім және троллинг құбылыстары) және т.б. қол сұғушылықтар [158, 21 б.].

Тек Қазақстан бойынша статистика көрсеткендей, соңғы 7 жылда олардың саны Қазақстанда 10 еседен астам өсті. Оның айтуынша, мұндай қылмыстар өткен жылы тіркелген құқық бұзушылықтардың жалпы санының 19 % құрайды. Тек 2022 жылы азаматтарға келтірілген залал 21 млрд теңгені құрады. 2023 жылы 3645 интернет-алаяқтық тіркеліп, 2023 жылдың ақпанына қарағанда 8,3 %-ға өсті. Жалпы, бұл қылмыстардың жалпы санының 18 % және барлық алаяқтықтардың 43 % құрайды. Бұл ретте 4 мың адамды жасауға қатысқан 2 мыңға жуық адам ұсталып, жауапқа тартылды. Интернеттегі алаяқтық, деп қосты ол. Жәбірленушілерге 850 млн теңге көлемінде залал өтелді.

2024 жылы Қазақстанда интернет және телефон алаяқтарымен байланысты 9 мың қылмыс тіркелді. Оның ішінде тек 2 мың қылмыс немесе 22,2 %-ы ашылды.

2023 жылы барлық әлемдік ұйымдардың 75,7 %-ы қорқытып алушылық бағдарламаларының шабуылдарынан зардап шекті. Олардың үлесі жыл сайын артып келеді. Мысалы, 2018 жылы ұйымдардың тек 55,1%-ы зардап шекті, 2019 жылы – 56,1%, 2020 жылы – 62,4%, 2021 жылы – 68,5%, 2022 жылы – 71%. Көбінесе шабуылдардан мемлекеттік, өндірістік және кәсіби секторлар зардап шегеді. Қарапайым азаматтарға келетін болсақ, жыл сайын шамамен 1 миллиард электрондық пошта бұзылады – бұл интернеттің әрбір бесінші пайдаланушысына әсер етеді. 2001 жылдан 2022 жылға дейін құрбан болғандар саны сағатына 6-дан 97-ге дейін өсті. 2022 жылы Facebook 400-ден астам iOS және Android зиянды қосымшаларын тапты, олар мобильді пайдаланушылардың тіркеу деректерін ұрлауға бағытталған [159].

Киберқылмыстар жиі кездеседі және қоғам оларға қарсы тұруды үйренуі керек, өйткені көбінесе жеке деректерге қол жетімділікті пайдалану арқылы мүлікке немесе тіпті азаматтардың мүліктік емес құқықтарына зиян келтіріледі, мысалы, психологиялық зорлық-зомбылық, қорлау, психологиялық террор, этикалық емес қарым-қатынас әсері және т.б. Бірақ, бұл диссертациялық зерттеудің келесі бөлімінде талқыланады.

Жалпы, қазақстандық ғалымдар Р.Е. Жансараева мен К. Аратұлының «киберқылмысқа қарсы іс-қимыл бойынша тиімді жұмыс істеу үшін ақпараттық саланы мемлекеттік деңгейде құқықтық қамтамасыз ету талап етіледі» деген пікірімен келіспеуге болмайды, осыған байланысты реттелуді қажет ететін мынадай құқықтық тетіктерге ерекше назар аудару керек:

– әр түрлі санаттағы ақпаратты, ақпараттық ресурстарды, ақпараттық өнімдерді, ақпараттық қызметтерді іздеу, алу, тұтыну кезінде туындайтын ақпараттық құқықтық қатынастар;

– ақпаратты, ақпараттық ресурстарды, ақпараттық өнімдерді, ақпараттық қызметтерді өндіру, беру және тарату процестері;

– ақпараттық жүйелерді, олардың желілерін, қамтамасыз ету құралдарын, телекоммуникациялық инфрақұрылымды құру және қолдану кезінде туындайтын ақпараттық құқықтық қатынастар» [160].

Жатқанбаева А.Е. «тыйым салу» категориясы тұрғысынан қол сұғылмаушылық құқық нормаларымен немесе моральдық немесе діни негіздермен реттелген, өзіне сол шеңберге араласуға жол бермеу және қол сұғылмаушылық – артықшылықты пайдаланатын адамдардың белгілі бір құқықтарын шектемеу міндеті ретінде әрекет ететінін атап көрсетеді. Қол сұғылмаушылық ол қамтамасыз етілген, қорғалған кезде ғана орын алуы мүмкін. Яғни, иммунитет екі құрамдас бөліктен тұрады – араласпау және қауіпсіздік» [161, 177 б.].

Бірақ сонымен бірге, жеке ақпаратқа қатысты, негізінен, қазіргі жағдайда цифрлық медиада сақталатын осы медианы ұйымдастырушылық және бағдарламалық сипаттағы барлық мүмкін әдістермен қорғауды қамтамасыз ету керек.

Интернет ақпаратқа, соның ішінде жеке деректерге қол жеткізу мен бөлісуді бұрынғыдан да оңай және жылдам етті. Адамдар саналы , кейде бейсаналық түрде өздерінің жеке деректерін Интернетте тауарлар мен қызметтерді сатып алу, ойын ойнау, электронды оқыту немесе салық төлеу сияқты әртүрлі мақсаттарда ұсынады.

Әлеуметтік өзара әрекеттесу желі арқылы, әсіресе әлеуметтік медиа платформаларында көбірек орын алуда, бұл жаңа мүмкіндіктер туғызады, сонымен қатар құпиялылыққа қауіп төндіреді. Мемлекеттер арасындағы деректердің еркін ағынын қамтамасыз ететін Интернеттің шексіз сипаты да жаңа қиындықтар туғызады.

Бұған дейін айтылғандай, қорғау – өз желілерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндетін өз мойнына алатын әлеуметтік жүйелердің өздерімен, сонымен қатар ақпарат иелерімен де қамтамасыз етіледі. сөздер, ал ақпарат иесі жеке тұлға болып танылады.

Мұнда ақпарат иесі мен пайдаланушының құқықтық мәртебесінің арақатынасы туралы таза теориялық сұрақ туындайды. Осылайша әр түрлі мемлекеттік стандарттар былай анықтайды: Ақпарат иесі-заңнамалық актілерге сәйкес ақпаратты иелену, пайдалану, билік ету өкілеттіктерін толық көлемде іске асыратын субъект. Ақпарат иесі – ақпаратты иеленуді және пайдалануды жүзеге асыратын және заңда және/немесе ақпарат иесі белгілеген құқықтар шегінде өкімнің өкілеттіктерін іске асыратын субъект.

Алайда Э.С. Абдрахманова мен Л.Б. Нысанбекова дұрыс атап өткендей, бәрі «ақпараттың ерекшеліктері мен заңды қасиеттерінен тұрады» [162]. Ақпараттың ерекшелігі оның табиғатында жатыр, егер сізде ақпарат болса, онда сіз оның иесі ғана емес, оның меншік иесі боласыз. Тиісінше, сіздің мүдделеріңіз бен құқықтарыңызға қатысты немесе оған қатысы жоқ осы ақпараттың одан әрі айналымы құқығы, бұл көбінесе адамның таза қасиеттеріне (ар-ождан, тазалық, құрмет және тану) байланысты болады.). Ал «меншік тек материалдық

тасымалдаушыға (қағаз, магниттік немесе басқа) орнатылуы мүмкін. Құжаттардың тиесілігіне қарамастан ақпаратты жинау, іздеу, тарату еркін болып табылады» [163, 25-30 бб.].

Осыған сүйене отырып, ақпаратқа ие және оған қол сұғылмаушылыққа мүдделі әрбір адам оны қорғаудың барлық мүмкін жолдары мен құралдарын қолдануға міндетті.

Егер мемлекет қол жетімділігі шектеулі ақпаратпен (мемлекеттік құпиялар, қызметтік ақпарат, азаматтар мен заңды тұлғалар туралы дербес ақпарат және т.б.) құқықтық және ұйымдастырушылық қорғау шараларының арнайы кешенін белгілесе, онда адам бұл кешенді өзі үшін қамтамасыз етуге міндетті және бұл жеке және отбасылық ақпаратты қорғаудың ең проблемалық аспектісі болады.

Жеке тұлғаның өзі көп жағдайда өзінің және жақындарының жеке өмірі туралы ақпаратты таратуға кінәлі, бұл ақпаратты шамадан тыс тарату деп аталады.

Сонымен, сарапшылар әлеуметтік желілерде ақпараттың шамадан тыс таралуы деп мына төмендегілерді санайды:

– өзіңіздің кіммен бірге екеніңіз туралы ақпаратты үнемі жариялау;

– барлық қызығушылықтарыңызды, хоббилеріңізді және әрекеттеріңізді жариялау;

– өзіңіз туралы жақын ақпаратты жариялау, мысалы, өз ойларыңыз бен құпияларыңыз;

– сіздің қарым-қатынасыңыз, достарыңыз, отбасы мүшелеріңіз және жеке тәжірибелеріңіз туралы ақпаратты жариялау;

– хабарламаларда геолокацияны қосу;

– өзіңіздің киімдеріңіздің фотосуреттерін үнемі жариялау;

– жұмыс ақпаратын есептік жазбаға орналастыру.

Күн тәртібі немесе геолокация туралы қарапайым ақпарат беру арқылы сіз өзіңіздің өміріңіз туралы біле алатын және сол ақпаратты жеке тұлғаға қарсы қолдана алатын зиянкестерге осал боласыз.

Сонымен, тәуекелдер қатарына мыналар жатады:

1. Жеке ақпаратты ұрлау – бұл жәбірленушінің жеке басын анықтайтын ақпаратты (PII) рұқсатсыз ұрлап, оны жәбірленуші ретінде көрсету және алаяқтық жасау үшін пайдалану;

2. Әлеуметтік инженерия – бұл басқаларды бірдеңе жасауға немесе жеке ақпаратты ашуға мәжбүрлеу үшін қолданылатын психологиялық манипуляция;

3. Киберқорлау – бұл Интернеттегі кез-келген мінез-құлық, ол қолайсыз, дөрекі немесе ыңғайсыз болаып есептеледі. Ол көбінесе кибersталкинг пен кибербуллингті қамтиды. Кибersталкинг – бұл қажетсіз хабарламалар мен жәбірленушінің әрекеттерін бақылау арқылы жүзеге асырылатын қудалау түрі;

4. Бұзылған физикалық қауіпсіздік;

5. Беделге, оның ішінде іскерлік беделге нұқсан келтіру;

6. Тәуекелдер мен қауіптердің басқа түрлері, олардың саны үнемі толықтырылып отырады.

7. Мамандар өздерінің әлеуметтік медиа аккаунттарын қорғаудың ең жақсы

әдісі – интернетте шамадан тыс ақпарат таратпау деп санайды. Интернеттегі есептік жазбаларды жабық етіп жасау керек және Интернетте жарияланған материалдарды мұқият таңдау керек [164].

Бұл әрекеттерді компьютерлік сауаттылық пен желідегі байланыс мәдениетінің белгілі бір деңгейі бар адамдар жасайды.

Жеке деректерді қорғау мәдениетін құру бір күнде, айда немесе тіпті бір жылда мүмкін емес екені анық.

Бұл жерде Еуроодақтың тәжірибесі қызықты.

Europe Direct деректерінің құпиялылығын қорғау жүйесі бойынша нұсқаулық әзірленді және кеңінен қолданылады, онда «Еуропалық комиссия (бұдан әрі «Комиссия») сіздің жеке деректеріңізді қорғауға және құпиялылығыңызды құрметтеуге міндеттенеді. Комиссия 2018 жылғы 23 қазандағы Еуропалық парламенттің және Еуропалық кеңестің (ЕК) 2018/1725 регламентіне сәйкес Одақтың мекемелерінің, органдарының, ведомстволары мен агенттіктерінің дербес деректерді өңдеуіне байланысты жеке тұлғаларды қорғау туралы, сондай-ақ осындай деректердің еркін қозғалысы туралы дербес деректерді жинауды және одан әрі өңдеуді жүзеге асырады (жойылған Регламент (ЕО) № 45/2001). Құпиялылық жөніндегі Нұсқаулық сіздің жеке деректеріңізді өңдеу себебін, берілген барлық дербес деректерді жинау, пайдалану және қорғауды қамтамасыз ету тәсілін, бұл ақпараттың қалай пайдаланылатынын және сіздің дербес деректеріңізге қатысты қандай құқықтарыңыз бар екенін түсіндіреді» [165]. Сонымен қатар, дербес, соның ішінде деректерді қорғау және Интернетте жұмыс істеу туралы егжей-тегжейлі нұсқаулық беріледі.

Еуропалық Одақ өз азаматтарының хабардарлығын едәуір арттыруға, сондай-ақ оның неліктен маңызды екенін және ол үшін не істеу керектігін түсіндіруге бірнеше жыл қажет болды. Сонымен қатар, осы құқықтық мәдениетті ауқымды көтермелеу және ілгерілету мемлекеттік органдар, бизнес ұйымдар мен азаматтар арасындағы сенім мен коммуникация деңгейін арттыруға мүмкіндік берді.

Бұл кезеңде жеке деректерді қорғаудың құқықтық режимін құрудың бірнеше балама әдістері бар екенін атап өткен жөн. Бейіндік заңды әзірлеу және қабылдау, өкілеттіктерді беру немесе бейіндік органды құру, интернет еркіндігі немесе киберқауіпсіздік индекстерінде жоғары көтерілу тұрақты цифрлық экожүйені құру жөніндегі көпжылдық күш-жігердің алғашқы қадамы ғана екенін түсіну маңызды.

Жоғарыдағыларды қорытындылай келесі тұжырымдар жасауға болады:

1. Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы адамның іргелі құқықтарының бірі болып табылады және оның өзектілігі цифрландыру жағдайында шиеленіседі;

2. Қазақстанда электрондық үкімет жүйесінің және ақпаратты жинау мен өңдеудің өзге де жүйелерінің жұмыс істеуі арқылы электрондық бейіндеу жүйесі қалыптастырылды.

Цифрлық бейіндеу жүйесі, біздің ойымызша, мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ақпараттық жүйелерінде қамтылған азаматтар мен заңды тұлғалар туралы мәліметтерді жинау, сақтау, өңдеу және

ұсыну процесінде қалыптасатын субъектілердің, объектілер мен қатынастардың, сондай-ақ мемлекеттік қызметтер көрсету, мемлекеттік қызметтерді іске асыру мақсатында пайдаланылатын оларға ведомстволық бағынысты ұйымдардың жиынтығы, сондай-ақ мемлекеттік қызметтер көрсету, деректердің сапасы мен байланыстылығын арттыру жөніндегі мемлекеттік және өңірлік міндеттерді іске асыру мақсатында, соның ішінде оларды цифрлық бейін инфрақұрылымының көмегімен өзге субъектілерге беру мақсатында, оның ішінде цифрлық бейін жүйесінде ол туралы мәліметтер қамтылған адамның бастамасы бойынша немесе келісімімен пайдаланылатын, оларға ведомстволық бағынысты ұйымдар.

3. Жаһандық ақпараттық және экономикалық процестерге интеграциялау мақсатында жаппай цифрландыру үдерісінен өтіп жатқан Қазақстан үшін осы саланы реттеу үшін қажетті заңнамалық және басқа да бастамалардан басқа, дербес деректерді қорғаудың маңыздылығы туралы хабардарлықты арттыруға және цифрлық сауаттылық пен кибергигиена арқылы цифрлық құқықтар мәдениетін ілгерілетуге күш-жігерді шоғырландыру маңызды.

2.4 Цифрландыру жағдайында теріс ақпараттық әсерлерден қорғау құқығы

Теріс ақпараттық әсерден қорғану құқығы Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабының 3-тармағында бекітілген.

Қазақстанның ақпараттық доктринасы отандық ақпараттық саланы дамытуға көзқарастар жүйесі бола тұрып «доктринаны жүзеге асырудың негізгі бағыты елдің және оның азаматтарының ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ақпараттық сын-қатерлерге дер кезінде ден қою және тәуекелдер» екенін атап өтеді [102]. Доктрина мәтінінде «Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігін дамытуды талдау отандық ақпараттық ортаны азаматтардың құндылық-идеологиялық көзқарастарына теріс әсер ететін және ішкі саяси тұрақтылыққа қауіп төндіретін сыртқы деструктивті әсерден, жалған ақпараттан қорғау жөнінде шаралар қабылдау қажеттігін көрсетеді» деп атап көрсетілген [102].

Бұл жағдай экономикалық әл-ауқат деңгейіне немесе саяси тұрақтылыққа қарамастан әлемнің барлық елдеріне тән екенін атап өткен жөн. Әрбір адам сол немесе басқа ақпараттық әсерге ұшырайды және бұл оның мінез-құлқына, көзқарасына және т.б. әсер ете отырып, тізбекті реакцияға ие және бір-бірімен қарым-қатынас жасайтын адамдардың үлкен шеңберінің мінез-құлқында көрінеді. Ақпараттың негізгі қасиеті «рефлексия объектісінен алшақтап, дербес өмір сүруі, жадының мазмұнына айналуы, яғни психикалық процестерге өздігінен қатысып, идеяларға, білімге, дағдыларға айналуында», ал ақпаратқа деген қажеттілік жеке тұлғаның базалық сұранысы болып табылады, ақпараттық әсерлер - бұл қоғамдық және жеке сананың өмір сүруінің, адам мен оның қалыпты өмірінің қалыптасуының қажетті шарты болып табылады [166, 33 б.].

Психологтар «ақпараттық әсер әрқашан психологиялық сипатта болады және адамның мінез-құлқын мидың психикалық механизмдері арқылы жанама түрде анықтайды. Ақпараттық әсерлер жеке тұлғаның психологиялық

қасиеттерін, күйлері мен мінез-құлық үлгілерін өзгертіп, қайта құрылымдағанда өз әсерін тигізетінін» атап өтеді [167, 49-59 б.].

Ақпараттың адам санасына және сәйкесінше психикасына әсерін оң және теріс деп бөлу керек.

Оң әсер ету – оның біліміне, көңіл-күйіне, психикалық денсаулығына, мінез-құлқына, моральдық принциптеріне және т.б. қолайлы әсер ететін ықпал ету. Осы мағынада психологияда «ақпараттық денсаулық» ұғымы пайда болды, ол «алынған ақпаратқа байланысты қалыптасатын психикалық, физикалық және әлеуметтік әл-ауқаттың жалпы жағдайының бөлігі» деп түсініледі [168]. Әдетте, оң ақпараттық ықпалға жеке тұлғаның интеллектуалдық, эмоционалдық немесе рухани дамуына ықпал ететін әртүрлі көздерден алынған ақпарат жатады. Біздің ойымызша, мұның бәрі жеке және әркім өзінің психикасына не пайдалы, нені қажет етпейтінін өзі шешуі заңды. Бірақ бұл әдетте жасына немесе тәжірибесіне байланысты қабілет, сондықтан психикалық ақпараттық денсаулық мәселесі заңнамада автоматты түрде көрініс табатын балалар мен жасөспірімдер үшін өзекті болып табылады.

Алайда, мамандар қарастыратын басқа факторларды ескеру қажет:

1) өзінің өзгерістеріне, сенімдері мен жоспарларына сәйкес келетін ақпаратты өз бетінше, саналы түрде таңдай алмауынан көрінетін тұлғаның жетілмегендігі;

2) сәйкестікке, еліктеуге, манипуляциялық ақпараттық әсерлерді қабылдауға дайындыққа жеке тұлғаның көзқарасы;

3) ми мен психиканың теріс өзгерген функционалдық жай-күйі;

4) қолайлылықтың жоғарылауына, идеялармен жаппай жұқтыруға, харизматикалық тұлғадан туындайтын және психофизиологиялық деңгейде созылмалы немесе өткір психоэмоционалдық стресстен, фрустрациядан және алаңдаушылықтан туындайтын қоғамның жағдайы [167].

Әсердің екінші түрі, біздің түсінігімізде жеке дара болып табылатын теріс әсер.

Теріс ақпараттық-психологиялық әсер – ақпараттың адам психикасы мен санасына әсер етуі, қоршаған шындықтың адекватты емес бейнеленуіне және соның салдарынан мінез-құлықтың өзгеруіне әкеледі.

Сонымен қатар теріс әсердің жағымды әсерден ерекше айыратын белгісі оның басқаларға (отбасына, ұжымға және т.б.), қоғамдық немесе мемлекеттік мүдделерге әсер етуі мүмкін. Бұл түсінікте теріс ақпараттық әсер ұғымы өте маңызды рөл атқарады.

Ақпараттық әсер дәл теріс ақпарат арқылы жүзеге асырылады.

В.С. Маурин теріс деп жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің маңызды мүдделеріне қол сұғатын ақпаратты атайды; қоғамдық қауіптіліктің сипаты мен дәрежесі оның әсерінен мемлекеттің осы субъектілерге оның таралуы нәтижесінде келтірілген залалдан тиісті құқықтық қорғауды қамтамасыз ететін шаралар қабылдау қажеттілігін анықтайды. Бұл ретте ол теріс ақпаратқа: тиісті емес жарнаманы; ар-намысқа, қадір-қасиетке және іскерлік беделге қол сұғатын ақпаратты; ұятсыз ақпаратты немесе порнографияны; жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін кемсітуді қозғайтын ақпаратты; адамдардың

денсаулығына бейсаналық теріс әсер ететін ақпаратты жатқызады [169, 6-7, 26-27 б. б.].

В.Н. Лопатин теріс ақпарат – бұл құпия болып табылмайтын, бірақ оны тарату (қолдану) осы субъектілерге келтіруі мүмкін зиянға байланысты жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау мен қорғауды қажет ететін ақпарат деп атап көрсетеді [71, 574 б.]. Сонымен қатар ол: әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық немесе діни өшпенділік пен араздықты қоздыратын ақпаратты; соғысқа шақыратын; өшпенділік, дұшпандық және артықшылықты насихаттау; порнографияны тарату; адамдардың ар-намысына, жақсы атына және іскерлік беделіне нұқсан келтіретін; орынсыз жарнама, адамдардың психикасына деструктивті әсер ететін ақпараттарды зиянды деп санайды [170, 145 б.].

Психологтар теріс әсерді келесі деңгейлерде ажыратады: жеке тұлға, субъект деңгейінде және қоғам деңгейінде.

Қоғам деңгейінде бұл әсер қауіпті әлеуметтік-психологиялық жағдайлардың жиілігін арттыру болып табылады.

Ақпараттық ортаның адамдардың психикасына, олардың тұлғасына әсер ету ауқымы мен күші қазіргі жағдайда ақпараттық-психологиялық қауіпсіздік мәселесін өзекті етті.

Ақпараттық дамудың жаһандық сипаты, трансұлттық ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылымның қалыптасуы, жағымды әсерлерден басқа, ең алдымен адамның өзін дамытуға, адамның ақпараттық ортамен өзара әрекеттесуінің психологиялық, медициналық, адамгершілік, құқықтық аспектілерін қамтамасыз етуге байланысты көптеген жаңа және күрделі мәселелерді тудырады.

Тиісінше, ақпараттық-психологиялық қауіпсіздік деп адамның психикалық жай-күйі мен психологиялық қасиеттерін өзгерте алатын, оның мінез-құлқын өзгерте алатын, сондай-ақ жеке тұлғаның осы әсерлерге қатысты өзінің жүйелік қасиеттері мен негізгі психологиялық сипаттамаларын сақтай алатын жағымсыз ақпараттық әсерлерден қорғаудың тұрақты жағдайы түсініледі.

Ақпараттық-психологиялық әсер бірқатар жолдарды қамтиды, олар: жалған ақпарат, қауесет тарату, қорқыту, эмоционалды репрессия, агрессивті эмоционалды күйлерді бастау, көрсету, манипуляция. Ақпараттық-психологиялық ықпал әсер ету объектілерінің ақпаратты сынсыз қабылдауына негізделген, ол сананың эмоционалдық саласына бағытталған;

Ақпараттандыру, әлеуметтік желілерді дамыту, ақпараттық және басқа технологиялардың адам, қоғам және мемлекет өміріне терең енуі, ақпараттық салада жаңа жоғары технологияларды қолдану жеке адамның және қоғамның санасына әсер етудің жаңа тәсілдерінің пайда болуына әкеледі.

Мұндай әсер ету әдістерін талдауды мамандар үнемі жүргізеді. Мұндай аналитикалық зерттеулерге С.А. Дружиловтың «қазіргі ақпараттық ортаның адамға теріс әсері: психологиялық аспектілер» мақаласы кіреді. Жұмыс қоғамды манипуляциялау әдістеріне бұрмалау, деректерді бұрмалау, дезинформация, «ақпараттық қоқысты» тарату, жабық ортадағы қарым-қатынас шеңберін қысқарту және т.б. сияқты ақпараттық әсер етудің осындай түрлерін қарастырады.

Дружилов С.А. әсіресе әлеуметтік желілер ақпараттық ықпал етудің ең қолайлы ортасы екенін: «Адам бойында белгілі бір дүниетанымды, құндылықтарды, идеяларды қалыптастыру, адам мінез-құлқына ықпал ету мақсатында идеологиялық ұстанымдарды тарату – үгіт-насихат қызметі екенін атап өтеді. Насихат қоғамдық сананы манипуляциялау, қоғамдық көңіл-күйді басқару тәсілі ретінде көрініс табады. Оның міндеті – бұл аудиторияның бір нәрсеге деген көзқарасын өзгертуі үшін мақсатты аудиторияға әсер ету.

Хабарлама насихат деп саналуы үшін ол үш критерийге сай болуы керек:

1) адамдардың пікірлерін манипуляциялауға саналы түрде ұмтылыстың болуы;

2) хабарлама жағдайдың бір жағын ғана көрсету арқылы қол жеткізілетін сөзсіз шындықты білдіреді деген әсер ету;

3) манипулятордың ниетін жасыру.

Өз мақсаттарына жету үшін насихаттаушы фактілерді, дәлелдерді, белгілерді таңдап және оларды ең үлкен нәтижеге жетуі үшін ұсынады; сонымен бірге ол маңызды фактілерді жіберіп алуы немесе бұрмалауы, басқа ақпарат көздерінен назар аударуы мүмкін. Әлеуметтік интернет-желілер тек үгіт-насихат жүргізу кеңістігі ғана емес, бұл үгіт-насихат құралы болып табылады. Оларды үгіт-насихат құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік беретін әлеуметтік желілердің ерекшеліктеріне автономия, кластерлеу, көптік және желі қатысушыларына әсерді даралау жатады» [171].

Дәл осы аспект жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігі үшін маңызды.

Ақпараттық қауіпсіздік түсінігіне қайта оралсақ.

Ақпарат және ақпараттық технологиялар заманында ақпараттық мүдделер мен ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін адам құқықтарының деңгейіне көтеріп, басты назарға алу қажет. Ақпараттық құқықтар, соның ішінде адамның ақпаратты алуға, таратуға және қорғауға құқығы бірқатар жас мемлекеттердің Конституцияларымен кепілдік беріледі. Алайда тәжірибе көрсетіп отырғандай, негізгі қиындықтар аталған құқықты қолдану сатысында пайда болады екен. Осы құқық жүйесінің жүзеге асырылуына кепілдік беретін ақпараттық заңнама бірыңғай бағытта дамып келеді, атап айтсақ азаматтардың ақпарат айналымына қатысу мүмкіндігін процессуалдық қамтамасыз ету мәселелеріне де қатысты болады. Дегенмен, барлық мемлекеттер экономикалық, әлеуметтік және құқықтық даму деңгейіне қарамастан, ақпараттық қауіпсіздікке деген адамның құқықтарын тәжірибелік тұрғыда жүзеге асырудың күрделілігіне тап болуда [172, 15 p.].

«Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы ақпараттық қауіпсіздік деп Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігінің, сондай-ақ ақпараттық саладағы адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің құқықтары мен мүдделерінің елдің орнықты дамуы мен ақпараттық тәуелсіздігі қамтамасыз етілетін нақты және әлеуетті қатерлерден қорғалу жай-күйін түсінеді [173].

Бұл түсінік, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті түсінудің өзі субъекті ретінде жеке адамды, қоғамды және мемлекетті қамтиды.

Дәл осы Заң қауіпсіздікті қамтамасыз ету шараларына, оның ішінде ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіре отырып, жалған ақпаратты қасақана бұрмалаумен және таратумен байланысты қоғамдық және жеке санаға ақпараттық әсер етудің алдын алуға, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіре отырып, мемлекеттік шешімдерді әзірлеу мен қабылдау процесіне жасырын ақпараттық ықпал ету тетіктерін табуға және ұйымдастырмауға жатады.

Яғни, заң ақпараттық қауіп ретінде анықтап ұлттық қауіпсіздікке теріс әсер ету қаупін білдіреді.

ҚР Конституциясы (20-баптың 3-тармағы) мұндай ақпаратқа: конституциялық құрылысты күштеп өзгертуді; Республиканың тұтастығын бұзуды; мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді; соғысты; әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық басымдықты; қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа табынуды насихаттауды немесе үгіттеуді жатқызады.

Бұл ретте аталған тізбе мемлекет пен қоғамның және жеке тұлғаның ортақ мүдделері тұрғысынан айқындалғанын атап өткен жөн. Сонымен қатар мұндай ақпараттың ауқымы субъектіге қарай өзгереді.

Осылайша, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заң мұндай ақпараттың ауқымын айтарлықтай кеңейтеді:

– суицидті насихаттайтын ақпарат;

– эротикалық сипаттағы өнімдер;

– порнографиялық және арнайы жыныстық-эротикалық сипаттағы кино, бейне өнімдері;

– кибербуллинг;

– алкоголь өнімдерін, алкогольдік ішімдіктерге еліктейтін өнімдерді жарнамалауға тыйым салынады;

– қаржы (инвестициялық) пирамидасының қызметін жарнамалау;

– шындыққа сәйкес келмейтін және оның ар-намысына, қадір-қасиетіне және іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтер;

– азаматтың немесе ұйымның (мемлекеттік органның, қоғамдық, шығармашылық, ғылыми, діни не азаматтар мен заңды тұлғалардың өзге де бірлестігінің) ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді тарату.

Бұл тізім сәйкесінше, түпкілікті емес болып көрінеді. Конституциялық тізімге осы толықтырулардың әрқайсысы қоғамның қажеттіліктеріне сәйкес біртіндеп енгізілген. Мысалы, өз-өзіне қол жұмсауды насихаттайтын ақпаратқа тыйым салу 2016 жылы, әсіресе балалар арасында олардың санының артуы нәтижесінде енгізілді.

Мамандар мұндай күрт өсудің дәлелді себептерінің бірі Интернетте «өлім сайттарының» – суицидке әкелетін ойындардың болуы екенін атап өтті, осылайша Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігі атап өткендей: «алдын алу жұмыстары «ВКонтакте», «Одноклассники», «Фейсбук» әлеуметтік желілерінің және басқа да интернет-ресурстардың әкімшілігіне суицидтік мінез-құлықты насихаттайтын 211 ақпараттық материалға (оның ішінде 161-і әлеуметтік желілердегі топтар мен

қауымдастықтардың материалдары) қатысты ескерту хаттары жіберілді, Мысалы, әлеуметтік желілерде, «ВКонтакте» арқылы таратылатын өте сенсациялық «Синий кит» ойыны. Көбінесе балалар мен жасөспірімдер ойынға тартылады, өйткені олардың санасы осал болып табылады.

Бірақ осыдан кейін де елдегі жасөспірімдер арасындағы суицид саны шамамен үштен біріне өсті.

Балалар құқықтары жөніндегі уәкіл «қауіпті» ресурстарды көрсетпей, балаларға арналған «таза интернет» деп аталатын балаларға арналған қауіпсіз интернет идеясын алға тартады.

Мысалы, мұндай Интернет Қазақстан Республикасының мектептеріне қосылған, ал бала қолданатын ресурстарды қадағалау – ата-аналардың міндеті.

Заңсыз ақпарат пен тауарларды Darknet деп аталатын желіде оңай табуға болады. Darknet – бұл заңды сегментте табылмайтын барлық нәрсені таба алатын Интернет бөлігі.

Қара интернетте есірткі, қару-жарақ, адам саудасы және т.б. мемлекетке қара интернетті бақылау қиынға соғады, өйткені сайт домендері күн сайын өзгеруі мүмкін. Қара Интернетке кіру Tor браузерінің арқасында жасалады, браузер VPN жүйесін қолданады. Қара интернетте олар бәрін криптовалюта арқылы төлейді, өйткені олар сатып алушы мен сатушыға анонимділік береді. Қара желіде көптеген әлеуметтік желілер бар, бірақ белгілі бір контингенті бар, мысалы, есірткі және оларды дайындауды талқылауға арналған әлеуметтік желі және тағы да басқа мысалдар.

Жалпы кибербуллинг және қорқыту мәселесі Қазақстанда және бүкіл әлемде өте өзекті.

Жыл сайын қараша айының бірінші бейсенбісінде ЮНЕСКО-ның бастамасымен 193 мемлекет мектепте және интернетте зорлық-зомбылық пен қорқытуға қарсы халықаралық күнді атап өтеді, бұл Мысалыің деңгейін көрсетеді.

«Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңға сәйкес кибербуллинг деп балаға қатысты қорлайтын сипаттағы, баланы қудалау және (немесе) қорқыту, оның ішінде интернет-ресурсты пайдалана отырып, қандай да бір іс-әрекетті жасауға немесе жасаудан бас тартуға мәжбүрлеуге бағытталған жүйелі (екі және одан да көп) іс-әрекеттер түсініледі [105].

ЮНИСЕФ мәліметтері бойынша, 2020 жылы Қазақстанда балалардың 63 %-ы зорлық – зомбылық пен кемсітушілікке куә болды, 44 %-ы құрбан болды, 24 %-ы мектептегі басқа балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен кемсітушілік әрекеттерін жасады. Қорқыту жағдайларын мектеп әкімшілігі жасыруды жөн көретіндіктен, Қазақстанда буллингтің нақты статистикасын белгілеу іс жүзінде мүмкін емес [174].

Ал ақпарат министрлігінің мәліметінше, 2020 жылы интернет-ортада кибербуллингтің 70 мыңға жуық фактісі анықталды. Қазақстан әлеуметтік желілер мен мессенджерлер әкімшілігіне материалдарды алып тастау туралы 1 800-ге жуық өтініш жолдады.

2021 жылы бұл сан 140 мың бұзушылық фактісіне дейін өсті. Әлеуметтік желілер әкімшілігіне 1700-ге жуық өтініш жолданды. Заңмен шектелген

ақпаратты орналастыратын интернет-ресурстарды есепке алудың бірыңғай тізілімінде интернет-ресурстар мен әлеуметтік желілерде заңсыз ақпаратты орналастыратын 45 мыңнан астам сілтемелер енгізілген.

Балалардың психикасына теріс әсер етудің алдын алу тәсілдерінің бірі «Балаларды денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңында көзделген өлшемдерге сәйкес көптеген елдерде жасына қарай енгізілген фильмдерді таңбалау болып табылады.

«Кинематография туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 3 қаңтардағы Заңына сәйкес Қазақстан Республикасында өндірілген барлық фильмдер және прокаттау мақсатында Қазақстан Республикасының аумағына әкелінетін (жеткізілетін) фильмдер жас ерекшеліктеріне сәйкес жас санатына жататын келесі жас санаттары тағайындалды: «6 жасқа дейін», «6 жастан», «12 жастан», «14 жастан», «16 жастан», «18 жастан», «21 жастан».

Заңға сәйкес «18 жастан бастап» жас санатына Қазақстан Республикасының Конституциясында және Қазақстан Республикасының заңдарында тыйым салынған мәліметтерді қоспағанда, балалардың денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпаратты қамтитын фильмдер жатады; суицидтің, кісі өлтірудің, отбасылық өмір мен ажырасу проблемаларының, есірткіге және алкогольге тәуелділіктің, аурулардың, асоциалды мінез-құлықтың, жалаңаштаудың, жыныстық қатынас көріністерінің немесе кино түсірудің сюжеті мен көркемдік міндетімен ақталған жағдайда басқа да эротикалық әрекеттердің сипаттамасы және (немесе) бейнесі; дөрекі жаргон сөздерді, ұрысуды, балағат сөздерді эпизодтық қолдану [175].

«21 жастан бастап» жас санатына: Қазақстан Республикасының Конституциясында және Қазақстан Республикасының заңдарында тыйым салынған ақпаратты қоспағанда, кез келген көріністердің сипаттамаларын және (немесе) бейнелерін қамтитын; дөрекі жаргон сөздерді, ұрысуларды, балағат сөздерді қолдануда шектеулері жоқ фильмдер жатады [175].

Осыған байланысты, баланың жеке басына қол сұғылмауын қамтамасыз ету жөніндегі өз міндетін іске асыра отырып, мемлекет оны физикалық және (немесе) психикалық зорлық-зомбылықтан, қатыгез, дөрекі немесе адамның қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынастан, баланы қорқытудан, жыныстық сипаттағы іс-әрекеттерден, қылмыстық әрекетке тартудан және қоғамға қарсы іс-әрекеттер мен Қазақстан Республикасының Конституциясымен адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары («Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» Заңның 10-бабының 2-тармағы) бекітілген әрекеттерге нұқсан келтіретін өзге де қызмет түрлерін жасаудан қорғауды жүзеге асырады [176].

ҚР-дағы қаржы пирамидалары қызметінің мәселесі де өте өзекті. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне сәйкес қаржы пирамидасы деп «қабылданған міндеттемелерді қамтамасыз ететін кәсіпкерлік қызметке тартылған қаражатты пайдаланбай, осы активтерді қайта бөлу және басқалардың жарналары есебінен кейбір қатысушыларды байыту жолымен жеке және (немесе) заңды тұлғалардың ақшаны немесе өзге мүлікті не оған құқықты тартудан табыс (мүліктік пайда) алу жөніндегі қызметті ұйымдастыру» түсініледі [177].

Мысалы, 2023 жылдың қаңтар-шілде айларында ғана сотқа дейінгі тергеп-тексерулердің бірыңғай тізілімінде ҚР ҚК 217-бабы («қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және басқару») бойынша 69 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелді. Жеке тұлғаларға 7,7 млрд теңге, ал заңды тұлғаларға 176,7 млн теңге залал келтірілген» [178].

2022 жылы Қазақстан Республикасының Қаржы мониторингі агенттігі республикадағы 29 қаржы пирамидасын жойды. Қаржы пирамидаларынан зардап шеккендерге 8,3 млрд теңге көлемінде шығын өтелді, деп хабарлады ведомствоның баспасөз қызметі. Азаматтардың алаяқтық схемаларға тартылуының алдын алу үшін ҚМА 13 мың интернет сілтемелері мен алаяқтардың жарнамалары бар аккаунттарды бұғаттады. 15 мыңға жуық қазақстандық қаржылық пирамида шоттарына ескерту жіберілген соң жазылудан бас тартты [179].

Мемлекет адам құқықтарын қорғауды, оның ішінде оның ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуді негізгі жүзеге асырушы ретінде әртүрлі шараларды қолданады. Жатқанбаева А.Е. ақпараттық және психологиялық қауіпсіздікті ерекшелеп және талдай отырып, былай деп атап көрсетеді: «Мемлекет азаматтарды кез келген ұйымдардың, секталардың, қауымдастықтың немесе жеке адамдардың теріс және деструктивті психологиялық әсерлерінен барынша қорғауды қамтамасыз етуі керек. Ол үшін азаматтардың санасы мен психикасына заңсыз ақпарат пен психологиялық ықпал етудің алдын алу және онымен күресу жөніндегі мемлекеттік бағдарлама негізінде арнайы мемлекеттік саясат әзірленіп, қолданысқа енгізілуі тиіс» [161, 234 б.].

Ақпараттық-психологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі құралдарына А. Е. Жатқанбаева:

– ақпараттық-психологиялық ықпал ету құралдары мен әдістерін әзірлеуге және қолдануға байланысты ұйымдар мен тұлғалардың қызметін лицензиялауды;

– ақпараттық-психологиялық ықпал ету әдістеріне оқыту, олардың қызметіне мониторинг жүргізу немесе оларды қолдану жүргізілетін әлеуетті және нақты қауіп-қатерлерді, ұйымдарды, оқыту орталықтарын және өзге де бірлестіктерді есепке алуды қамтамасыз ету мақсатында тіркеуді;

– ақпараттық-психологиялық әсер ету әдістерін, мысалы, гипноз және т.б. меңгерген адамдарды есепке алуды;

– ақпараттық-психологиялық әсердің алдын алу және жолын кесу мақсатында сараптама жүргізу. Мұндай сараптаманың стандарттарын, мысалы, жарнамалық өнімдерді әзірлеу және оны шығару процесінде және нарыққа шығарар алдында міндетті түрде енгізуді жатқызады [161].

Осы және басқа да көптеген тұрақты жетілдірілетін қарсы шаралар Қазақстанның ақпараттық доктринасында ақпараттық қауіпсіздік тәуекелдерін басқарудың заманауи әдістерін енгізу ретінде айқындалған.

Жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігіне классикалық қауіп кез келген деструктивті ақпаратты насихаттау болып табылады.

Деструктивті ақпаратқа адамның өзіне және айналасындағыларға зиян

келтіруі мүмкін кез келген ақпарат жатады. Әдетте, бұл өшпенділік тудыратын және күшейтетін ақпарат. Бұл да дүниежүзілік мәселе болып табылады. Осылайша, Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас хатшысы Антониу Гутерриш былай деп мәлімдеді: «Өшпенділікке, кемсітушілікке, нәсілшілдікке және теңсіздікке қарсы күрес Біріккен Ұлттар Ұйымы қағидаттарының және Ұйым жұмысының өзегі болып табылады. Ол біздің құрылтайшы Хартиямызда, халықаралық адам құқықтары жүйесінде және Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізудегі ұжымдық күш-жігерімізде бекітілген» [180].

Бүкіл әлем осындай деструктивті ақпараттың әсеріне тап болды, ол негізінен деструктивті ақпараттық-психологиялық әсерден басқа ештеңе емес. Әлемдік жұртшылық бұл қазіргі қоғамның маңызды проблемаларының бірі екенін мойындайды, ол көптеген елдер мен азаматтардың қауіпсіздігіне қауіп төндіреді, өте маңызды саяси және экономикалық шығындарға алып келеді, адамдардың үлкен массасына күшті психологиялық әсер етеді [181].

«Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» 1999 жылғы 13 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы зорлық-зомбылық идеологиясы деп зорлық-зомбылықты ақтайтын, оның ішінде саяси, діни, идеологиялық және өзге де мақсаттарға қол жеткізу үшін террористік әдістер мен құралдарды қолдана отырып, қоғамдық теориялар, көзқарастар мен идеялар жүйесін түсінеді [182].

Ақпараттық орта – бұл адамға әлеуметтік нормалар мен құндылықтар, көзқарастар мен мінез-құлық стереотиптері таратылатын құрал. Адамның белгілі бір дүниетанымын, құндылықтарын, идеяларын қалыптастыру, адамның мінез-құлқына әсер ету мақсатында идеологиялық ұстанымдарды тарату-насихаттау қызметі. Насихат қоғамдық сананы манипуляциялау және қоғамдық көңіл-күйді басқару әдісі ретінде пайда болады. Оның міндеті – бұл аудиторияның бір нәрсеге деген көзқарасын өзгертуі үшін мақсатты аудиторияға әсер ету болып табылады.

Ақпараттық орта арқылы осындай деструктивті ықпал етудің ең жарқын көрінісі – бірқатар діни ағымдардың белсенділігі.

Деструктивті діни ағым немесе ұйым – өз ізбасарларының санасы мен еркіне толық (тұтас) бақылау орнатуға ұмтылатын деструктивті діни немесе жалған діни (діни имитацияланатын) ұйым. Діни экстремизм мен терроризм бүгінгі таңда адамзатқа төнген маңызды қауіптердің біріне айналды.

«Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы Заңында діни бірлестіктерге қатысты бірқатар тыйымдар белгіленген. Діни бірлестіктер Қазақстан Республикасы азаматтарының ерікті бірлестігі ретінде адамдарды рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін ортақ мүдделер негізінде біріктіруге шақырылған. Осы қағидатты ұстанымды негізге ала отырып, Заң мынадай тыйымдарды белгілейді:

1. Діни негіздегі партиялардың қызметі, мақсаттары мен әрекеттері мемлекетте бір діннің үстемдігін орнатуға, діни араздықты немесе алауыздықты қоздыруға бағытталған, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе күш көрсетуге және басқа да заңсыз әрекеттерге шақыруға тыйым салынады;

2. Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен тіркелмеген діни бірлестіктердің қызметіне, сол сияқты Қазақстан

Республикасының азаматтарын, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды дінге көзқарасты айқындауда, діни бірлестіктердің қызметіне, діни салттарға және (немесе) дінді оқытуға қатысуға немесе қатыспауға қандай да бір мәжбүрлеуге жол берілмейді;

3. Діни бірлестіктердің Қазақстан Республикасының азаматтарына, шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға зорлық-зомбылық көрсетумен немесе олардың денсаулығына өзге де зиян келтірумен не ерлі-зайыптылар арасындағы некені бұзумен (отбасының бұзылуымен) немесе отбасылық қатынастарды тоқтатумен, имандылыққа нұқсан келтірумен байланысты қызметі; азаматтарды Қазақстан Республикасының Конституциясында және заңдарында көзделген міндеттерді орындаудан бас тартуға итермелейтін адамның құқықтары мен бостандықтарын бұзуға және Қазақстан Республикасының заңнамасын өзге де бұзуға жол берілмейді;

4. Қазақстан Республикасының азаматтарын, шетелдіктерді және азаматтығы жоқ адамдарды өз қызметіне мәжбүрлеп тартатын, оның ішінде қайырымдылық арқылы және (немесе) діни бірлестіктен шығуға кедергі келтіретін, оның ішінде Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды алдау арқылы материалдық немесе өзге де тәуелділігін пайдалана отырып, шантаж, зорлық-зомбылық немесе оны қолданамын деп қорқыту жолымен діни бірлестіктердің қызметіне жол берілмейді;

5. Діни бірлестіктің қатысушыларын (мүшелерін) және діни ізбасарларын діни бірлестіктің пайдасына өздеріне тиесілі мүлікті иеліктен шығаруға мәжбүрлеуге жол берілмейді;

6. Мемлекеттік органдардың қызметін ретке келтіруге, олардың бірқалыпты жұмысына нұқсан келтіруге, елде бақылаушылық деңгейін төмендетуге қабілетті діни көзқарастарды пайдалана отырып, шешімдер қабылдауға және іс-әрекеттер жасауға жол берілмейді [183].

Дінтану саласының мамандары: «Деструктивті діни ағымдармен күресуде мол тәжірибесі бар елдердің бірі – Қазақстан Республикасы екенін атап өтуде. Халықаралық қауымдастықтың заңды мүшесі ретінде Қазақстан Республикасы барлық іс-шараларға белсенді қатысушы болып табылады. Қазіргі өркениетті мемлекеттердің барлығы дерлік деструктивті діни ағымдарға қарсы жүйелі түрде ымырасыз күрес жүргізіп келеді» [184].

Дегенмен өзінің елеулі тәжірибесіне қарамастан, дәл Қазақстан деструктивті діни ағымдар қызметінің белгілі бір көріністерін, оның ішінде 2022 жылғы қаңтар оқиғасын басынан өткерді, бұл олардың алдын алу және олармен күресу үдерістерін өзекті етуде. Біздің диссертациялық зерттеу тақырыбымызға қатысты, ол қарапайым азаматтар тартылатын ақпараттық ықпалға, үгіт-насихатқа қарсы тұру болып табылады. Осылайша әлеуметтік желі арқылы ақ Сирияға жұмысқа алынған көптеген азаматтар мен олардың отбасылары тартылған.

Шанхай ынтымақтастық ұйымының (ШЫҰ) аймақтық терроризмге қарсы құрылымы (АТҚҚК) Кеңесінің 2023 жылғы отырысында Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті төрағасының орынбасары Руслан

Сейсембаев: «Биылғы жылдың өзінде шамамен Қазақстанда деструктивті қоғамдастықтың мүшелері болып табылатын 80 мың желі пайдаланушысы анықталды, оның ішінде 6 мыңға жуығы 18 жасқа дейінгі адамдар. Қазақстандықтарды белсенді диджитализациялау терроризм мен экстремизм идеологтарының үгіт-насихат қызметін интернетке көшіру үшін еріксіз жағдай жасады. Бүгінде ол жастарды радикалдандырудың негізгі факторы болып табылады. Цифрлық ортада халықаралық террористік ұйымдар халыққа деструктивті ақпараттық-насихаттық психологиялық әсер ету үшін пайдаланатын тармақталған желілік инфрақұрылым құрылды. Сарапшылардың бағалауынша, интернетте 10 мыңға дейін жұмыс істейтін экстремистік электрондық алаңдар бар. Әлеуметтік желілер мен мессенджерлер арқылы деректер алмасу, экстремистік материалдарды тарату, террористік әрекеттерді басқару жүзеге асырылады. Өкінішке орай, ең осалы және террористік қауіпке ұшырайтыны жастар. Мысалы, шешу үшін Ұлттық қауіпсіздік комитеті төрағасының орынбасары атап өткендей, терроризмге қарсы ақпараттық-насихаттау бағытында ШЫҰ АТҚҚ-ны прогрессивті дамыту қажет» [185].

Терроризмнің өзі зорлық-зомбылық идеологиясы және мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының немесе халықаралық ұйымдардың халықты қорқытуға байланысты және жеке адамға, қоғамға және мемлекетке зиян келтіруге бағытталған зорлық-зомбылық және (немесе) өзге де қылмыстық іс-әрекеттер жасау не жасаймын деп қорқыту жолымен шешім қабылдауға ықпал ету практикасы деп түсініледі [186].

Ал террористік қызмет дегеніміз терроризм актісін ұйымдастыру, жоспарлау, дайындау және қаржыландыру және жүзеге асырудан басқа, террористік актіні ұйымдастыруда, жоспарлауда, дайындауда және жасауда ақпаратты немесе өзге де көмекті қамтитын кез келген әрекеттерді жасауды, сонымен қатар терроризм, терроризм идеяларын насихаттау, террористік материалдарды тарату, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарын немесе телекоммуникация желілерін пайдалану, сондай-ақ терроризм актісін жасауға жария шақыруды білдіреді [186].

Тиісінше, терроризмге қарсы ақпараттық-насихаттау келесі мақсаттарда жүзеге асырылады:

– терроризмнің қауіптілігін түсіндіру;

– террористердің өз көзқарастары мен идеяларын насихаттайтын нысандарын, әдістері мен тәсілдерін әшкерелеу;

– қоғамда терроризмге қарсы сананың қалыптасуы;

– терроризмге қарсы іс-қимылды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың және азаматтық қоғам институттарының терроризмнің алдын алудағы күш-жігерінің бірлестіктері;

– терроризмді қолдаудың әлеуметтік базасын қысқарту.

Ұлттық қауіпсіздікке ақпараттық қатер төндіретін ақпараттың тағы бір түрі экстремистік ақпарат болып табылады немесе басқаша айтқанда «экстремизмге қарсы іс – қимыл туралы» ҚР Заңы оны экстремистік материалдар деп атайтын – экстремистік әрекеттерді жүзеге асыруға белгілері және (немесе) шақырулары

бар не оларды жасау қажеттілігін негіздейтін немесе ақтайтын кез келген ақпараттық материалдар болып табылады [186].

Заң келесі экстремистік мақсаттарды анықтайды:

– конституциялық құрылысты күштеп өзгерту, Қазақстан Республикасының егемендігін, оның аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және ажыратылмауын бұзу, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетіне нұқсан келтіру, билікті күштеп басып алу немесе билікті күштеп ұстап тұру, құру, заңсыз әскерилендірілген құрамды басқару және оған қатысу, қарулы көтеріліс ұйымдастыру және оған қатысу, әлеуметтік, таптық араздықты жандандыру (саяси экстремизм);

– нәсілдік, ұлттық және рулық араздықты жандандыру, оның ішінде зорлық-зомбылық немесе зорлық-зомбылыққа шақыру (ұлттық экстремизм);

– діни араздықты немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты араздықты жандандыру, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, адамгершілігіне немесе құқықтары мен бостандықтарына (діни экстремизм) қауіп төндіретін кез келген діни тәжірибені қолдану.

Яғни, отандық заң шығарушы экстремизмнің үш түрін – саяси, ұлттық және діни деп ажыратады. Мұндай анықтама тек Ресей заңнамасында ғана емес, сонымен қатар Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің ұқсас заңдарында, сондай-ақ ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің «Экстремизмге қарсы күрес туралы» модельдік заңында жоқ. Сонымен бірге, экстремистік әрекеттерді олар жандандыратын алауыздық түрлері бойынша жіктеу заңнамалық тұрғыдан емес, ғылыми тұрғыдан маңызды болып табылады, өйткені Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 174-бабы экстремизмнің белгілі бір түріне жатқызылған қызмет үшін емес, белгілі бір түрлердің алауыздығын жандандырғаны үшін жауапкершілікті реттейді.

Экстремизмнің алдын алу, анықтау және жолын кесу мақсатында өз құзыреті шегінде құқықтық статистика және арнайы есепке алу саласындағы статистикалық қызметті жүзеге асыратын мемлекеттік орган соттардың шешімдері негізінде экстремистік ұйымдардың, экстремистік деп танылған ақпараттық материалдардың және экстремизм жасағаны үшін жауапқа тартылған адамдардың есебін жүргізеді. Көрсетілген тізімдер өз құзыреті шегінде құқықтық статистика және арнайы есепке алу аясындағы статистикалық қызметті жүзеге асыратын мемлекеттік органның интернет-ресурсында орналастырылуы тиіс.

Алайда теріс ақпараттың тағы бір түрі, әр түрлі манипуляциялық технологияларды қолдана отырып, мазмұн арқылы таратылатын арандатушылық немесе беделін түсіретін ақпарат болуы мүмкін, азаматтардың, әсіресе кәмелетке толмағандардың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңыздылығын көрсетеді.

Манипуляция дегеніміз бұқараның немесе жеке адамдардың пікірлері мен ниеттерін жасырын бағдарламалау, берілген мінез-құлық реакцияларын қамтамасыз ету үшін олардың психикалық күйлеріне, көзқарастары мен көңіл-күйлеріне әсер ету. Манипуляциядағы негізгі әдіс рухани өмір саласындағы

виртуалды шындықтардың әлеуметтік құрылысы болып табылады. Осылайша, манипуляциялық тәжірибелер манипуляция объектісіне қол жетімсіз жасырын әсер және әртүрлі психологиялық құралдар арқылы адамға (немесе массаға) әсер ету болып саналады. Егер манипуляция объектісі болып жатқан барлық нәрсені табиғи және заңға сай деп есептесе, манипуляция сәтті деп санауға болады. Манипуляция субъектісі өз кезегінде күнделікті әлеуметтік шындықтан өзгеше виртуалды шындықты құрастырады және оны объектінің санасына жасырын түрде енгізеді.

И.М. Дзялошинский манипуляциялық тәжірибенің келесі түрлерін ажыратады:

– психотехнологиялар: қарама-қайшылықпен ойнау, келемеждеу, тым үрейлі пост атаулары немесе хабарламалар;

– ақпарат ағынын басқару: «құпия ақпаратты», қауесеттерді, мифтерді ашу;

– құндылық-эмоционалды бағыт: адамды немесе оқиғаны жамандау, популизм, стигматизация, астар сөзділік;

– әлеуметтік бақылауға жүгіну: белгілі тұлғаларды немесе топтарды тарту, мәжбүрлеп насихаттау;

– сенімді және ұтымды дәлелдер келтіру («псевдологиялық қорытындылар», «қолайлы мәлімдемелер», «дәлелдерді таңдау», «псевдотүсіндірмелер» және т.б.);

– манипуляциядан қорғау әдістері (жоққа шығару, басу, проекциялау, репрессия, анықтау және т.б.) [187, 29-54 бб.].

Жалған ақпарат – бұл халықтың санасына ақпараттық әсер етудің және манипуляцияның тиімді әдістерінің бірі. Дезинформация – субъектінің объектіге оның бағытын өзгерту мақсатында көрінеу жалған ақпарат беруінен тұратын ақпараттық-психологиялық әсер ету әдісі.

Көрінеу жалған ақпарат тарату зардаптарының ауырлығы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 274-бабында көрініс тапқан, онда қылмыс «Қоғамдық тәртіпті бұзу немесе елеулі зиян келтіру қаупін тудыратын азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне немесе қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне зиян келтіретін көрінеу жалған мәліметтерді тарату» үш жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға әкеп соғады [177].

Өз кезегінде ҚР ӘҚБтК 456-2-бабы бұқаралық ақпарат құралдарында, ақпарат иесінің интернет-ресурсында, ашық деректердің интернет-порталында немесе Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген өзге де тәсілдермен жалған ақпаратты орналастырғаны, таратқаны үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейді. 1 мың айлық есептік көрсеткішке (АЕК) дейінгі мөлшерде айыппұл түріндегі жаза не 400 сағатқа дейінгі мерзімге түзеу жұмыстарына тарту не 1 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеу көзделген [138].

Жоғарыда айтылғандай, әлеуметтік желілер теріс және деструктивті ақпаратқа қарсы тұру процесіне енгізілген.

Осылайша Facebook «ақпараттық операцияларды» жүргізіп, ол арқылы

мемлекет немесе мемлекеттік емес субъектілер тарапынан стратегиялық немесе геосаяси мақсатқа жету үшін көбінесе үйде немесе басқа елде қоғамның саяси көңіл-күйін бұрмалауға бағытталған ұйымдасқан әрекеттерді білдіреді.

Facebook әлеуметтік желідегі ақпараттық операцияларды үш түрге бөлген:

– көбінесе қоғамдық көңіл-күйді манипуляциялау мақсатында біреу немесе бір нәрсе туралы жария емес, бірақ маңызды ақпаратты жариялау мақсатында деректерді мақсатты түрде жинау;

– көбіне дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарына ақпарат беру арқылы шынайы немесе жалған контент жасау, оның ішінде белгілі адамдардың атынан жалған жасалынған аккаунттар арқылы;

– жалған аккаунттардың келісілген әрекеттері арқылы белгілі бір тақырыптың немесе пікірдің танымалдылығын жасанды түрде арттыру.

Бұл жалған жаңалықтарды, жеккөрушілік тудыратын мемдерді, тікелей жалған ақпараттарды шығару немесе бір уақытта жұмыс істей бастайтын жалған аккаунттар желілерін құру, белгілі бір ақпараттың маңыздылығын лүпілдермен, репосттармен күшейту арқылы жасалады.

Бұл әрекеттердің мақсаты – саяси институттарға күмән мен сенімсіздік тудыру, тақырыпты талқылауда білместік пен түсінбеушілік туғызу, нақты тақырыптарды немесе оқиғаларды насихаттау немесе беделін түсіру.

Әлеуметтік желіні теріс пайдалану қаупін азайту үшін Facebook өзінің платформасында қоғамдық дискурсты манипуляциялау әрекеттерін үнемі қадағалап, зерттейді. Компания аккаунттарды қорғаудың және олардың қауіпсіздігін тексерудің жаңа әдістерін, соның ішінде жалған шоттарды анықтау технологияларын енгізуде. Компания сондай-ақ кибершабуыл қаупі бар адамдарды өздерін қалай қорғау керектігі туралы ақпараттандыру және оқыту әрекеттеріне қатысады. Facebook сонымен қатар ақпараттық сауаттылықты арттыруға арналған қоғамдық бағдарламаларды қолдайды.

Дәл осындай шараларды біз айтып өткендей басқа жүйелер де қабылдап жатыр.

Заңнама бұқаралық ақпарат құралдарының және тиісінше балама (байланысты) көздердің (интернет-ресурстардың) зиянды, теріс ақпараттың таралуына қарсы іс-қимыл шараларын нақтырақ реттейді. Ең қатаң ден қою шараларының қатарында заң шығарушы сот шешімімен жүзеге асырылатын уәкілетті органда тіркелген бұқаралық ақпарат құралдарының өнімін шығаруды немесе таратуды тоқтата тұруды немесе тоқтатуды қарастырады.

Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен бұқаралық ақпарат құралдарын шығаруды немесе бұқаралық ақпарат құралдарының өнімдерін таратуды тоқтата тұруға негіздер:

– қатыгездік пен зорлық-зомбылық культін, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, таптық және рулық артықшылықты насихаттау немесе үгіттеу;

– мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді жария ету;

– суицидке ықпал ететін ақпаратты тарату, есірткі, психотроптық заттарды, олардың аналогтары мен прекурсорларын насихаттау, теле-,

радиобағдарламаларды, теле- және радиоарналарды тарату, сондай-ақ порнографиялық және ерекше сексуалдық-эротикалық сипаттағы кино және бейнеөнімдерді көрсету;

– бұқаралық ақпарат құралын сайлау алдындағы үгітті жүргізу шарттарын бұзу, шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың, шетелдік заңды тұлғалардың және халықаралық ұйымдардың кандидаттардың, партиялық тізімді ұсынған саяси партиялардың ұсынылуына және сайлануына кедергі келтіретін және (немесе) ықпал ететін қызметті жүзеге асыруы, сайлауда белгілі бір нәтижеге қол жеткізуі мақсатында пайдалану;

– тыйым салу кезеңінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу;

– ереуілге қатысуға немесе қатысудан бас тартуға мәжбүрлеу, Қазақстан Республикасының бейбіт жиналыстарды ұйымдастыру және өткізу тәртібі туралы заңнамасын бұзу;

– Интернеттегі авторлық және сабақтас құқықтар туралы [75].

Бұқаралық ақпарат құралының шығарылуын немесе бұқаралық ақпарат құралдарының өнімін таратуды тоқтатудың негіздері:

– Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты насихаттау немесе үгіттеу, экстремизмді немесе терроризмді насихаттау, ұлтаралық және конфессияаралық араздықты жандандыруға бағытталған материалдарды жариялау және ақпарат тарату;

– бұқаралық ақпарат құралын басып шығаруды немесе бұқаралық ақпарат құралының өнімін таратуды тоқтата тұру себептерін белгіленген мерзімде жоймау [75].

Бұқаралық ақпарат құралы интернет-ресурс болған жағдайда бұқаралық ақпарат құралының өнімін таратуды не бұқаралық ақпарат құралын шығаруды тоқтату туралы сот шешімі домендік атауды тіркеудің күшін жоюға және тіркеуі сот шешімімен күші жойылған сол немесе қайталама атаумен бір жыл ішінде домендік атауды пайдалануға тыйым салуға әкеп соғады.

Онлайн-контентке қолжетімділікті шектеу кезінде реттеуші 2004 жылғы 5 шілдедегі № 567 «Байланыс туралы» Заңын («Желілердің және (немесе) байланыс құралдарының жұмысын тоқтата тұру тәртібі»), сонымен қатар 1999 жылғы 23 шілдедегі № 451-I «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңын басшылыққа алады.

Мәдениет және ақпарат министрлігі ресми сайтта 2014 жылдан бастап қол жетімді шектеулер тізілімін жүргізеді. Деректерді талдау көрсетуінше:

– 2023 жылдың аяғында жалпы жиналған статистикалық уақыт ішінде барлығы 127 мыңнан астам интернет-ресурстар мен сілтемелер барлық мемлекеттік органдармен шектелді;

– Мәдениет және ақпарат министрлігі құзырлы органы онлайн-шектеулер туралы жиі шешім қабылдайтын орган болып табылады.

Басқа да мемлекеттік органдар бүкіл интернет кеңістігінің мониторингіне және «Байланыс туралы» Заңға сәйкес интернетте (немесе телекоммуникациялар желісінде) Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарын сақтауды

бақылау үшін пайдаланылатын кибербақылау жүйесі арқылы кіруді бұғаттау тетігіне тартылғанын хабарлау қажет. Атап айтқанда, жүйенің жұмысы экстремизм мен терроризмді насихаттауды, есірткі мен психотроптық заттардың айналымын, қаруды, оқ-дәрілер мен жарылғыш заттарды заңсыз өндіру мен сатуды, суицид пен порнография туралы ақпаратты таратуды бұғаттауға бағытталған.

Бұғаттау туралы мәліметтерді жинау барысында интернет-ресурстар мен сілтемелерді шектеудің 22 заңды негізі, өз кезегінде тізілімнің деректері бойынша 32 негіз көрсетілді.

Бар уақыт аралығындағы ең танымал негіздер: қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа, суицидке және порнографияға табынуды насихаттау; терроризм мен діни экстремизм идеяларын насихаттау; есірткі құралдарын насихаттау; ойын бизнесі, интернет-казино қызметтерін көрсету болып табылады.

2023 жылғы ең танымал негіздер:

– Алаяқтық фактілері;

– Ойын бизнесі, интернет-казино қызметтерін көрсету;

– Қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа, суицидке және порнографияға табынуды насихаттау;

– Есірткі құралдарын насихаттау.

«Терроризм және діни экстремизм идеяларын насихаттау» негізінде бұғаттаудың шарықтау шегі 2018 және 2019 жылдары болды. 2020 жыл тосқауылдардың ең аз кезеңі болды. Биылғы жылдың ең танымал негізі «Қатыгездік пен зорлық-зомбылық, суицид және порнография культін насихаттау» болды. 2020 жылы барлығы 3 797 ресурстар мен сілтемелер шектелді, бұл алдыңғы және кейінгі жылдармен салыстырғанда әлдеқайда аз.

2021 жылы қазіргі уақытта онлайн-платформалар деп аталатын шетелдік әлеуметтік желілер мен мессенджерлердің орнықтырылуы бойынша мәселелер талқыланды; қазақстандық өкілдіктердің басшылары Қазақстан азаматтары болуы тиіс және т.б. да инновациялар балаларды интернетте қорғау және кибербуллингтің алдын алу негізделді.

Бұқаралық ақпарат құралы болып табылатын интернет-ресурсқа қолжетімділікті шектеу БАҚ мониторингі бөлігінде БАҚ туралы заңнамаға қайшы келмеуі тиіс.

БАҚ мониторингін жүргізу мынадай кезеңдерді қамтиды:

1. бұқаралық ақпарат құралдарының өнімдерін қарау (тыңдау), бұзылыстарды анықтау, тіркеу және жинау;

2. БАҚ-тағы құқық бұзушылықтар туралы ақпаратты құқықтық талдау және синтездеу;

3. Уәкілетті орган жүргізген заңды бұзушылықтардың анықталған фактілеріне қосымша талдау.

Кейіннен мониторинг нәтижелері бойынша интернет-ресурстар үшін келесі ақпарат көрсетіледі:-интернет-ресурс иесінің атауы,

– заңды мекен-жайы,

– Интернет-ресурстың IP мекенжайы,

– бар болса, ресми электрондық пошта мекенжайы.

Интернет-ресурстың иесі туралы мәліметтерді анықтау мүмкін болмаған жағдайда, уәкілетті орган қызығушылық танытатын интернет-ресурс серверінде орналасқан хостинг-провайдерге хабарлама жібереді.

Бұзушылық анықталса, ұсыныс жіберіледі; ол бақылау субъектісіне қол қою арқылы қолма-қол немесе оны жіберу және алу фактілерін растайтын өзге де тәсілмен тапсырылуы тиіс.

Бұзушылықтарды жою туралы ұсыным ол берілген күннен кейінгі күннен бастап 10 жұмыс күні ішінде орындалуы тиіс. Ұсыныста көрсетілген бұзушылықтармен келіспеген жағдайда АжММ-ке қарсылық білдіру құқығы ұсыным берілген күннен кейінгі күннен бастап 5 жұмыс күні ішінде жүзеге асырылады.

Мұндай шаралар теріс ақпараттың таралуына ден қоюдың негізгі әдістері болып табылады және әлемнің көптеген елдерінде қолданылады. Елдер өздерінің саяси, мәдени, идеологиялық құндылықтарына, сондай-ақ мемлекеттің технологиялық мүмкіндіктеріне сүйене отырып, желілік контентті реттеу мен шектеуге әртүрлі көзқарастарға ие, дегенмен әркім бірауыздан мемлекеттің жеке адамның, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделерін қорғау үшін әрекет ету құралдары болуы керек деген пікірде.

Теріс ақпараттық әсерден ақпараттық қауіпсіздікті талдау бірінші кезекте цифрлық ортада адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету проблемасының бар екенін көрсетеді. Осы саладағы мемлекеттік реттеу мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін нақты бөлуге, ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылым объектілерінің ақпараттық қауіпсіздігін үздіксіз бақылауға және ұлттық қауіпсіздік жүйесін халықаралық қауіпсіздік жүйелерімен интеграциялауға негізделуі тиіс.

Осы тұрғыда цифрлық ортадағы заң азаматтың виртуалды әлемнен тыс барлық құқықтарын реттеуге және қорғауға көмектеседі. Оларға келесі құқықтар жатады:

– Азаматтардың хат-хабарларының құпиялылығы;
– Азаматтың өмірі мен денсаулығына қол сұғылмаушылық;
– Азаматтың моральдық жағдайын қорғау;
– Жала жабудан және оны таратудан қорғау.

Мемлекет бір жағынан цифрлық құқықтық қатынастардың негізгі реттеушісі ретінде заңнамалық реттеуді цифрлық технологиялардың әлеуетін тежемейтіндей, екінші жағынан адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге міндетті. Мемлекет адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жоғары қоғамдық құндылық ретінде тануға, сақтауға және қорғауға міндетті. Бұл конституциялық кепілдік цифрлық нысанда көрсетілген адам құқықтарына толық көлемде қолданылады. Қоғамдық қатынастарды цифрландыру процестерін ең алдымен адам мүдделеріне сәйкестігі және оның қажеттіліктерін қанағаттандыру тұрғысынан бағалау керек. Мемлекеттің міндеті – жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің конституциялық және құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып,

азаматтардың цифрлық құқықтарын тану, құрметтеу және барлық бұзушылықтардан қорғау.

Мемлекеттік ақпараттық саясаттың маңызды бағыты зиянды бағдарламалық-техникалық әсерді және қорғалған телекоммуникациялық жабдықты бұғаттауға және басуға бағытталған бағдарламалық өнімдер мен киберқауіпсіздік жүйелерін құру бойынша қатерлер туралы хабардарлықты арттыру, адами капиталды және отандық АКТ саласының әлеуетін дамыту үшін қажетті жағдайларды қалыптастыру болып табылады.

3 АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАРЫ

3.1 Цифрландыру жағдайында адамның ақпараттық құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық аспектілері

Ақпараттық салада азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын іске асыру кез келген мемлекеттің ұлттық мүдделерін жүзеге асыру үшін басты мәселе болып табылады. Ол ақпарат бостандығы қағидаларына және құқықтың тыйым салу қағидасына негізделген (заңмен тыйым салынбағанның бәріне рұқсат етіледі).

Халықаралық құқық саласында ақпараттық құқықтар мен бостандықтар мемлекеттерді адам құқықтарын қамтамасыз етуге, құрметтеуге және кепілдік беруге олардың заңнамасы шеңберінде ғана емес, сондай-ақ осы келісімдердің әлемдік қоғамдастық алдында орындалуына жауап беруге міндеттейтін нормативтік құқықтық актілердің бүкіл жүйесімен реттеледі.

Мемлекет өзінің юрисдикциясы шеңберінде адамның халықаралық құжаттарда айқындалған көлемде ақпарат пен сөз бостандығына құқығын қамтамасыз етуге жауапты болады. Халықаралық құқықтағы бірінші кезектегі рөл 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Бас Ассамблеяның 217 А (III) қарарымен қабылданған және жарияланған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында айқындалған. Аталған құжаттың 19-бабында «әр адамның сенім бостандығына және оларды еркін білдіруге құқығы бар; бұл құқық өз сенімдерін кедергісіз ұстану еркіндігін және іздеу еркіндігін, ақпарат пен идеяларды кез келген тәсілмен және мемлекеттік шекараларға қарамастан алу және таратуды қамтиды» [131]. Бұл құжат алғаш рет адамның негізгі құқықтары жүйесін, оның ішінде ақпараттық айналым бостандығына және белгілі бір дәрежеде ақпараттық қоғамның дамуына негіз болған негізгі ақпараттық құқықтар блогын жиынтығын жариялады.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт Декларацияның 19-бабының ережелерін дамыта отырып, былай деп атап көрсетеді:

«1. Әр адам өз пікірін еркін ұстануға құқылы.

2. Әр адам өз пікірін еркін білдіруге құқылы; бұл құқық мемлекеттік шекараларға қарамастан, ауызша, жазбаша, баспасөз немесе көркемдік формалар арқылы немесе өз қалауы бойынша басқа тәсілдермен барлық ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату еркіндігін қамтиды» [188].

БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің №34 жалпы тәртіптегі ескертулерінде халықаралық пактінің 19-бабы Мемлекеттік органдарда жинақталған ақпаратқа қол жеткізу құқығына қатысты екендігі атап өтілді. Мұндай ақпаратқа оны сақтау нысанына, көздеріне және оларды тіркеу күніне қарамастан, мемлекеттік органдардағы жазбалар жатады. Ақпаратқа қол жеткізу құқығы бұқаралық ақпарат құралдарының мемлекеттік мәселелерге қатысты ақпаратқа қол жеткізу құқығын, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының өнімдерін алу құқығын көздейді. Ақпаратқа қол жеткізу құқығының элементтері

Пактінің басқа бөліктерінде де бар. Комитет Пактінің 17-бабына қатысты № 16 жалпы тәртіптегі өз ескертпесінде атап өткендей, әрбір адам автоматтандырылған деректер файлдарында жеке сипаттағы ақпараттың бар-жоғын және егер ол қамтылған болса, онда қандай және қандай мақсатта бар екеніне анық нысанда көз жеткізуге құқылы. Әрбір адам қандай мемлекеттік органдардың немесе жеке тұлғалардың немесе органдардың олардың файлдарын бақылайтынын немесе бақылай алатынын тексере алуы керек. Егер мұндай файлдарда жеке сипаттағы қате ақпарат болса немесе ол заң ережелерін бұза отырып жиналса немесе өңделсе, әрбір адам осы ақпаратты алып тастауды талап етуге құқылы болуы керек [189].

Комитет 14-бапқа қатысты № 32 жалпы тәртіптегі өзінің ескертпесінде қатысушы мемлекеттердің басым тәртіппен ақпаратқа қол жеткізу құқығын тиімді жүзеге асыру мақсатында қоғамдық мүддесі бар үкіметтік ақпаратқа кең қолжетімділікті ашу қажет екенін атап көрсетеді. Қатысушы мемлекеттер осындай ақпаратқа оңай, жылдам, тиімді және практикалық қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін барлық күш-жігерін жұмсауы тиіс. Қатысушы мемлекеттер, мысалы, ақпарат бостандығы туралы заңнаманың көмегімен халыққа ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік беретін қажетті рәсімдерді қалыптастыру қажет [190].

Бұл процедуралар келісімге қайшы келмейтін нақты ережелерге сәйкес ақпарат алу туралы сұраныстарды уақтылы өңдеуді қамтамасыз етуі қажет. Ақпаратты алуға арналған сұрауларды өңдеу үшін алынатын төлем ақпаратқа қол жеткізу үшін негізсіз кедергі жасамауға тиіс. Билік ақпаратқа қол жеткізуден кез келген бас тартуды негіздеуі керек. Ақпарат беруден бас тарту туралы, сондай-ақ жауапсыз қалған сұрау салулар туралы өтініштерді өңдеу тетігін құру қажет.

1950 жылы Еуропа Кеңесі қабылдаған адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 10-бабы адамның еркін пікір білдіру, «қоғамдық биліктің араласуынсыз және мемлекеттік шекараларға қарамастан ақпарат пен идеяларды алу және тарату» құқығын жариялайды» [191].

1. 1969 жылғы американдық Адам құқықтары Конвенциясының 13-бабы сонымен қатар қатысушы мемлекеттерге мемлекеттік шекараларға қарамастан және кез келген нысанда «ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату» еркіндігіне кепілдік беру міндетін жүктейді [192]. Конвенция балалар мен жасөспірімдердің адамгершілігін қорғау үшін ақпаратқа қолжетімділікті шектеу қажет болатын жалғыз жағдайдан басқа кез келген мемлекеттік цензураға тыйым салады (4-тармақ).

2. Ақпарат саласындағы адам құқықтарының тұжырымдамасы сөз және ақпарат бостандығы құқығының негізгі субъектісі жеке тұлға екендігі туралы ережеге негізделген. Мемлекет өз азаматтарының заңсыз ақпарат таратуына жауапты. Мемлекеттік билік пен мемлекеттік реттеудің негізгі міндеті жеке тұлғалардың ақпаратты пайдалану бостандығын теңестіру болып табылады. Американдық ғалымдар Д. Фишер мен Л. Хармс: «Батыс көзқарасы ... мемлекет адамның негізгі құқықтарын барынша іске асырудан тұратын қоғамдық игілікті сақтау үшін қызмет атқарады, оларды шектеу мемлекеттегі жекелеген адамдар мен топтардың құқықтарын қорғау мақсатында ғана мүмкін болады. Осылайша,

адам құқықтары басымдыққа ие және қоғамның құқықтары жеке адамның құқықтарынан туындайды және олар адам мен адамдардың құқықтарын қорғаған жағдайда ғана нақты күшке ие болады» [193].

Халықаралық құқық мемлекетке тікелей халықаралық-құқықтық нормалармен реттелетін ақпаратқа адам құқықтарының кепілгері рөлін береді. Мысалы, Р. Пинто (Франция) адам құқықтарын мемлекеттік құқықпен қорғау ақпарат саласындағы адам құқықтарын тікелей қамтамасыз ететін халықаралық құқыққа қосымша ғана деп есептеді. Оның пікірінше, халықаралық құқықтық норманың болуы адам құқықтарын қорғау саласын мемлекеттің айрықша құзыретінен шығарады. Ол сондай-ақ «мемлекеттің ішкі істеріне араласпау доктринасы халықаралық құқыққа қайшы келеді, өйткені ол халықаралық құжаттармен адам құқықтарын ұлттық деңгейде реттеуге жол бермейді» [194].

Батыс зерттеушілері өз ұстанымдарын растау үшін 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 19-бабының осы құқықты жариялайтын және оған ешқандай шектеулер қоймайтын ақпарат алу құқығы туралы ережелерін келтіреді. Сонымен қатар, декларацияның 19-бабында ақпарат бостандығын қамтамасыз ету құралдары мен тәсілдері туралы айтылмайды.

Декларацияны әзірлеу кезінде бұрынғы Одақтың өкілдері 19-бапты мемлекет бұл үшін халықтың көпшілігіне материалдық көмек көрсете отырып, ақпарат бостандығы құқығын барынша қамтамасыз етуге ұмтылуы керек, сондай-ақ «елдер арасындағы фашизмді, агрессияны және жеккөрушілікке итермелеуді» насихаттау үшін сөз бостандығын пайдалануға тыйым салуы керек деген ережемен толықтыруды ұсынды. Алайда бұл ұсыныстар қабылданбады [195, 79-80 бб.].

Кейіннен адамның ақпарат бостандығына құқығы осы саладағы негізгі халықаралық құқықтық құжатқа айналған 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде бекітілді.

1948 жылғы Декларация БҰҰ Бас Ассамблеясының қарары болып табылады және міндетті заңды күші бар Пактіге қарағанда ұсынымдық сипатта болады. Демек, адамның ақпарат бостандығына құқығын анықтау кезінде адамның азаматтық және саяси құқықтары туралы халықаралық пактінің 19 және 20-баптарының ережелеріне назар аудару қажет.

Пактілер бірқатар елдерде (АҚШ, Бельгия, Оңтүстік Африка, Швейцария және т.б.) ратификацияланбағаны айқын. Кейбір мемлекеттер (Нидерланды, Швеция, Дания, Финляндия және т.б.) халықаралық құқықтар туралы пактінің 19 және 20-баптарына қатысты ақпарат алу құқығы туралы ескертулер жасады [196, p. 83].

Алайда, кейбір елдердің «шексіз» ақпарат бостандығын қамтамасыз ететін ішкі заңнамаларына сілтемелер әрдайым ақтала бермейді. Барлық мемлекеттер белгілі бір дәрежеде олардың аумағында берілетін ақпараттың таралу тәртібі мен мазмұнын реттейді. Мысалы, АҚШ-та ақпарат құралдарының жауапкершілігін қамтамасыз ететін біртұтас нормалар жүйесі бар. Жақында АҚШ-та жала жапты және бұрмаланды деген айыппен бұқаралық ақпарат құралдарына қарсы сот процестерінің саны артты, ірі ақпараттық компаниялар жауапкершілікке

тартылуда.

АҚШ-та адамның ақпарат бостандығына құқығы мемлекет тарапынан көбірек реттелуде, АҚШ Конституциясына бірінші түзетудің сөз және баспасөз бостандығын заңнамалық шектеуге жол бермеу туралы ережесінен біртіндеп алшақтау орын алуда, ақпаратты құпияландыру тәжірибесі артып келеді. Сонымен, Президенттің 1995 жылғы 2 сәуірдегі № 12356 атқарушы Жарлығы федералды ведомстволардың ақпаратты құпияландыру жөніндегі өкілеттіктерін кеңейтті. 1996 жылы 11 наурызда ақпараттың кейбір түрлеріне қол жетімділікті шектейтін Ұлттық Қауіпсіздік Кеңесінің № 84 директивасына қол қойылды.

Бірте-бірте Ақ үй күн сайын «еркін» мерзімді басылымдарға түсетін хабарламалар мен ақпарат ағынын бақылауға, сыни мақалалардың баспа басылымына жол бермеуге құқығын өзіне иеленіп отыр [197, 34-37 бб.].

Ақпаратты алу және тарату еркіндігі басқа елдерде де шектеулі. 1997 жылдың қарашасында Жапония Парламенті «тыңшылық әрекеттің алдын алу» туралы заң жобасын қарастырды, оның ережелері сөз және баспасөз бостандығына нұқсан келтіру үшін қолданылуы мүмкін. Заң жобасында мемлекеттік құпияны жария еткені үшін бас бостандығынан айыру қарастырылған, бірақ бұл ұғымға нақты анықтама берілмеген. Жобаға сәйкес, айыптаушы тарап «мемлекеттік құпияны» жариялау ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіргенін дәлелдеуге міндетті емес. Нақты критерийлердің болмауы заң жобасының ережелерін әр түрлі түсіндіруге, сөз және баспасөз бостандығын еркін шектеуге мүмкіндік туғызды [198, 185-192 бб.].

Осылайша, адамның ақпарат алу құқығының «шектеусіздігі» тұжырымдамасы көптеген мемлекеттердің заңнамалық тәжірибесінде қамтылмаған. Халықаралық құжаттарда адамның ақпарат бостандығына құқығын түсінуді бекіту туралы ұсыныстар тәжірибемен расталмайды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, ақпаратқа құқықты халықаралық-құқықтық регламенттеудің негізін БҰҰ Бас Ассамблеясы 1966 жылғы 16 желтоқсанда қабылдаған Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 19-бабы құрайды, бұл ережелердің әр адамның «мемлекеттік шекараларға қарамастан барлық ақпарат пен идеяларды еркін іздеу, алу және тарату» құқығын белгілейтіні белгілі».

Еуропада, БҰҰ қабылдаған халықаралық пактімен қатар, 1950 жылы 4 қарашада Еуропалық Қоғамдастық қабылдаған Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық Конвенция айтарлықтай заңды және саяси салмақта жұмыс істейді және қолданылады. [199, 68 б.]. Осы Конвенцияның 10-бабы әрбір адамның «мемлекеттік органдардың араласуынсыз және мемлекеттік шекараларға қарамастан ақпарат пен идеяларды алу және тарату» құқығын бекітеді».

Еуропалық конвенция формуласының қысқаруына (БҰҰ Халықаралық пактісінің тұжырымдамаларымен салыстырғанда) назар аударайық. Онда ақпарат алу және тарату құқығы болған кезде ақпарат іздеу құқығы жоқ. Заңға сәйкес бұл біріккен Еуропа азаматтарының ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін белсенділігін белгілі бір жолмен шектеуі мүмкін.

«Алу» – бұл қанағаттанудың пассивті түрі, «іздеу» құқығы әлдеқайда

белсенді және тиімді. Осы ретте, Өзбекстан Республикасының конституциялық нормасының тиісті тұжырымы (29-бап 1-бап) үш мүшелі болып табылады және Өзбекстан Республикасының аумағында ақпаратты іздеу, алу және тарату құқығын қамтиды.

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтары туралы Еуропалық конвенцияның 10-бабынан басқа, еуропалық заңда заңдық міндеттемелердің әр түрлі дәрежесі бар және ақпаратқа кең жұртшылықтың қол жетімділігі туралы қатынастарды реттейтін әр түрлі реттеу пәндері бар бірқатар құжаттар бар. Бұл қатарда, ең алдымен, Еуропа Кеңесінің Министрлер комитетінің R (81) 19 мүше-елдеріне «Мемлекеттік органдардың иелігіндегі ресми ақпаратқа қол жеткізу туралы» ұсынысының жаңа редакциясын атап өтеміз.

Ол 2002 жылы 21 ақпанда Еуропа Кеңесінің адам құқықтары жөніндегі ұйымдастыру комитеті жанындағы ресми ақпаратқа қол жеткізу жөніндегі халықаралық сарапшылар тобының (ЭЖАС) көп жылдық жұмысының нәтижесінде қабылданды және енді оның жаңа атауы — № R (2002) 2 «Ресми құжаттарға қол жеткізу туралы» ұсынымы.

Бұқаралық ақпарат құралдарының ашықтығын (қол жетімділігін) қамтамасыз ету жөніндегі шаралар туралы Еуропа Кеңесі Министрлер комитетінің 1994 жылғы 22 қарашадағы R (94) 13 ұсынысы бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы конституциялық институтының қалыптасуы мен дамуы үшін аса маңызды және өзекті болып табылады. Оның бірінші тармағының нормасы – «бұқаралық ақпарат құралдары туралы ақпаратқа қоғамдық қол жетімділік» – «жұртшылық бұқаралық ақпарат құралдары туралы кейбір негізгі мәліметтерге әділ және бейтарап негізде қол жеткізе алуы керек» деп анықтайды. Бұқаралық ақпарат құралдарының транспаренттілігінің мақсаты осы БАҚ тарататын ақпаратқа қатысты пікір қалыптастыра алу үшін әркім белгілі бір БАҚ-ты кім иеленетінін білуі керек екенін ескере отырып, ұсыныста электрондық БАҚ-тың «ашықтығының» ерекше құқықтық режимі толығымен негізделген [199, 69-70 бб.].

БҰҰ-ның әлемдегі барлық өңірлердегі адамдарға жаңа ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдалануға мүмкіндік беретін технологиялық дамудың жылдам қарқынын ескере отырып, адам құқықтарын қорғау мүмкіндігін реттеу әрекеттерін ерекше атап өткен жөн. БҰҰ дәл осындай даму қарқыны үкіметтерге, компанияларға және жеке тұлғаларға адам құқықтарын бұзуы немесе бұзуы мүмкін ақпаратты, әсіресе адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 12-бабында және азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 17-бабында бекітілген жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын бақылауға, ұстап алуға және жинауға мүмкіндік беретінін атап өтті және бұл мәселе барған сайын алаңдаушылық туғызады [199]. Цифрлық ғасырдағы жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы адамның офлайн ортадағы құқықтары онлайн ортада да қорғалуы керек, соның ішінде жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы және сәйкесінше барлық мемлекеттерді мына ұстанымдарды ұстануға шақырады:

а) жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын, оның ішінде цифрлық коммуникация контекстінде құрметтеу және қорғау;

ә) осы құқықтардың бұзылуын тоқтату және осындай бұзушылықтардың алдын алу үшін, оның ішінде осыған қатысты ұлттық заңнаманың адам құқықтарының халықаралық құқығы бойынша олардың халықаралық міндеттемелеріне сәйкес келуін қамтамасыз ету жолымен жағдайлар жасау үшін шаралар қабылдау;

б) адам құқықтарының халықаралық құқығы бойынша олардың барлық міндеттемелерін толық және тиімді орындауды қамтамасыз ету жолымен жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын қорғау мақсатында жаппай қадағалауды, ұстап алуды және жинауды қоса алғанда, хабарламаларды қадағалауға, оларды ұстап алуға және жеке деректерді жинауға қатысты өз рәсімдеріне, практикасына және заңнамасына шолу жүргізу;

в) тиісті жағдайларда транспаренттілікті және хабарламаларды қадағалауға, оларды ұстап алуға және жеке деректерді жинауға қатысты есептілікті қамтамасыз етуге қабілетті жаңа тәуелсіз, тиімді ішкі қадағалау тетіктерін құру немесе пайдалануды жалғастыру [200].

Қазіргі уақытта әлемдік қоғамдастық алдында әлеуметтік қатынастарды, соның ішінде цифрлық адам құқықтарын цифрландырумен байланысты бірқатар маңызды мәселелер туындайды.

Ғылыми-сараптамалық қоғамдастық азаматтардың цифрлық платформаларды және олармен байланысты цифрлық құқықтар мен міндеттерді елдік, өңірлік және халықаралық контексте пайдалануын бағалау үшін, негізінен ақпараттық және олармен байланысты өзге де жеке құқықтарды қорғаумен байланысты негізгі трендтер мен проблемаларды анықтауға тырысады.

Әлеуметтік қатынастарды цифрландыру саласындағы басты мәселелердің бірі – цифрлық платформаларды басқару тетіктерінің ең жақсы үлгілерін анықтау және осы орталарды саяси, әлеуметтік және мәдени трансформацияларда ресурстар ретінде пайдалану [201].

Цифрлық құқықтар – олар адам құқықтарын іске асыруды оңтайландыру және жетілдіру үшін үлкен мүмкіндіктер бергенімен-бір уақытта осы құқықтарды шектеуге көбірек мүмкіндіктер туғызды (мысалы, ақпаратты бұрмалау және т.б.). Цифрлық құқықтардың ерекшелігі оларды қорғау үшін әзірленуі тиіс халықаралық тетіктің ерекшелігін де белгілейді.

Қазіргі уақытта біз тек «жұмсақ құқық» (soft law) деп аталатын, яғни БҰҰ-ның үшінші комитеті шеңберінде оңтайлы әзірленетін декларацияға қатысты ұсынымдық сипаттағы халықаралық-құқықтық құжаттарды әзірлеу туралы айтуға болады. Мұндай дамудың тиімділігін арттыру және оған жоғары кәсіби сипат беру үшін тиісті жұмыс топтарын (жекелеген бағыттар бойынша) құрған жөн. БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің мүдделері келісілгеннен кейін ғана қорытынды құжатты әзірлеуге кірісуге болады. БҰҰ-ның цифрлық құқықтар жөніндегі конвенциясының кейбір авторлары ұсынған біршама жеңілдетілген тәсіл. Цифрлық құқықтар сияқты ерекше әлеуметтік-құқықтық құбылыс жағдайында басқа тәсіл және басқа да негізгі халықаралық-құқықтық акт қажет, оның басты мақсаты тек жан-жақты және кешенді реттеуді ғана емес, сонымен қатар цифрлық құқықтар мен бостандықтарды қорғауды қамтамасыз ету болады.

Сонымен қатар, цифрлық құқықтарды қорғау механизмі пакеттердегіден

өзгеше болуы керек: жеке шағымдар алынып тасталуы керек. Болашақ халықаралық-құқықтық актінің ережелері мен нормаларын іске асырудың бақылау тетігіне келетін болсақ, қолданыстағы әмбебап мерзімді шолуға (ӘМШ) ұқсас тетік болуы мүмкін. Мұндай бақылау механизмінің екі бөлігі міндетті түрде қарастырылуы керек:

1) қатысушы-мемлекеттер цифрлық құқықтардың қалай сақталатыны туралы ақпарат жібереді;

2) сонымен бірге олар шағымдар жіберуге құқылы.

Өйткені, цифрлық құқықтарды тек мемлекеттер ғана емес, жеке адамдар (жеке тұлғалар немесе топтар), меншік құқығын бұзатын немесе жалған ақпарат тарататын алаяқтар да бұзуы мүмкін. Сандық құқықтарды халықаралық реттеудің ерекшелігі – олардың көпшілігін теріс пайдаланудан аулақ болу үшін нақты және елеулі шектеулерге ұшырату керек.

Цифрлық құқықтардың жаңа түрлері пайда болатындықтан, халықаралық пактілерге қосымша хаттамалар әзірлеуді және қабылдауды қарастырған жөн және цифрлық құқықтардың іске асырылуын бақылау тетігі туралы ойлаған жөн-сарапшылар комитеттері (заңгерлер мен цифрлық технологиялар саласындағы мамандардан) құрылуы керек. БҰҰ шеңберінде адам құқықтарының халықаралық цифрлық кодексін – адамның цифрлық құқықтары мен бостандықтарын жан-жақты және кешенді реттеуді қамтамасыз етуге арналған жаңа халықаралық-құқықтық құжатты әзірлеп, БҰҰ Бас Ассамблеясының тиісті қарарымен қабылдау қажет.

Осылайша, әлемде тез таралатын цифрландыру объективті түрде адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын неғұрлым тиімді халықаралық қорғауға және осы саладағы бақылау конвенциялық тетігін жетілдіруге алып келеді; адамның құқықтары мен бостандықтарын, оның ішінде адам құқықтары мен халықаралық құқықтардың жалпыға бірдей декларациясында және пактілерде бекітілгендерді нақтылайтын жаңа халықаралық-құқықтық қағидаттар мен нормалар пайда болады. Мұның бәрі адам құқықтарын нығайтуға, мемлекетаралық ынтымақтастықты дамытуға және халықаралық қауіпсіздікті күшейтуге ықпал етеді, әсіресе ақпарат бостандығы, сөз бостандығы, сөз бостандығы және т.б. адамның жаңа құқықтары, атап айтқанда Интернет желісінде, яғни виртуалды шындықта сөз бен ойды еркін білдіру құқығы пайда болады.

Ақпараттық құқықтар мен бостандықтарды реттеу саласындағы халықаралық-құқықтық стандарттардың рөлін қарастыра отырып, мұндай ақпараттық қатынастарды құқықтық реттеу халықаралық жария құқық пен халықаралық ақпараттық құқықты реттеу пәнінің маңызды және белсенді дамып келе жатқан бөлігі болып табылатындығын толық қорытындылауға болады.

Адам құқығына қатысты халықаралық-құқықтық тәсілдерді зерттеу үшін келесі тұжырымдамалық ережелерге сүйену керек:

Біріншіден, ақпараттандыру мен жаһанданудың заманауи процестері ақпарат саласындағы адам құқықтарының дамуы мен жетілдірілуіне тікелей әсер етеді.

Екіншіден, ақпарат алу құқығы жаһандық ақпараттық кеңістіктің ажырамас

бөлігі болып табылады.

Үшіншіден, халықаралық шарттар мен халықаралық ұйымдардың шешімдерінде бекітілген адам құқығы халықаралық қауымдастық мойындаған және көптеген мемлекеттердің ұлттық заңнамасына енгізілген ақпаратты еркін іздеуге, алуға және таратуға құқылы.

Төртіншіден, ақпарат саласындағы адам құқығы халықаралық адам құқықтары мен халықаралық ақпараттық құқықтың функционалды (салааралық) институтына айналды.

Бесіншіден, жаһандық ақпараттық кеңістіктегі ақпаратқа адам құқығының шектеулерін мемлекеттер халықаралық құқықта көзделген мақсаттарда және оның қағидаттарына сәйкес ғана белгілей алады [202, 39 б.]. Ақпараттық қызметті құқықтық реттеуді жүзеге асыруда мемлекеттер ақпараттық кеңістіктің бірлігі мен бөлінбейтіндігіне негізделуі керек.

Алтыншыдан, адамның ақпаратқа жалпыға бірдей танылған құқығын іске асыру ақпараттық инфрақұрылым объектілерін, бұқаралық ақпарат құралдары мен коммуникацияларды пайдаланудың ақпараттық стандарттары мен режимін регламенттейтін халықаралық және ұлттық-құқықтық нормаларға тікелей байланысты [203, 314-321 бб.].

Бұл ретте халықаралық және ұлттық құқық жеке, жеке немесе ұлттық қауіпсіздік себептеріне және басқа да бірқатар себептерге сүйене отырып, адам құқықтарының ақпаратқа заңды түрде шектелуіне жол беретінін атап өткен жөн. Бұл жағдай халықаралық және ұлттық-құқықтық актілермен ғана емес, сонымен қатар еуропалық және басқа да халықаралық сот мекемелері мен органдарының бірқатар шешімдерімен расталды.

Ақпарат саласындағы адам құқықтарының тұжырымдамасы сөз және ақпарат бостандығы құқығының негізгі субъектісі жеке тұлға болып табылады деген ережеге негізделген.

3.2 Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттерді цифрландыру жағдайында тұлғаның ақпараттық құқықтары туралы заңнаманы салыстырмалы-құқықтық талдау

ТМД елдері Қазақстанның маңызды серіктестері болып табылады. Қазақстан фармацевтика, машина жасау, АӨК, құрылыс материалдары өнеркәсібі және өңдеуші өнеркәсіптің басқа да бірқатар салалары сияқты өнеркәсіп салаларының әлеуетін қалыптастыруға және нығайтуға мүмкіндік бере отырып, ұлттық экономиканы әртараптандыру мен жаңғыртуға жұмыс істейтін барлық ықтимал бағыттар бойынша ынтымақтастықты белсенді дамытуда.

Тарихи және заманауи жағдайлар іс жүзінде саяси, әлеуметтік және психикалық дамудың шамамен бір деңгейінде тұрған біздің аймақ елдерінің тығыз өзара іс-қимылының қажеттілігін талап ететіні түсінікті. Дамудың жаңа кезеңіне өтіп жатқан тығыз экономикалық байланыстар – электрондық сауда-саттық цифрлық кеңістік саласындағы құқықтық реттеуді жақындастырудың шұғыл қажеттілігін туғызады. Красильников С.Р. және Михневич С.В. сонымен қатар: қатысушы елдердің аумақтық жақындығы, олардың жалпы тарихи

детерминанттары, яғни маңызды оқиғалар мен күндер; экономикалық және саяси өзара тәуелділік; ұқсас әкімшілік-құқықтық орта; интеграция институттарының біртұтас жүйесі; орыс тілінің кең таралуы және т.б. жатқызады [204, 42 с.].

Сонымен қатар, әр түрлі елдер цифрландыруды дамытудың әр түрлі сатысында тұрғанын атап өткен жөн. В.В. Путин «Давос күн тәртібі – 2021» онлайн-форумында баса айтқан: «Біз экономикалық дамудың бұрынғы модельдері мен құралдарының дағдарысын көріп отырмыз. «Нақты» және «виртуалды» экономика арасындағы алшақтықтың артуы нақты қауіп төндіреді және елеулі, болжанбайтын күйзелістерге толы. Қазіргі заманғы технологиялық және ең алдымен цифрлық алыптар қоғам өмірінде маңызды рөл атқара бастады. Табысты жаһандық бизнес, сұранысқа ие қызметтер мен қызметтер, үлкен деректерді шоғырландыру және қоғамды өз қалауы бойынша басқаруға, заңды демократиялық институттарды ауыстыруға, негізінен адамның табиғи құқығын басып алуға немесе шектеуге тырысу арасындағы шекара қайда, өмір сүруді, нені таңдауды, қандай позицияны еркін білдіруді таңдау? Біз компаниялардың тар тобына емес, бүкіл елдің болашағының технологиялық құрылымының негізі ретінде цифрлық трансформацияны қамтамасыз ету үшін жұмыс істеп жатырмыз» [205] және осы мәселемен келіспеу қиын.

Осы зерттеу шеңберінде қарастырылып отырған проблеманы, атап айтқанда, цифрлық адам құқықтары құбылысын теориялық зерттеу деңгейін және қолданыстағы тетіктердің тиімділігін талдай отырып, біріншіден, құқықтардың осы түрін қорғауды жүзеге асыратын, екіншіден, қылмыстың тиісті түрін болдырмауға бағытталған, Тұжырымдаманың өте ұзақ тарихына қарамастан, мынаны атап өткен жөн цифрлық құқықтар, бүгінгі күні ол толық қалыптасқан жоқ [206].

ТМД-ның әрбір елі «адам мен азаматтың цифрлық құқықтары» ұғымымен келісіп, цифрландыру жағдайында жеке тұлғаның ақпараттық және өзге де құқықтарын қорғауға аса маңызды басымдық береді. Бұған адам құқықтары жоғары басымдық ретінде танылатыны және ұлттық және халықаралық құқықтың бүкіл жүйесімен қамтамасыз етілетіні көрсетілген ТМД елдерінің барлық стратегиялық құжаттарының мазмұны дәлел бола алады.

ТМД елдерінің шеңберінде қабылданған модельдік ақпараттық кодексі ұлттық ақпараттық заңнаманың негізгі мақсаттары ретінде мыналарды айқындады: ақпараттық қоғам құру үшін құқықтық негіздер құру; ақпараттық салада адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау; адамның, қоғамның және мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету; ақпараттық ресурстар жүйесін дамытуға, дамыған ақпараттық инфрақұрылымды құруға, ақпараттық саладағы кәсіпкерлік қызметтің тиімділігін арттыруға жәрдемдесу; ақпараттық қызметтер мен жұмыстар нарығында тиімді бәсекелестік үшін құқықтық жағдайлар жасау; жеке және заңды тұлғаларды, мемлекеттік билік органдарын және жергілікті өзін-өзі басқару органдарын тиімді ақпараттық қамтамасыз ету үшін құқықтық жағдайлар жасау; ақпараттық өнімдер мен ақпараттық технологиялардың ұлттық өндірушісін құқықтық қолдау мен қорғауды қамтамасыз ету; ақпараттық саладағы халықаралық заңнамамен үйлестіру [207].

Модельдік заң ақпараттық салада адамның ақпараттық құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің негізгі шарты төмендегі жүйелер жиынтығынан тұратын ұлттық ақпараттық инфрақұрылымды жан-жақты дамыту болып табылатынын атап көрсетеді:

- ақпаратты өндіру;
- ақпаратты тарату;
- ақпарат және ақпараттық технологиялар өндіру құралдарын өндіру;
- ақпаратты жинақтау және сақтау;
- ақпараттық қызметтерді ұсыну;
- қызмет көрсету;
- кадрларды даярлау;
- ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және т.с.с.

Осыған дейін айтылғандай, мұның себептерінің бірі, цифрлық технологиялардың өте күрт, серпінді өсуі (әсіресе XX ғасырдың екінші жартысында), нәтижесінде, алғашқы ұрпақтың адам құқықтарын қорғауға бағытталған құқықтық базасы (ол туралы төменде толығырақ айтылатын болады) адамзаттың өркениеттік даму деңгейіне ұсынған сын-қатерлерді ескере отырып, барлық жерде өзгере алмады [208, 52-76 б.б.]. Осыған байланысты, ТМД елдеріне салыстырмалы-құқықтық зерттеу жүргізілуде, бұл цифрландыру мәселелері бойынша бірқатар модельдік заңдардың болуы және ТМД ПАА- ның 2012 жылғы 23 қарашадағы № 38-6 қаулысымен бекітілген ТМД-ға қатысушы мемлекеттер үшін модельдік Ақпараттық Кодекстің қолданылуы тұрғысынан түсіндіріледі.

«ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің цифрлық кеңістігін, оның инфрақұрылымын және ТМД-ға қатысушы мемлекеттердегі реттеу туралы» модельдік заңды (ТМД ПАА-ның 14.04.2023 № 55-8 қаулысына қосымша) ерекше атап өткен жөн. Аталған норма Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы «ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің цифрлық кеңістігін, оның инфрақұрылымын кешенді реттеудің құқықтық негіздерін қалыптастыру» цифрлық кеңістік саласында бірыңғай тұжырымдамалық аппарат құру; цифрлық процестерді ұйымдастыру, пайдалану және басқару тетіктерін белгілеу; цифрлық өзара іс-қимыл құралдарын айқындау; цифрлық ортада адам құқықтарын және олардың сақталу кепілдіктерін белгілеу; ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумағында бірыңғай цифрлық кеңістік құру бағыттарын айқындау мақсатында қабылданған [209].

Бұл модельдік заң ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің 2025 жылға дейінгі кезеңге арналған ақпараттық қоғамды құру мен дамытудағы ынтымақтастық стратегиясын іске асыру шеңберінде қабылданды, бұл Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің ақпараттық қоғамды қалыптастыру жолдары туралы жалпы көзқарасын көрсететін келісілген көзқарастарының [210] және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің 2013 жылғы 20 қарашадағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы ынтымақтастығы туралы келісімнің жиынтығы болып табылады [211].

Модельдік заң трансшекаралық цифрлық кеңістікті құру және оның жұмыс

істеуі туралы айтады, ол халықаралық құқық негізінде бірнеше мемлекеттер немесе мемлекетаралық ұйым құратын, ұйымдастыратын және басқаратын цифрлық ресурстардың, цифрлық инфрақұрылым объектілерінің және цифрлық өзара іс-қимыл құралдарының біріктірілген жиынтығын білдіреді (Модельдік заң). ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумағында цифрлық кеңістік құру мынадай салаларда жүзеге асырылады: адам мен заматтың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру; ТМД-ға қатысушы мемлекеттерде цифрлық экономиканы дамыту; әлеуметтік және мәдени салалардағы ынтымақтастық; ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету; ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің шекара маңындағы ынтымақтастығы және көші-қон.

Бұл Модельдік заңның ерекшелігі оның Цифрлық кеңістік туралы ұлттық заңнамалардың қағидаттарын, сондай-ақ ТМД елдерінің ТМД цифрлық кеңістігін реттеу саласындағы өзара іс-қимыл қағидаттарын белгілеуінде. ТМД-ның цифрлық кеңістігін реттеу саласындағы ынтымақтастық халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларын, халықаралық шарттарды, сондай-ақ халықаралық тәжірибеде қалыптасқан іскерлік айналым әдет-ғұрыптарын сақтау негізінде жүзеге асырылатыны атап өтілді.

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ТМД-ның цифрлық кеңістігіндегі халықаралық ынтымақтастығы мынадай қағидаттарға негізделген:

1) ұлттық цифрлық кеңістіктегі мемлекеттік егемендік;

2) әлемдік қоғамдастық мүшелерінің жаһандық цифрлық кеңістікті және оның инфрақұрылымын басқаруға тең құқылы қатысуы;

3) ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ТМД-ның цифрлық кеңістігін және оның инфрақұрылымын басқаруға тең құқылы қатысуы;

4) ТМД-ның цифрлық кеңістігін әскери-агрессивті, экстремистік және өзге де құқыққа қайшы мақсаттарда пайдалануға тыйым салу;

5) ТМД цифрлық кеңістігінде халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

6) халықаралық цифрлық өзара іс-қимылдың барлық қатысушыларының сенімі мен жауапкершілігі.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы 14.04.2023 жылы мынадай Модельдік заңдар қабылдады: ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің қызмет көрсету саласын цифрлық трансформациялау туралы, ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің өнеркәсіп салаларын цифрлық трансформациялау туралы, Цифрлық құқықтар туралы, Цифрлық қаржы активтері туралы, Цифрлық Денсаулық сақтау туралы, Киберқылмысқа қарсы іс-қимыл туралы.

Мұндай актілерді қабылдау «мақсаты цифрлық трансформацияны қамтамасыз ету және барлық деңгейлерде белгілі бір саланың жұмыс істеу тиімділігін арттыру және азаматтардың электрондық қызметтер мен сервистерді пайдалануы үшін жағдайлар жасау болып табылатын органдар мен ұйымдардың өзара іс-қимыл тетіктерін құруға бағытталған бірыңғай мемлекеттік ақпараттық жүйе негізінде адам өмірінің қандай да бір саласында бірыңғай цифрлық контур құру» қажеттілігімен негізделді, осыған орай адам құқықтарын қамтамасыз ету саласында мемлекетаралық өзара іс-қимыл мүмкіндіктерін кепілге қою орынды [212, 115-120 бб.].

Бұл актілер, шындығына келгенде 1993 жылғы 23 мамырдағы «ТМД ПАА-ға қатысушы мемлекеттердегі ақпараттық қатынастарды реттеу қағидаттары туралы» ұсынымдық заңнамалық актімен басталған ақпараттық алмасу саласындағы бірлескен саясатты жалғастырды және жетілдірді. Осы акті арқылы өзара іс қимылдың негізгі қағидаттары ретінде мыналар бекітілді:

– ұлттық заңнамада белгіленген жағдайларды қоспағанда, азаматтардың, ұйымдардың, мемлекеттің ақпаратты еркін іздеуге, алуға, пайдалануға және таратуға құқықтарын және осы құқықты іске асырудың кепілдіктерін заңнамалық тұрғыдан бекіту;

– ақпараттың құқықтық режимін белгілеу;

– заңда белгіленген тәртіппен қолжетімділігі шектеулі ақпаратқа жатқызылмаған ақпараттың қолжетімділігін қамтамасыз ету;

– ақпаратты қорғаудың құқықтық нысандарын және ақпараттық қауіпсіздік кепілдіктерін, сондай-ақ ақпараттық қатынастар саласындағы авторлық және өзге де құқықтарды қорғауды белгілеу [213].

Кейіннен Парламентаралық Ассамблея «электрондық цифрлық қолтаңба туралы» модельдік заң (9 желтоқсан 2000 ж.) және ТМД елдерінің модельдік ақпараттық кодексі қабылдады (23 қараша 2012 ж).

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумағында бірыңғай цифрлық кеңістік құрудың негізгі бағыттары:

1) цифрлық кеңістік саласындағы құқықтық реттеудің жақындасуы;

2) мемлекетаралық цифрлық құжат айналымы және ТМД шеңберінде, сондай-ақ ТМД-ға кірмейтін мемлекеттермен, халықаралық ұйымдармен және интеграциялық бірлестіктермен деректер алмасу үшін құқықтық және ұйымдастырушылық негіздер құру;

3) ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің, олардың органдарының, ұйымдары мен азаматтарының цифрлық өзара іс-қимылы үшін, оның ішінде мемлекеттік қызметтер ұсыну (көрсету), әкімшілік рәсімдерді жүзеге асыру саласында цифрлық платформалар құру;

4) ТМД шеңберінде цифрлық өзара іс-қимылды жүзеге асыру үшін деректердің интероперабельділігінің жалпы негіздерін әзірлеу және ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумағында ақпараттық жүйелерді құру және олардың жұмыс істеуі кезінде интероперабельділік қағидатын қолдану;

5) ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумағында шаруашылық жүргізуші субъектілердің құқықтарын іске асыру және қамтамасыз ету саласында олардың ұлттық тіркелген жеріне қарамастан, ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің мемлекеттік органдарының ақпараттық жүйелерін интеграциялау үшін құқықтық және ұйымдастырушылық негіздер құру;

6) цифрлық экономиканы дамыту жөніндегі ұлттық бағдарламаларды іске асыру үшін жалпы құқықтық және ұйымдастырушылық негіздерді әзірлеу;

7) жеке және пайдаланушы деректерін өңдеу үшін жалпы құқықтық негіздерді қалыптастыру;

8) цифрлық технологияларды қолдану негізінде ТМД-ға қатысушы мемлекеттер халқының жалпы тіркелімін қалыптастыру, ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің азаматтары үшін тіркеу және паспорттық режимдерді

жақындастыру үшін құқықтық негіздерді әзірлеу;

9) ТМД-ға қатысушы мемлекеттер азаматтарының әлеуметтік-экономикалық құқықтарын іске асыру мақсатында экономика,еңбек және халықты жұмыспен қамту, білім беру, денсаулық сақтау, көлік және басқа да салаларда ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ортақ цифрлық экожүйелерін құру;

10) ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің аумағында құрылған ақпараттық технологияларды, аппараттық құралдар мен бағдарламалық қамтамасыз етуді (бағдарламалық өнімдерді) мемлекетаралық және мемлекеттік қолдауды қамтамасыз ету [214].

Модельдік заңдар мен өзге де құжаттар біртұтас ұстанымдарды қалыптастыруға және қазіргі уақытта біртектілігімен, дамудың әртүрлі деңгейімен ерекшеленетін барлық елдердің цифрлық кеңістігін дамытуды ынталандыруға бағытталған, бұл өзара іс-қимыл процестерін, негізінен экономикалық өзара іс-қимыл саласында айтарлықтай ауырлатады, сондай-ақ халықты құқықтық, әлеуметтік және өзге де қолдаудың әртүрлі процестерін айтарлықтай ресімдейді. Елеулі көші-қон процестері, оның ішінде еңбек көші-қоны, кәсіпкерлік қызмет және өзге де аспектілер мемлекеттік органдар арасында да, коммерциялық құрылымдар, банктер, қоғамдық құқық қорғау ұйымдары, БАҚ және т.б. арасында да ақпараттық өзара іс-қимылдың бірыңғай стандарттарын байыпты талдауды және енгізуді талап етеді.

Сонымен қатар, біз жүргізген зерттеу ТМД елдерінің ақпараттық кеңістігінің дамуындағы бытыраңқылықтың келесі көрсеткіштерін көрсетеді:

Армения Республикасы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту стратегиялары мен бағдарламаларынан цифрландыру және цифрлық экономиканы дамыту бағдарламалары мен стратегияларына «кеш ауысуымен» сипатталады. Әлемде бұл ауысу 2015-2018 жылдар кезеңінде болды, алайда Армения ішкі саяси даму ерекшеліктеріне және басқа стратегиялық міндеттерді шешуге шоғырлануына байланысты осы уақытша тенденциядан құлады. Қазіргі уақытта Армения Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 11 ақпандағы № 183-l шешімімен бекітілген Арменияны цифрландыру стратегиясы бар және ол алдыңғы құжаттардан айтарлықтай ерекшеленеді. Стратегиялық құжаттардағы қолданыстағы және алдыңғы құжаттарды іске асырудың бір-біріне сәйкес келмейтін мақсаттары, міндеттері мен құралдары Еуразиялық кеңістіктің басқа бірде-бір елінде жоқ алшақтықты тудырады.

Стратегияның өзінде «Арменияда цифрландыру мен цифрлық қызметтердің қазіргі жағдайын объективті бағалау, олар қанағаттанарлықсыз деп сипатталады. Мұндай жағдайдың негізгі себебі – бәрін біртұтас синергетикалық экожүйеге жинауға мүмкіндік бермейтін белгілі бір мемлекеттік қызметтерді цифрландырудың синхрондалмауы» [215]. Цифрландыру тек негізгі мемлекеттік қызметтерге ғана әсер етеді, ал маңызды дербес бағыт ретінде бөлінген электрондық сауданы дамыту саласында ол енді ғана басталады. Сонымен қатар, сарапшылар Арменияның бұл бағытта әлі де көп жұмыс істеуі керек екенін атап өтті [216].

Қырғыз Республикасы да жеделдетілген цифрландыруға бағдарланған. Қырғыз Республикасының 2018-2040 жылдарға арналған ұлттық даму

стратегиясы барлық мемлекеттік бағдарламалар үшін цифрлық трансформацияның жоғары басымдығын және цифрлық трансформация компонентін барлық мемлекеттік тұжырымдамалық және стратегиялық құжаттарға енгізуді белгіледі, ал жаңғырту процесі елдің әлеуметтік, экономикалық және саяси секторы сияқты негізгі салаларын қамтуы тиіс. Қырғыз Республикасын дамытудың 2026 жылға дейінгі ұлттық бағдарламасында «қадамдық қолжетімділік» қағидаты бойынша ерекше қажеттіліктері бар топтарды қоса алғанда, азаматтардың барлық санаттары үшін байланыс қызметтерінің қолжетімділігі және қолжетімділіктегі цифрлық алшақтықты еңсеру мемлекеттік саясат үшін негіз болып табылатыны жазылған [217].

«Цифрлық Қырғызстан 2019-2023» цифрлық трансформация тұжырымдамасы 89%-ға іске асырылды: электрондық құжат айналымы жүйелері, Қырғызстандағы цифрлық денсаулық сақтаудың 2022-2024 жылдарға арналған «Санарип MED» моделі, қолма-қол ақшасыз транзакцияларды жүзеге асыру процесін жеңілдетуге және жеделдетуге мүмкіндік берген QR-кодтар мен операциялық төлемдер жүйесі, цифрлық құжаттар, цифрлық қызметтер және электрондық деректер алмасу жүйесі енгізілді жеке сектормен Қырғызстанның Министрлер Кабинеті жанынан дербес деректерді қорғау агенттігі құрылды.

Сарапшылар Қырғызстанның цифрлық трансформация саласындағы белсенді күш-жігерін, мемлекеттік және муниципалдық секторларға, білім беруге, денсаулық сақтауға, қаржы саласына және басқа да салаларға заманауи цифрлық технологиялар мен жүйелерді енгізуді атап көрсетеді, мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін арттыруға, мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігін жақсартуға және елде цифрлық инфрақұрылымды дамытуға ықпал етеді. Бірақ бұл ретте цифрлық трансформацияның іске асырылып жатқан бастамаларының сапасын арттыру және үйлестіру қажеттілігі қалады.

Қырғызстан өңірлік цифрландырудың белсенді сатысында тұр және қандай да бір сәттерді жіберіп алғанына қарамастан, республика тез қарқынмен қуып жетуде.

Молдова Республикасы ТМД елдерінің арасында ең алғашқы болып 2013 жылы елдің Электрондық үкіметі идеясын алға тартқан және онлайн сауданы ілгерілеткен АКТ секторының тұрақты өсуін қамтамасыз етуге бағытталған саясатты ілгерілету мақсатында «Цифрлық стратегияны» қабылдады. Қазіргі уақытта цифрландыру саласындағы негізгі құжаттар Молдова Республикасының 2023-2030 жылдарға арналған цифрлық трансформациялау стратегиясы болып табылады. Ал 2024 жылғы 19 ақпанда – Молдова Республикасы кәсіпкерлер, жергілікті басқару органдары, қауымдастық секторы және азаматтар үшін көптеген артықшылықтарға ие Еуропалық Одақтың бастамасы «цифрлық Еуропа» бағдарламасына қосылды. Бағдарламаға қосылу бүкіл елдегі кәсіпорындар, примериялар, ҮЕҰ және Орталық институттар цифрландыру үшін Еуропалық қорларға қол жеткізе алатынын білдіреді, олардың жалпы бюджеті 2021-2027 жылдар аралығында 7,5 миллиард еуроны құрайды [218].

Өзбекстан Республикасы «Ұлттық ақпараттық-коммуникациялық жүйені дамытудың кешенді бағдарламасын» бекітті. Құжаттың орындалуы 2013-2020 жылдарға есептелген. Интерактивті мемлекеттік қызметтердің бірыңғай порталы

жұмыс істейді. 2020 жылы «Цифрлық Өзбекстан — 2030» Стратегиясы қабылданды, оның шеңберінде электрондық үкімет жүйесін жетілдіруді, бағдарламалық өнімдер мен ақпараттық технологиялардың отандық нарығын одан әрі дамытуды, республиканың барлық өңірлерінде IT-парктерді ұйымдастыруды, осы саланы білікті кадрлармен қамтамасыз етуді көздейтін 220-дан астам басым жоба жоспарланған.

Өзбекстан әлеуметтік және экономикалық өмірдің түрлі салаларында цифрландырудың түрлі жобаларын кеңінен енгізуде. Мәселен, мысалы, логистиканы цифрландыру eTIR, ePermit және eCMR сияқты заманауи цифрлық құралдарды қолдану арқылы серіктес мемлекеттермен Көлік және транзиттік рәсімдерді жеңілдетуден тұрады. 2021 жылдың қараша айында Өзбекстан мен Қазақстан арасында «Цифрлық ТИР» пилоттық жобасы іске қосылды, ал наурыз айында бұл жобаға Қырғызстан енгізіле отырып кеңейтілді. Ұйым әлемде алғаш рет Өзбекстан мен Түркия арасындағы ePermit жобасын тестілік режимде іске асыруға шықты, ал келесі кезеңде осы жобаны Қазақстанмен іске асыру жөнінде келісім бар [219].

Өзбекстан өз экономикасын өзгертуде және оны цифрландыруда айтарлықтай прогреске қол жеткізді, бұл экономикалық өсудің жеделдеуіне әкелді. Қабылданған шаралар кешені ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етті, ол бағаларды ырықтандыруға, экономиканың ашықтық деңгейін арттыруға және шетелдік инвестицияларды тартуға кедергі келтіретін кедергілерді төмендетуге әкелді.

Беларусь Республикасы IT-нарықтың жаһандық өсуі аясында цифрландыру оның болашағының басты басымдығы мен бөлігіне айналуда**.** Елді цифрландырудағы даму векторын 2021-2025 жылдарға арналған «Беларуссияның цифрлық дамуы» бағдарламасы белгілейді. Ол экономикада бұрын енгізілген цифрландырудың бытыраңқы элементтерін ортақ инфрақұрылымға біріктіруге мүмкіндік береді.

Цифрландыру қаржы, салық, кедендік, энергетикалық және қолма-қол ақшасыз төлемдер сияқты салаларға терең еніп кетті. 2023 жылдың қарашасында № 381 жарлық қабылданды, ол сонымен қатар басымдықтар ретінде білім беру, өнеркәсіп, медицина және «нақты егіншілік» немесе «ақылды қала» сияқты нақты жобаларды көрсетті [220].

Ресей Федерациясы цифрландыру саласында анағұрлым дамыған және ТМД елдерінің, оның ішінде цифрлық форматтағы өзара іс-қимылына барынша мүдделі.

Ресей Федерациясы Президентінің 2018 жылғы 7 мамырдағы № 204 «Ресей Федерациясын дамытудың 2024 жылға дейінгі кезеңдегі ұлттық мақсаттары мен стратегиялық міндеттері туралы» және 21.07.2020 жылғы № 474 «Ресей Федерациясын 2030 жылға дейінгі кезеңге дамытудың ұлттық мақсаттары туралы» Жарлықтарын іске асыру шеңберінде, оның ішінде экономика мен әлеуметтік салада цифрлық технологияларды жедел енгізуді қамтамасыз ету мәселесін шешу мақсатында Ресей Федерациясының Үкіметі Ресей Федерациясы Президенті жанындағы стратегиялық даму және ұлттық жобалар жөніндегі Кеңес Президиумы отырысының 2019 жылғы 4 маусымдағы № 7

хаттамасымен бекітілген «Ресей Федерациясының цифрлық экономикасы» ұлттық бағдарламасын құрды.

Басқару жүйесі «Ресей Федерациясының цифрлық экономикасы ұлттық бағдарламасын іске асыруды басқару жүйесі туралы» Ресей Федерациясы Үкіметінің 2019 жылғы 2 наурыздағы №234 қаулысымен бекітілген.

«Ресей Федерациясының цифрлық экономикасы» ұлттық бағдарламасы дамудың келесі бағыттарын анықтады:

1. Кез келген жерде бүкіл ел аумағында Интернетке жылдам және арзан қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін өзінің төмен орбиталық спутниктік тобын құру;

2. 4-ші және 5-ші буын ұялы байланыс желілерін дамыту үшін отандық базалық станциялардың жаппай өндірісін ұйымдастыру;

3. Көп пәтерлі үйлерде Интернетке кіру жылдамдығын 1 Гбит/с дейін арттыру;

4. Шалғай аудандарды қосу, шағын елді мекендер аумағында және жалпыға ортақ пайдаланылатын автомобиль жолдары бойында мобильді жылдам интернет инфрақұрылымын құру есебінен цифрлық теңсіздікті жою;

5. Барлық функционалдығын және филиалдардың бүкіл желісін сөзсіз сақтай отырып, «Ресей поштасының» тұрақты жұмысын қамтамасыз ету;

6. Мемлекеттік және ведомстволық жаңа ақпараттық жүйелерді құру және енгізу мерзімдерін қысқарту, олардың көмегімен билік органдарын цифрландыру деңгейі бойынша өңірлер арасындағы теңсіздікті жою;

7. Азаматтарға онлайн режимде қызмет көрсетудің проактивті, кешенді, дербес форматына көшумен мемлекеттік қызметтер көрсету мерзімдерін түбегейлі қысқарту;

8. Кванттық есептеу, жасанды интеллект және киберқауіпсіздік бойынша ғылыми-техникалық негіздерді қалыптастыра отырып, ресейлік бағдарламалық жасақтаманы жаппай енгізу арқылы кәсіпорындар қызметінің тиімділігін арттыру үшін жағдайлар жасау;

9. Бейінді АТ-компанияларды тарту есебінен жоғары оқу орындарында АТ-мамандарды оқыту сапасын арттыру;

10. Кибер алаяқтыққа, фродқа және спамға қарсы күрес, ол үшін байланыс операторларының, банктердің, цифрлық платформалардың, құқық қорғау органдарының жұмыс технологиясын қайта құру көзделіп отыр.

Экономиканың бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға байланысты ұлттық жобалар ерекше орын алады. Бұл бағыттар – еңбек өнімділігі және жұмыспен қамтуды қолдау, ғылым, цифрлық экономика, шағын және орта кәсіпкерлік және жеке кәсіпкерлік бастаманы қолдау, халықаралық кооперация және экспорт – технологиялық дамуды жеделдетуді қамтамасыз етуі, жоғары өнімді экспортқа бағдарланған секторды құруға, экономика мен әлеуметтік салада цифрлық технологияларды енгізуге ықпал етуі тиіс (әрине, білім беру және денсаулық сақтау саласындағы ұлттық жобалар сияқты).

Тұтастай алғанда, ТМД елдерінің барлығы дерлік цифрландыруды дамытуды негізгі басымдық ретінде атап өтті және оны қандай да бір деңгейде дамытуда.

Қазіргі кезеңде Достастық елдеріне тән адам қызметінің барлық салаларына

цифрлық инновацияларды енгізу адамның конституциялық (негізгі) құқықтары мен бостандықтарын іске асыру үшін жаңа мүмкіндіктер туғызады.

Достастық елдеріндегі цифрландырудың адамның құқықтық мәртебесіне әсер етуінің белгіленген саласындағы бірінші кезектегі міндет тәсілдерді біріздендіру және цифрлық саладағы модельдік заңнаманы дамыту болып табылады.

Жыл сайын ТМД ПАА-ның адамның құқықтық мәртебесін, әлеуметтік саясат проблемаларын, гуманитарлық ынтымақтастықты қамтамасыз ету саласындағы жалпы проблемаларды шешуге келісілген тәсілдерді әзірлеудегі өсіп келе жатқан рөлін атап өтеміз. Сонымен қатар, қазіргі заманғы сын-тегеуріндерге жауаптар, атап айтқанда, цифрландырудың Достастық елдерінің аумақтарында адам құқықтарын іске асыру тетіктеріне әсері, келісілген ұзақ мерзімді саясат, болашақ құқығының негіздерін құру және автордың пікірінше, өзекті міндеттерді шешу бойынша белгілі бір қадамдар жеткіліксіз.

Цифрлық ортаны реттеу саласында аталған ережелерді іске асыру халықаралық жағдайды және «жақын» шет елдердің, ең алдымен Достастық елдерінің бірыңғай құқықтық және цифрлық кеңістігін құру қажеттілігін ескеретін байыпты және жүйелі заң шығару қызметін талап ететіні анық.

Мәселен, мысалы, ТМД мемлекеттерінде соңғы жылдары ұлттық және халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша құқықтық базаны қалыптастыруға көп көңіл бөлінуде, Киберқауіпсіздік бойынша стратегиялар қабылданды, киберқылмыс үшін жауапкершілік бөлігінде қылмыстық заңнама жетілдірілуде.

2023 жылғы 14 сәуірде ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы ТМД мемлекеттерінің киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы ұлттық заңнамасын одан әрі жетілдірудің негізі болып табылатын «Киберқылмысқа қарсы іс-қимыл туралы» модельдік заңды қабылдады.

Ресейдің 2021 жылғы 30 шілдеде БҰҰ Бас Ассамблеясына енгізген Біріккен Ұлттар Ұйымының Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қылмыстық мақсаттарда пайдалануға қарсы іс-қимыл туралы конвенциясының жобасы жоғары технологиялық қылмысқа қарсы іс-қимылдың бірыңғай халықаралық құқықтық тетігін құруға бағытталған. Бірақ қалыптасқан жағдайға байланысты бұл құжаттың тағдыры әлі анық емес.

«Киберқылмысқа қарсы іс-қимыл туралы» Модельдік заңның ережелерін имплементациялау іс жүзінде ТМД мемлекеттерінің ұлттық заңнамасын біріздендіруге мүмкіндік береді және олардың арасындағы киберқылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық ынтымақтастықты нығайтуға және кеңейтуге ықпал ететін болады.

Достастықта қауіпсіздікті қамтамасыз етудің және жаңа сын қатерлер мен қауіптерге ден қоюдың құқықтық және ұйымдастырушылық тетіктері құрылды. Оларды тәжірибеде іске асыру үшін қылмысқа, терроризмге және экстремизмнің өзге де зорлық-зомбылық көріністеріне, есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен олардың прекурсорларының заңсыз айналымына, заңсыз көші-қон мен адам саудасына қарсы күрестің бірлескен шараларының орта мерзімді

мемлекетаралық бағдарламалары қабылданады. ТМД-ға мүше мемлекеттердің қазіргі заманғы қауіп-қатерлер мен қауіпсіздікке қарсы іс-қимылдағы ынтымақтастықты реттейтін халықаралық құқықтық құжаттарға қатысуын ресімдеу бойынша жұмыстар дәйекті жүргізілуде.

Қазақстанның, Достастық елдері сияқты, цифрлық кеңістіктегі ұлттық егемендікті қорғау саласындағы, оның ішінде Цифрлық кеңістіктің шетелдік және трансұлттық актерлерінің қызметін реттеудің құқықтық тетіктерін құру жөніндегі заңнамасын одан әрі дамыту; цифрлық технологиялардың, цифрлық платформалар мен сервистердің, дербес деректерді сақтау және беру жүйелерінің аудит және тәуелсіз сараптама институтының құқықтық негіздерін құру; бірыңғай ақпаратты цифрлық сервистермен ашу тетігінің негіздерін, сондай-ақ деректерді жинау және сақтау тәртібін; адам құқықтарын қорғаудың жалпы тетіктерін құру және т.б., бірлесіп әзірленген негіздерге сәйкес, оның ішінде модельдік заңнама түрінде жоспарлау және жүзеге асыру орынды болып табылады.

Цифрлық кеңістікті пайдалану азаматтардың цифрлық кеңістіктегі мәдени құндылықтарға, білімге, ағартушылыққа қол жеткізуін қамтамасыз ету; цифрлық кеңістіктің мүмкіндіктерін пайдаланатын азаматтардың барлық құқықтары мен бостандықтарын іске асыруды қамтамасыз ету бойынша трансұлттық және мемлекетаралық платформалар құру үшін игілік болатыны анық.

Мақсаты цифрлық трансформацияны қамтамасыз ету және барлық деңгейлерде белгілі бір саланың жұмыс істеу тиімділігін арттыру және азаматтардың адам құқықтарын қамтамасыз ету саласында электрондық қызметтер мен сервистерді пайдалануы үшін жағдайлар жасау болып табылатын органдар мен ұйымдардың өзара іс-қимыл тетіктерін құруға бағытталған бірыңғай мемлекеттік ақпараттық жүйе негізінде адам өмірінің қандай да бір саласында бірыңғай цифрлық контур құру кезінде, мемлекетаралық өзара іс-қимыл мүмкіндіктерін құру орынды.

«Үлкен деректерді» белгіленген бағытта қолданудың құқықтық негіздерінің мысалы ретінде Ресейдің барлық азаматтарының, сондай-ақ Ресейде еңбек қызметін жүзеге асыратын шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдар мен босқындардың жеке мәліметтерін қамтитын халықтың бірыңғай федералды ақпараттық тізілімін атауға болады-бұл Ресейдің мемлекеттік органдарының өзара әрекеттесуінің нәтижесі.

Белгіленген саладағы тәуекелдерді ескеру және мүмкіндігінше алдын-ала болжау қажет. Олар айқын: бұрын анықталған, бірақ еңсерілмеген кемшілік – ұлттық парламенттер мен өзге де билік органдарының өздерінің заңнамалық базасын жетілдіру кезінде ТМД ПАА-ның нормативтік-құқықтық актілерін әлсіз есепке алуы; бірыңғай критерийлер болмаған кезде-жақын болашақта бірыңғай платформалар құруға мүмкіндік бермейтін бағдарламалық қамтамасыз етуді және техникалық жабдықты бүгінгі күні келісілмеген пайдалану; жақын болашақта деректердің олардың бір жерде шоғырлану және басқалары.

Сондықтан ТМД елдерінің белгіленген саладағы мемлекетаралық қатынастарын бүгінде интеграциялық процестің жалпы нәтижесіне – ұлттық заңнаманы жақындастыруға, қақтығыстарды анықтауға және қалыптасу

кезеңіндегі проблемалық мәселелерді шешуге бағыттау маңызды, өйткені кешіктіру болашақта экономикалық шығындарға ғана емес, азаматтарға да әсер етеді. Сонымен қатар, Достастық елдерінің Конституциялары қандай да бір дәрежеде адам құқықтарының басымдығын бекітеді, мемлекеттер мен олардың органдарына конституциялық құқықтарды қамтамасыз етуге және қорғаныс тетіктерін құруға жүктей отырып, оларды құндылықпен бекітеді. Конституциялық құрылыстың негіздері туралы ережелерде қоғамның құндылық парадигмасының негізі – адам құндылығының ең жоғарғы сипаты бекітілген.

Конституциялық философияға, адамның ең жоғары құндылығына, оның құқықтары мен бостандықтарына сүйене отырып, Достастық елдеріндегі цифрлық трансформация моделі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, экономика мен мемлекеттік басқарудың цифрлық трансформациясы және азаматтар мен қоғамның қауіпсіздік, теңдік және әділеттілік туралы идеяларына сәйкес келетін барлық конституциялық құқықтар мен бостандықтардың сақталуы; адамның, қоғамның, мемлекеттің және ТМД-ның тұрақты дамуы арасындағы ақылға қонымды тепе-теңдікті қамтамасыз етуге тиіс.

Қорытындылай келе, біз мыналарды атап өтеміз. Достастық елдері үшін қазіргі кезеңде цифрлық технологиялардың адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарына әсерін, нақты және цифрлық әлемдегі адам құқықтарын қорғаудың негізгі институттарын трансформациялауды сындарлы талқылау, сондай-ақ тиісті қатынастарды заңнамалық реттеу және адам, қоғам және мемлекет өзара іс-қимылының жаңа құралдарын қалыптастыру жөнінде ұсынымдар әзірлеу; цифрлық ортадағы адамның құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғауды реттеу жөнінде модельдік актілер жасау қажет; оны жетілдірудің тағы бір жолы Достастық елдерінің бірыңғай цифрлық кеңістігін құру болады.

Тағы бір маңызды аспект – ЕАЭО елдерінің цифрлық интеграциясына назар аудару қажет болып табылады.

Қазақстан мүдделері негізінен ЕАЭО мүдделерімен интеграцияланған.

Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңес Еуразиялық экономикалық одақтың 2025 жылға дейінгі цифрлық күн тәртібін іске асырудың негізгі бағыттарын бекітті. Оларға алты сала кіреді – тауарларды, қызметтерді және цифрлық активтерді цифрлық бақылау, цифрлық сауда, көлік дәліздері және өнеркәсіптік кооперация, сондай-ақ ЕАЭО-ның деректер айналымын және арнайы режимдерді («реттеуші құмсалғыштарды») реттеу.

Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңестің 2017 жылғы 11 қазандағы № 12 «Еуразиялық экономикалық одақтың 2025 жылға дейінгі цифрлық күн тәртібін іске асырудың негізгі бағыттары туралы» шешімімен цифрлық күн тәртібі ЕАЭО туралы шартта айқындалған экономикалық ынтымақтастық салаларында іске асырылатыны көзделген, бұл ретте ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер экономиканы цифрландыру салаларындағы ұлттық саясатты дербес әзірлейді, қалыптастырады және іске асырады, оның ішінде цифрлық күн тәртібін дамыту жөніндегі іс-шараларды ұлттық деңгейде жүзеге асырады.

Одақтың цифрлық күн тәртібін іске асыру Одаққа мүше мемлекеттердің экономикасын цифрландыру саласындағы ұлттық саясатты іске асыруға кедергі келтірмеуге тиіс. Осыған сүйене отырып, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер ұлттық

бағдарламалардың, сондай-ақ цифрлық экономика саласындағы құқықтық актілердің көмегімен экономиканы цифрландыру процестерін дамытудың салалары мен бағыттарын дербес таңдайды.

ЕАЭО (ИАЖ) интеграцияланған ақпараттық жүйесі шеңберінде қазіргі уақытта ақпарат алмасу жүзеге асырылатын 54 жалпы процесс пайдалануға берілді, ал бұл тізбе айтарлықтай жоғары болуы тиіс. Мұның себептері қаржылық және инвестициялық ынтымақтастықтың жеткіліксіз деңгейі, ұлттық саясат пен бірегейліктің «кедергілері», жалпы одақтық құжаттамадағы жалпы терминологияның жетілмегендігі; трансшекаралық алмасу және электрондық құжат айналымы саласындағы заңды «сәйкессіздіктер» деп санайды [221], сондай-ақ геосаяси шиеленістің өсуі (Батыстың жетекші елдерінің ЕАЭО (Ресей Федерациясы) «локомотивіне» қатысты санкциялық саясатының салдарынан).

Мұның бәрі жинақтала келе, Одақтың жекелеген елдері үшін де, жалпы ЕАЭО үшін де жаңа ақпараттық қатерлер туғызады және егемендікті қорғау түріндегі ақпараттық қауіпсіздік мәселесі бойынша бірқатар мемлекеттердің қағидаттық ұстанымына байланысты ортақ платформаны қамтамасыз ету мүмкін емес.

Қазақстан БЭЖ, ТМД және басқа елдермен экономикалық өзара іс-қимылдағы жетекші елдердің бірі ретінде барлық салаларда, соның ішінде саясатта, экономикада, мемлекеттік қызметтерде және т.б. ақпараттандыру және цифрландыру саласында елеулі табыстарға қол жеткізді.

Цифрландыру мен электрондық құжат айналымының белгілі бір аспектілерін реттейтін заңдар жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін, сондай-ақ елдің ұлттық мүдделерін қорғауды маңызды басымдық ретінде анықтайды. Бұл басымдықтар кез келген ұлттықтан жоғары шешімдерді әзірлеу және қабылдау кезінде сақталуға тиіс, бірақ бұл ретте бейбітшілікті, экономикалық, саяси және өзге де ынтымақтастықты қамтамасыз етудегі мемлекеттің стратегиялық мүдделері ескерілуге тиіс [222].

Мүдделер теңгеріміне қол жеткізу елдің ішкі және сыртқы саясатының басты міндеті болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұсынылған диссертациялық зерттеу цифрландыру процестерінің адам құқықтарына әсерін талдайды.

Жүргізілген зерттеу адам құқықтары туралы заңнаманы және оны қолдану практикасын жетілдіру бойынша мынадай нақты ұсыныстар тұжырымдауға мүмкіндік берді:

1. Ақпараттандыру және цифрландыруды талдау негізінде осы процестердің тұлғаның дамуына әсері зерттелді. Цифрландыру процестерінің өзі түбегейлі жаңа құқықтар тудырмады, құқықтар тек цифрлық ортаға айналды. Сонымен бірге дәстүрлі адам құқықтары өзгеріссіз қалады.

2. Адамның негізгі және жанама құқықтарды қамтитын заманауи ақпараттық құқықтар жүйесі ұсынылған. Жанама құқықтар деп негізгі ақпараттық құқықтармен тығыз байланысты және олардан туындайтын құқықтарды түсіну ұсынылады. Сондай-ақ, жанама құқықтарға ақпараттандыру мен цифрландырудың заманауи процестерінің нәтижесінде пайда болатын құқықтарды жатқызуға болады: интернетке құқық, цифрлық қызметтерге құқық және т.б.

3. Цифрлық қоғамдық игіліктердің ерекше белгілері анықталды: олар тек жаһандық желіде пайда болатын және жүзеге асатын игіліктердің (қызметтердің) түрі; материалдық және материалдық емес игіліктердің арасындағы, сонымен қатар жеке және қоғамдық игіліктердің арасындағы шекаралардың азаюын қамтамасыз етеді; экономиканың, қоғамдық өмірдің барлық салаларына (мәдениет, тұрмыс, бос уақыт, саясат, білім) және мемлекеттік реттеуге енеді және таралады; олар әдеттегі материалдық немесе материалдық емес өнімдер болып табылмайды, жеткізілім мен тұтынуға әртүрлі агенттер және ең алдымен желілік құндылықтың – интернеттің болуы мен қолданылуын қамтамасыз ететін агенттер қатысатын бірқатар қызмет түрлерін біріктіретін күрделі институционалдық құрылғылар болып табылады; бір жағынан белгілі бір цифрлық қоғамдық игіліктерді құру және дамыту процесіне қатыспайтын, бірақ екінші жағынан қоғамдық немесе жеке игіліктер мүмкіндігінің таптырмас шарты ретінде Интернеттің болуын қамтамасыз етуге және желі ішінде де, одан тыс та жеке адамның және мемлекеттің басқа да мүдделерін қорғауға байланысты мемлекеттің екі жақты рөлі; өзін-өзі реттеудің ішкі құралдарының болуы, мұндай игіліктерді көрсету кейбір жағдайларда құқықтық нормалармен ресми түрде реттелмейді.

4. Адамның ақпараттық құқықтарының құрылымы зерттелді. Қазіргі заманғы процестер құқықтық реттеу субъектілерімен қатар объектілер шеңберін де кеңейтетіні атап өтілді, олардың қатарына "цифрлық адам", "жеке тұлғаның цифрлық бейіні", "цифрлық егіз" және т.б. жатқызылды.

5. Ақпарат түрлерін (ашық және жабық) талдау негізінде ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз етуге және оның сақталуына цифрландырудың әсеріне талдау жүргізілді. Цифрландыру жағдайында ақпаратқа қол жеткізу құқығы оны іздеу мен алудың әдістері мен құралдарын ескере отырып, белгілі бір өзгеріске ұшырады деген қорытынды жасалды.

6. Цифрландыру жағдайында азаматтардың ақпараттық құқықтарын қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлі цифрландыру құралдарын реттеу мен бақылаудың маңызды тетіктері бар мемлекет болуына байланысты едәуір кеңейеді деген ұстаным негізделген. Сонымен бірге, мемлекет ақпараттық құқықтық қатынастардың осы түрінің субъектісі ретінде қоғамның сұраныстарына тәуелді және мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді, сондай-ақ жеке тұлғаның мүдделерін қамтамасыз ету және қорғау мақсатында ықпал ету құралдарын үнемі жаңартып отыруға мәжбүр.

7. Ақпараттандыру және цифрландыру процесінде ақпарат пен идеяларды іздеу, алу және тарату құқығын қамтитын сөз бостандығы мемлекеттік, қоғамдық және жеке мүдделермен байланысты болып қала береді, бұл провайдерлер мен басқа да қатысы бар субъектілердің жұмыс тәжірибесінің нәтижесінде әлеуметтік желілерге және басқа да ақпаратты қалыптастыру, беру, сақтау, түрлендіру базаларына ішкі бақылау (өзін-өзі реттеу) қажеттілігіне әкелді деген қорытындыға келді.

8. Ақпараттандыру және цифрландыру объектілерін құру, дамыту және пайдалану кезінде уәкілетті мемлекеттік институттардың жеке және заңды тұлғалармен өзара іс-қимылының мемлекет қабылдайтын шаралары процестің барлық қатысушыларының мүдделерінің теңгерімін іздеуге бағытталған. Бұл ретте Қазақстан Республикасының заңнамасында конституциялық құндылықтардың бұзылуына әкеп соғуы мүмкін заңсыз әрекеттер немесе әрекетсіздікке мемлекеттік ден қоюдың бірқатар шаралары көзделген.

9. Қазақстанда Электрондық үкімет жүйесінің және ақпаратты жинау мен өңдеудің өзге де жүйелерінің жұмыс істеуі арқылы электрондық бейіндеу жүйесі қалыптастырылды. Ол мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ақпараттық жүйелерінде қамтылған азаматтар мен заңды тұлғалар туралы мәліметтерді жинау, сақтау, өңдеу және ұсыну процесінде қалыптасатын субъектілердің, объектілер мен қатынастардың, сондай-ақ мемлекеттік қызметтер көрсету, сапаны және деректер байланысын арттыру жөніндегі мемлекеттік және өңірлік міндеттерді іске асыру, сондай-ақ оларды цифрлық бейін инфрақұрылымының көмегімен оның ішінде ол туралы мәліметтер цифрлық бейін жүйесінде қамтылған адамның бастамасы бойынша немесе келісімі бойынша өзге субъектілерге беру мақсатында пайдаланылатын ведомстволық бағыныстағы ұйымдардың жиынтығын білдіреді.

10. Жаһандық ақпараттық және экономикалық процестерге интеграциялау мақсатында жаппай цифрландыру үдерісінен өтіп жатқан Қазақстан үшін осы саланы реттеуге қажетті заңнамалық және басқа да бастамалардан өзге, жеке деректерді қорғаудың маңыздылығы туралы хабардарлығын арттыруға және цифрлық сауаттылық пен кибергигиена арқылы цифрлық құқықтар мәдениетін ілгерілетуге күш-жігерді шоғырландыру маңызды.

11. Әлемде тез таралатын цифрландыру адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын неғұрлым тиімді қорғау және осы саладағы бақылау тетігін жетілдіру қажеттілігіне объективті түрде алып келеді. Бұл тұрғыда халықаралық құқық пен халықаралық институттардың рөлі жаңа технологияларды жобалау

мен дамытуға іргелі құндылықтардың интеграциялануын қамтамасыз ететін келісілген халықаралық қағидаларды әзірлеу саласындағы реттеуді үйлестіру.

12. Халықаралық құқықтың рөлі ақпараттық құқықтар мен бостандықтарды қорғау мен қамтамасыз етудің жаңа құқықтық стандарттарын әзірлеуде көрініс табуы мүмкін.

13. Адамның ақпаратқа құқығына қатысты халықаралық-құқықтық ұстанымдарын зерттеу үшін келесі тұжырымдамалық ережелерге сүйену керек:

– ақпараттандыру мен жаһанданудың заманауи процестері ақпарат саласындағы адам құқықтарына көзқарастарды дамытуға және жетілдіруге тікелей әсер етеді;

– ақпарат алу құқығы жаһандық ақпараттық кеңістіктің ажырамас бөлігі болып табылады;

– халықаралық шарттарда және халықаралық ұйымдардың шешімдерінде бекітілген адамның ақпаратты еркін іздеуге, алуға және таратуға құқығы халықаралық қауымдастықпен танылған және көптеген мемлекеттердің ұлттық заңнамасына енгізілген;

– ақпарат саласындағы адам құқығы халықаралық құқық адам құқықтары және халықаралық ақпараттық құқықтың салааралық институтына айналды;

– ғаламдық ақпараттық кеңістіктегі ақпаратқа адам құқығының шектеулерін мемлекеттер тек халықаралық құқықта көзделген мақсаттарда және оған сәйкес белгілей алады.

– мемлекеттің ақпараттық қызметін құқықтық реттеуді жүзеге асыру ақпараттық кеңістіктің бірлігі мен бөлінбейтіндігіне негізделуі тиіс;

– адамның ақпаратқа жалпыға бірдей танылған құқығын жүзеге асыру ақпараттық инфрақұрылым объектілерін, бұқаралық ақпарат құралдары мен коммуникацияларды пайдаланудың ақпараттық стандарттары мен режимін регламенттейтін халықаралық және ұлттық-құқықтық нормаларға тікелей байланысты.

14. Халықаралық және ұлттық құқық жеке немесе ұлттық қауіпсіздік мәселелеріне және басқа да бірқатар себептерге байланысты адамның ақпаратқа құқықтарын заңды түрде шектеуге мүмкіндік береді. Бұл жағдай халықаралық және ұлттық-құқықтық актілермен ғана емес, сонымен қатар еуропалық және басқа да халықаралық сот мекемелері мен органдарының бірқатар шешімдерімен расталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Халық бірлігі мен жүйелі реформалар-ел өркендеуінің берік негізі. Мемлекет басшысының 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы. https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100002021. 10.01.2024.

2. ҚР Президенті Қ. К. Тоқаевтың шетелдік инвесторлар кеңесінің 35-ші пленарлық отырысына сөйлеген сөзі. https://www.akorda.kz/ru/prezident-kasym-zhomart-tokaev-provel-35-e-plenarnoe-zasedanie-soveta-inostrannyh-investorov-853834. 25.12.2023.

3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana. 12.04.2024.

4. Қазақстан Республикасы цифрлық кодексінің жобасына реттеуші саясаттың консультативтік құжаты. https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14812473. 05.03.2024.

5. Минбалеев А.В. Система информации: теоретико-правовой анализ. Дисс… канд. юрид. наук. – Челябинск, 2006. – 272 с.

6. Минбалеев А.В. Теоретические основания правового регулирования массовых коммуникаций в условиях развития информационного общества: автореферат дис. ... доктора юридических наук. – Челябинск, 2012. – 45 с.

7. Вайндорф-Сысоева М.Е., Субочева М.Л. «Цифровое образование» как системообразующая категория: подходы к определению // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Педагогика. – 2018. – № 3. – С. 25-36.

8. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 Қаулысы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827. 08.01.2024.

9. Тарасов И.В. Индустрия 4.0: понятие, концепции, тенденции развития // Стратегии бизнеса. – 2018. – №5(49). – С.43-49.

10. Клаус Шваб. Всемирный экономический форум. https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-andhow-to-respond. 18.02.2024.

11. The Power of the API Economy. Stimulate Innovation, Increase Productivity, Develop New Channels, and Reach New Markets. IBM Corp. – 2014. – PP. .2-4

12. Перспективы цифровой экономики ОЭСР 2015 / OECD Digital Economy Outlook 2015, OECD 15 Шілде 2015 ж. OECD Publishing. https://read.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-digital-economy-outlook-2015_9789264232440-en#page2. 09.03.2024.

13. Цифровые дивиденды. Доклад о мировом развитии. Всемирный банк, 2016. Группа Всемирного банка. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23347/210671RuSum.pdf. 15.12.2023.

14. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar. 05.04.2024.

15. Террористік тұрғыдан осал объектілердің терроризмге қарсы қорғалуының үлгілік паспортын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 12 қарашадағы № 1217 қаулысына өзгерістер мен толықтыру енгізу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 23 қазандағы № 698 қаулысы. Күші жойылды – Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 1 қыркүйектегі №758 қаулысымен. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000698. 24.11.2023.

16. Грибанов Ю.И. Цифровая трансформация социально-экономических систем на основе развития института сервисной интеграции: дисс. ... д.э.н., Санкт-Перербург. – 2019. – 355 с.

17. Абдрахманова Г.И., Вишневский К.О., Гохберг Л.М. и др. Что такое цифровая экономика? Тренды, компетенции, измерение. Докл. к XX Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 9-12 апр. 2019 г. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: изд. дом Высшей школы экономики, 2019. – 33 с.

18. Иванов М. Психологические аспекты негативного влияния игровой компьютерной зависимости на личность человека. http://flogiston.ru/articles/netpsy/gameaddict2. 15.11.2023.

19. Фатьянов А.А. Актуальные проблемы информационной безопасности в виртуальной среде Интернета // ВИНИТИ. – 2001. – N 10. – С. 6-8.

20. Акопов Г.Л. Информационное право: учеб. пособие. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 348 с.

21. Ақпараттық қоғам құру принциптерінің декларациясы (Женева, Швейцария, 2003 ж.). https://www.itu.int/net/wsis/outcome/booklet/declaration_Bru.html. 22.12.2023.

22. «Ақпараттық Қазақстан – 2020» Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 4 желтоқсандағы № 1534 Жарлығымен бекітілген Мемлекеттік бағдарламасы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200001534/info. 08.09.2023.

23. Беляева Е.Б. Цифровое общество и возможности его этического регулирования. https://www.tyuiu.ru/wp-content/uploads/2018/08/E.V.Belyaeva-TSifrovoe-obshhestvo-i-vozmozhnosti-ego-eticheskogo-regulirovaniya.pdf. 13.01.2024.

24. Денисов Ю.Д. Анализ японских прогнозов инновационного развития 1971-2014 гг.. japanstudies.ru. 08.09.2023.

25. Стратегия «Общество 5.0». https://iz.ru/630395/tcifrovaia-ekonomika-opyt-iaponii]. 18.03.2024.

26. Беляева Е.Б. Цифровое общество и возможности его этического регулирования // Ведомости прикладной этики, 2018. – С. 74-82.

27. Савельев А.И. Проблемы применения законодательства о персональных данных в эпоху «Больших данных» (Big Data) // Право. Журнал

Высшей школы экономики, 2015. – №1. – С. 43-66.

28. Что такое Big Data и почему их называют «новой нефтью». https://trends.rbc.ru/trends/innovation/5d6c020b9a7947a740fea65c. 09.10.2023.

29. Big data. https://www.calltouch.ru/glossary/big-data/. 16.11.2023.

30. Вся статистика Интернета и соцсетей на 2021 г. в цифрах. https://www.web-canape.ru/business/vsya-statistika-interneta-i-socsetej-na-2021-god-cifry-i-trendy-v-mire-i-v-rossii/. 05.09.2023.

31. Утечки данных. https://www.tadviser.ru/index.php. 23.11.2023.

32. Щербо С.Н., Щербо Д.С. Медицина 5П: прецизионная медицина. Медицинский алфавит, 2015. – Т.4. – №18. – С. 5-10.

33. Биология мен медицинаны қолдануға қатысты адам құқықтары мен қадір-қасиетін қорғау туралы конвенция: Адам құқықтары және биомедицина туралы конвенция Овьедо, 4 сәуір 1997 ж. https://rm.coe.int/168007d004. 05.01.2024.

34. 883 села в Казахстане не обеспечены интернетом. inform.kz https://www.inform.kz/ru/883-sela-v-kazahstane-ne-obespecheny-internetom_a3687544. 11.01.2024.

35. Как развивается цифровизация здравоохранения в РК? https://profit.kz/articles/14645/Kak-razvivaetsya-cifrovizaciya-zdravoohraneniya-v-RK/. 29.03.2024.

36. Баймаханова Д.М. Проблемы прав человека в системе конституционализма в Республике Казахстан: монография. – Алматы, 2010. – 368 с.

37. Четвертая промышленная революция интернет вещей, циркулярная экономика и блокчейн. http://www.furfur.me/furfur/changes/changes/216447-4-aya-promyshlennaya-revolyutsiya. 17.03.2024.

38. Исаков В.Б. Основы права: учебник для неюридических вузов и факультетов. – М. Норма: ИНФРА-М, 2015. – 480 с.

39. Малько А.В., Матузов Н.И. Теория государства и права: учебник. – М.: «Юристъ», 2009. – 75 с.

40. Венгеров А.Б. Теория государства и права. – М.: Новый Юрист, 2013. – 500 с.

41. Рудинский Ф.М. Права человека в современном мире (марксистская оценка ситуации) // Марксизм и современность. – 2000. – № 1 (15). – 123 с.

42. Прокопович Г.А. Современный подход к классификации прав и свобод человека и гражданина // Право: история и современность. – 2019. – № 2. – С. 18-124.

43. Крусс В.И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы // Государство и право. – 2000. – № 10. – С. 43–50.

44. Лаврик М.А. Гарантии конституционных прав человека: соматический аспект: дис. ... канд.юрид.наук. – Иркутск, 2006. – 232 с.

45. Time for a Fourth Generation of Human Rights? http://www.unrisd.org/TechAndHumanRights-Soh-et-al. 12.10.2023.

46. Countries' contribution to world GDP (PPP) 2020.

https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD. 12.10.2023.

47. Achievements//http://www.caict.ac.cn/english/research/achievements/20200 4/t20200420_279857.html. 15.01.2024.

48. Заявление ЕС – Генеральная Ассамблея ООН: Глобальный цифровой договор Углубленное изучение прав человека. https://www.un.org/techenvoy/ru/content/digital-human-rights. 15.01.2024.

49. Зорькин В. Задача государства - признавать и защищать цифровые права граждан / Российская газета - Столичный выпуск: №115(7578) // https://rg.ru/2018/05/29/zorkin-zadacha-gosudarstva-priznavat-i-zashchishchat-cifrovye-prava-grazhdan.html 03.09.2024.

50. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл./ https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ 03.09.2024.

51. Сулейменов М.К. Права человека и гражданина в Конституции и в Гражданском кодексе Республики Казахстан. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38803331. 31.03.2024.

52. Талапина Т.В. Право и цифровизация: новые вызовы и перспективы. https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-i-tsifrovizatsiya-novye-vyzovy-i-perspektivy. 06.11.2023.

53. Российское гражданское право: учебник: – В 2 т./Отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: Статут, 2010. – Т I. – С. 889-890.

54. Дятлов С.А., Кудрявцева К.В. Цифровые блага в сервисно-цифровой экономике // Инновации. – 2020. – №3(257). – С. 2-7.

55. «Интернет-платформалар және онлайн-жарнама туралы» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 10 шілдедегі No 18-VIII ЗРК Заңы. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000018#z6] 22.12.2023.

56. Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите права на свободу мнений и их свободное выражение: Добавление, Связь с и от правительств, 16 мая 2011, A/HRC/17/27. https://www.refworld.org.ru/docid/50f3db872.html 16.11.2023.

57. Vinton G. Cerf Emergent Properties, Human Rights, and the Internet // IEEE Internet Computing. – 2012. – Vol. 16(2). – PP. 87-88.

58. Заседание Генеральной Ассамблеи, посвященном роли новых технологий в достижении Целей устойчивого развития. https://news.un.org/ru/story/2022/06/1425242. 04.03.2024.

59. Закон Эстонии О телекоммуникациях от 9 февраля 2000 года // https://eopearhiiv.edu.ee/e-kursused/eucip/juhtimine_vk/721_____.html 07.11.2023.

60. Communications Market Act // https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20030393_20110363.pdf 07.11.2023.

61. Федеральный закон от 7 июля 2003 г. № 126-ФЗ О связи. https://digital.gov.ru/ru/documents/3068/. 07.11.2023.

62. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспары. Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы No 636 Жарлығымен бекітілген. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636#z13. 07.04.2024.

63. Internet Rights Are Human Rights. https://www.apc.org/en/node/5677/. 07.04.2024.

64. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая) от 30.11.1994 N 51-ФЗ. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/ 19.12.2023.

65. Попондопуло В.Ф., Петров Д.А., Силина Е.В. Цифровые отношения как предмет правового исследования // Вестник Санкт- Петербургского университета. Право. – 2023. – С. 492-509. https://doi.org/10.21638/spbu14.2023.213. 18.03.2024.

66. Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418. 24.09.2023.

67. Сулейменов М.К. Гражданское законодательство Республики Казахстан: прошлое, настоящее, будущее. https://zangerlf.com/ru/publications/257. 25.12.2023.

68. Гатин А.М. Гражданское право. – М.: изд.«Дашков и К», 2009. – 384 с.

69. Нестерова Е.В. Правовой режим информации и прав на нее по законодательству Республики Казахстан. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34090871&pos=21;-8#pos=21;-8. 08.04.2024.

70. Амиржан Ж.К. Информационные правоотношения: общетеоретический аспект // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2017. – № 1 (50). – С. 31-35.

71. Бачило И.Л., Лопатин В.Н., Федотов М.А. Информационное право. – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. – 789 с.

72. Қоғамның жеке адамдары, топтары және органдарының көпшілік мойындаған адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын көтермелеу мен қорғау құқығы және міндеттері туралы Декларация. Бас Ассамблеяның 1998 жылғы 9 желтоқсандағы № 53/144 резолюциясымен қабылданған. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O9800000012. 18.02.2024.

73. Теория государства и права: учебник / Российский университет дружбы народов, Юридический институт; под ред. д.ю.н., проф. А.А. Клишаса. – М.: Статут, 2019. – 512 с.

74. Жексембаева Н.Е., Джангабулова А.К. К вопросу об информационных правах граждан в киберпространстве // Наука и жизнь Казахстана. – 2019. – №6/2. – С. 39-44.

75. «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі № 451-I Заңы. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1013966. 15.02.2024.

76. Ақпаратқа қол жеткізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000401. 11.09.2023.

77. Ақпаратқа қол жеткізу туралы 2015 жылғы 16 қарашадағы Қазақстан Республикасы Заңының 11-бабы 2-тармағының және 16-тармағы 3) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2023 жылғы 26 желтоқсандағы № 39-НҚ нормативтік қаулысы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S2300000039. 23.11.2023.

78. Шевердяев С.Н. Право на доступ к информации в России: проблемы теории и законодательства // Актуальные проблемы обеспечения доступа к информации. – М., 2004. – С. 217-270.

79. Афанасьева О.В. Доступ к информации как институт национального государства // Полис: Политические исследования. – 2010. – № 5. – 149 с.

80. Абдрахманова Г.И., Быховский К.Б. , Веселитская Н.Н., Вишневский К.О., Гохберг Л.М. и др. Цифровая трансформация отраслей: стартовые условия и приоритеты: докл. к XXII Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 13–30 апр. 2021 г. – М.: изд. дом Высшей школы экономики, 2021. – 239 б.

81. Корабейников И.Н. Информационная услуга: понятие, особенности, качества. Вестник Оренбургского государственного университета. – 2015. – № 8 (152).

82. Government of the UK, 2020; German Federal Government, 2021; European Commission, 2019.

83. Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI «Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000350. 25.04.2024.

84. Талапина Э.В., Козяр Д.Ю. Проактивные государственные услуги: на пути к алгоритмизации // Вопросы государственного и муниципального управления. – изд. Высшая школа экономики. – М., 2023. – № 1. – С. 96-119.

85. Проекты электронного правительства РК. https://egov.kz/cms/ru/information/about/projects 19.01.2024.

86. Кулумбетова Д.Б., Маулина Н.Х, Асанова А.Б. Цифровая трансформация казахстанского банковского сектора на современном этапе развития // Научный Вестник: финансы, банки, инвестиции. – 2021. – № . – С. 80-89.

87. Прозрачность, достоверность и актуальность: в Казахстане обновили процесс тарифного регулирования. https://www.gov.kz/memleket/entities/krem/press/article/details/144761?lang=ru 28.09.2023.

88. Chris Skinner. Digital Human // The Fourth Revolution of Humanity Includes Everyone, 2020. – 272 с.

89. Войскунский А.Е., Евдокименко А.С., Федунина Н.Ю. Сетевая и реальная идентичность: сравнительное исследование // Экономический журнал Высшей школы экономики. – 2013. – Т. 10. – № 2. – С. 98-121.

90. «Қолжетімді Интернет» байланыс саласындағы Ұлттық жобасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 27 қазандағы No 949 қаулысы. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000949 07.04.2024.

91. Реализация концепции «слышащего государства» в Казахстане. https://kisi.kz/ru/realizachiya-konchepchii-slyshashhego-gosudarstva-v-kazahstane/ 19.02.2024.

92. Федорченко С.Н. Цифровые технологии в политическом процессе: новые вызовы и перспективы. Право и государство. – 2020. – № 3-4 (88-89). – С. 161-174.

93. Гринспэн Д., Бойд С.Г., Пьюривэл Дж. Видеоигры и права

интеллектуальной собственности: глобальные перспективы // Журнал ВОИС. Апрель 2014. https://www.wipo.int/wipo_magazine/ru/ 2014/02/article_0002.html. 14.03.2024.

94. Резолюция 59(I) Генеральной Ассамблеи ООН «Созыв международной конференции по вопросу о свободе информации» Шестьдесят пятое пленарное заседание, 14 декабря 1946 г. https://medialaw.asia/document/-430. 23.02.2023.

95. Кураков Л.П., Кураков В.Л., Кураков А.Л.. Свобода информации // Экономика и право: словарь-справочник. – М.: Вуз и школа. – 2004. // Энциклопедический словарь экономики и права. 2005.

96. Международное право: учебник / отв. ред. С.А. Егоров. – М.: Статут, 2014. – 1087 с.

97. Международное право: учебник / отв. ред. А.Н. Вылегжанин. – М.: Юрайт, 2009. – 1012 с.

98. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитонова. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 328 с.

99. Boulianne S. Social Media Use and Participation: A Meta-analysis of Current Research // Information, Communication & Society. – 2015. – Vol. 18. – Is. 5. – PP. 524–538.

100. Дмитриева А.С., Тулиндинова Ж.К., Умаров А.А. Влияние социальных сетей на современную политическую ситуацию в Казахстане // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. – 2023. – № 4(145). – С. 37-49.

101. Қазақстан Республикасының 2016 жылға дейінгі ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы туралы. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000174 17.01.2024.

102. Қазақстан Республикасының Ақпараттық доктринасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 20 наурыздағы № 145 Жарлығымен бекітілген. https://akorda.kz/kz/kazakstan-respublikasynyn-akparattyk-doktrinasyn-bekitu-turaly-2025635. 11.12.2024.

103. Талимончик В.П. Общие принципы международного права в сфере информационного обмена // Информационное право. – 2007. – № 3 (10). – С. 3-6.

104. Ганюшкина Е.Б. Свобода распространения информации в свете действующих норм международного права // Право. Журнал Высшей школы экономики. – М., 2015.

105. «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы бойынша досье (2024 ж. қаңтар). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35440863&pos=112;37#pos=112;-37. 12.02.2024.

106. Типология информационных агентств. Вартанова Е.Л., Вирен Г.В., Фролова Т.И. // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. https://vestnik.journ.msu.ru/books/2013/3/tipologiya-informatsionnykh-agentstv/ 07.10.2023.

107. Социология журналистики. Под ред. Е. П. Прохорова. – М.: Изд.

Московского Университета, 1981. – 232 с.

108. Петраков С.И. Модели государственного регулирования информационной сферы: зарубежный опыт // Теория и практика государственного управления. – 2011. – № 1 (32). http:// archive.nbuv.gov.ua/portal/socgum/ apdu/2011_1/doc/4/08.pdf, с. 29. 23.11.2023.

109. Гетманец А.Г. Зарубежный опыт государственного регулирования в сфере телевидения и радиовещания. https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-gosudarstvennogo. 14.06.2023.

110. The UN Human Rights Committee, General Comment No. 34 on Article 19 of the ICCPR, CCPR/C/GC/34. (Замечание общего порядка №34 Статья 19: Свобода мнений и их выражения. Комитет по правам человека ООН, Женева, 2011). П. 39.

111. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377. 17.09.2023.

112. Статистика СМИ. https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/145?lang=ru. 14.01.2024.

113. Билль о Правах. https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/Russian-translation-U.S.-Bill-of-Rights.pdf. 05.09.2023.

114. Санкции и ограничения в области высоких технологий против России. https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A. 15.07.2023.

115. Citron, Danielle Keats, Extremist Speech, Compelled Conformity, and Censorship Creep (2018). 93 Notre Dame Law Review 1035 (2018), U of Maryland Legal Studies Research Paper No. 2017-12. https://ssrn.com/abstract=2941880. 02.08.2023.

116. Network Enforcement Act (Netzdurchsetzunggesetz, NetzDG). https://germanlawarchive.ius-comp.org/?p=1245; 02.09.2023.

117. Меньшиков П.В. Особенности государственного регулирования информационной сферы России // Журнал «Международные коммуникации». – 2018. – № 1(6).

118. Вартанова Б.Л. Саморегулирование в информационном обществе // Вестн. моск. ун-та. журналистика. – 2006. – № 3. – сер. 10.

119. Борьба с дезинформацией в целях поощрения и защиты прав человека и основных свобод. Доклад Генерального секретаря ООН. file:///C:/Users/User/Downloads/A_77_287-RU.pdf . 04.09.2023.

120. Меры, принимаемые Meta оценки экспертов по проверке фактов. https://ru-ru.facebook.com/business/help/297022994952764. 07.07.2023.

121. Сокращение распространения ложной информации в Instagram. https://help.instagram.com/1735798276553028. 17.05.2023.

122. Egypt internet: Sisi ratifies law tightening control over websites (Интернет в Египте: Сиси ратифицирует закон, ужесточающий контроль над вебсайтами) /BBC. https://www.bbc. com/news/world-middle-east-45237171. 17.01.2024.

123. Löschung von strafbaren Hasskommentaren durch soziale Netzwerke weiterhin nicht ausreichend (Удаление незаконных ненавистнических комментариев в социальных сетях недостаточно) / BMJV. 2017. 17 марта. URL:

https://www.bmjv.de/SharedDocs. 19.03.2023.

124. An act penalizing the malicious distribution of fake news and other related violations. (Акт, запрещающий злонамеренное распространение фейковых новостей и других связанных с этим нарушений) / US Senate. 2017. 17 июня. URL: https://www.senate.gov.ph/lisdata/2624822593l.pdf. 05.09.2023.

125. Қазақстан Республикасы журналистерінің әдеп кодексі (Қазақстан Журналистер одағы басқармасы мен Бас редакторлар клубының бірлескен отырысында қабылданған; 2012 жылғы 30 қазандағы No 1 хаттама. Астана қ., Қазақстан Республикасы). https://online.zakon.kz/Document /?doc_id=31280393&pos=30;-47#pos=30;-47 / 18.08.2023.

126. Kurmanova A.A. Ethical Dilemmas of Kazakhstani Journalists// Хабаршы. Журналистика сериясы. – №2(64). – 2022. – 38-46 бб.

127. Базовые принципы медиа в Казахстане. https://mediaprinciples.kz/basicprinciplesdocument. 20.01.2024.

128. Интернеттегі байланыс еркіндігі туралы декларация. Страсбург, 28 мамыр 2003 жыл. https://medialaw.asia/document/-2358. 12.06.2023.

129. Медийная и информационная грамотность. Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. https://iite.unesco.org/ru/mig/#:~:text. 04.07.2023.

130. Отчет о реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан» на 2018-2022 годы в 2018-2020 годах. https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/press/events/details/2575. 18.03.2023.

131. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001 10.11.2023.

132. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті (Нью-Йорк, 1966 ж. 16 желтоқсан). https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091 08.06.2023.

133. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (Жалпы бөлім), Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі 1994 жылғы 27 желтоқсанда қабылдады. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_ 07. 07.2023.

134. Нургазинов Б.К., Акишев М.С., Борецкий А.В. К вопросу о понимании понятий «свобода личности» и «личная свобода» в конституционном праве // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2020. – №3(61). – С. 25-33.

135. Соттардың моральдық зиянды өтеу жөніндегі заңнаманы қолдануы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 7 нормативтік қаулысы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000007S. 07.09.2023.

136. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231. 13.06.2023.

137. Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518. 04.08.2023.

138. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235. 14.03.2023.

139. Советское государственное право. Под ред. С.С. Кравчука. – М., 1985. – 199 с.

140. Петрухин И.Л. Личная жизнь: пределы вмешательства. – М., 1989. – 192 с.

141. Лоскутов И.Ю. Право на частную жизнь и защиту персональных данных. Проект «Альтернативный Национальный план действий в области прав человека в Республике Казахстан на 2015-2020 гг. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31656338.08. 07.06.2023.

142. Бұқаралық ақпарат құралдары туралы 1999 жылғы 23 шілдедегі Қазақстан Республикасы Заңының 14-бабы 1-1-тармағы 3) тармақшасының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2023 жылғы 21 сәуірдегі № 11 нормативтік қаулысы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/S2300000011. 28.08.2023.

143. Гаджиев Х.И. Защита частной жизни в цифровую эпоху // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2019. – № 6. – С. 5-20.

144. Дербес деректер және оларды қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094. 04.05.2023.

145. Замечание общего порядка №16 (1988 год) Комитета ООН по правам человека о праве на неприкосновенность личной и семейной жизни, жилища и тайны корреспонденции и защите чести и репутации (статья 17). https://www2.ohchr.org/english/bodies/icm-mc/docs/8th/hri.gen.1.rev9_ru.pdf. 14.09.2023.

146. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне цифрлық технологияларды реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2020 жылғы 25 маусымдағы № 347-VI ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000347. 25.03.2023.

147. Об утверждении Программы создания Национальной платформы цифровой биометрической идентификации на 2021-2024 годы (2021). Открытые НПА. https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=13895562. 02.09.2024.

148. Приказ и.о. Заместителя Премьер-Министра – и.о. Министра финансов Республики Казахстан от 27 марта 2023 года Об утверждении Правил и срока реализации пилотного проекта по использованию средств биометрической идентификации в информационной системе электронных счетов-фактур. https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300032132/history. 02.06.2023.

149. Utegen D., Rakhmetov B.Zh. Facial Recognition Technology and Ensuring Security of Biometric Data: Comparative Analysis of Legal Regulation Models. Journal of Digital Technologies and Law. 2023;1(3):825-844.

150. Дактилоскопиялық және геномдық тіркеу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 40-VI ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000040. 02.07.2023.

151. Концепции цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023-2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта

2023 года № 269.https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269. 15.06.2023

152. Резолюции Совета Безопасности 00HS/RES/2396(2017). https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/ sres23962017. 11.03.2023

153. Талапина Э.В. Эволюция прав человека в цифровую эпоху // Труды Института государства и права РАН / Proceedings of the Institute of State and Law of the RAS. – 2019. – Т. 14. – № 3. – С. 122–146.

154. Инструкция по системе защиты конфиденциальности данных Europe Direct. https://european-union.europa.eu/contact-eu/write-us/europe-direct-data-protection-privacy-statement_ru. 12.11.2023.

155. Доклад Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по правам человека «Право на неприкосновенность частной жизни в цифровой век». https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/239/60/pdf/g1823960.pdf?token=TWjo19f8kvbgHEbkZ2&fe=true. 11.07.2023.

156. Translation: Data Security Law of the People's Republic of China (Effective Sept. 1, 2021). https://digichina.stanford.edu/work/translation-data-security-law-of-the-peoples-republic-of-china/ 05.10.2023.

157. Буз С.И. Киберпреступления: понятие, сущность и общая характеристика // Юристъ-Правоведъ. – 2019. – № 4 (91). – С. 78-82.

158. Мирончик А.С., Суслопаров А.В. Хищения в электронной среде как разновидность информационных преступлений: проблемы разграничения и квалификации // Юридические исследования. – 2019. – № 9. – С. 17-30.

159. Противодействие киберпреступности. https://www.gov.kz/memleket/entities/qriim/activities/25086?lang=ru. 30.07.2023.

160. Джансараева Р.Е., Аратулы К. Борьба с киберпреступлениями: сравнительный анализ законодательства стран СНГ. https://cyberleninka.ru/article/n/borba-s-kiberprestupleniyami-sravnitelnyy-analiz-zakonodatelstva-stran-sng. 17.11.2023.

161. Жатканбаева А.Е. Теоретические проблемы конституционно-правового обеспечения информационной безопасности в Республике Казахстан: дисс. ... к.ю.н. – 2009. – 243 с.

162. Абдрахманова Э.С., Нысанбекова Л.Б. К вопросу информационной собственности. https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder. 04.09.2023.

163. Петровский С.В. О проекте Федерального закона «Об информации, информатизации и защите информации» // Юрист. – 2005. – №6.– С. 25-30.

164. Как защитить личную информацию онлайн. https://experience.dropbox.com/ru-ru/resources/protecting-personal-info-online. 16.06.2023.

165. Защита персональных данных и конфиденциальности. https://www.coe.int/en/web/portal/personal-data-protection-and-privacy. 16.10.2023.

166. Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. – М., 2003., – 33 с.

167. Ежевская Т.И. Психологическое воздействие информационной среды на современного человека // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2009. – 1(12). – С. 49-59.

168. Щетинина Г.Г. Факторы, способствующие сохранению

информационного здоровья дошкольника. https://cyberleninka.ru/article/n/faktory-sposobstvuyuschie-sohraneniyu-informatsionnogo-zdorovya-doshkolnika 26.08.2023.

169. Маурин В.С. Правовой анализ вредной информации в условиях информационного общества: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.14. – М., 2004. – 190 с.

170. Лопатин В.Н. Информационная безопасность России. Человек. Общество. Государство: монография. – СПб.: Университет, 2000. – 237 с.

171. Дружилов С.А. Негативные воздействия современной информационной среды на человека: психологические аспекты // Психологические исследования. – 2018. – Т. 11. – № 59. – С. 11 http://psystudy.ru/index.php/num/2018v11n59/1572druzhilov59.html. 09.04.2023.

172. N. Zheksembayeva, A. Jangabulova, Inal Emrehan. Protection of information rights of citizens as a direction of legal science // Вестник КазНУ. Серия юридическая - №4(92). -2019. – 11-17 pp.

173. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы No 527-IV Заңы //https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31106860&doc_id2=31106860# activate_doc=2&pos=3;-98&pos2 =45;-108. 16.02.2024

174. Буллинг и тирания посредственности. https://www.unicef.org/kazakhstan/ 10.09.2023.

175. Кинематография туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 3 қаңтардағы. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000212. 02.08.2023.

176. Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N345 Заңы. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000345_ 02.05.2023.

177. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226. 07.07.2023.

178. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті. https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/press/article/details/17505?lang=r. 22.09.2023.

179. Как не стать жертвой финансовой пирамиды. https://www.gov.kz/situations/236/intro?lang=ru. 02.05.2024.

180. Действия против языка ненависти. https://www.un.org/ru/hate-speech/united-nations-and-hate-speech/role-of-the-un 02.09.2023.

181. Психологические аспекты деструктивного информационно-психологического воздействия // Психология и право – 2019. – Том 9. – № 4.

182. Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі N 416-I Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000416_ 25.08.2023.

183. Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483. 11.10.2023.

184. Туганбаев К., Ахмуллаева М., Еспенова Т., Исенгалиева Ж. Постсекулярлы қазақстан жағдайындағы деструктивті діни ағымдарға қарсы

күресінің тәжірибесі: ерекшеліктері мен әлеуметтік жауапкершілік // Хабаршы. Дінтану сериясы. – 2023. – 1(33).– 68-77 бб.

185. Шанхайская организация сотрудничества. https://rus.sectsco.org/for_media/ 07.11.2023.

186. Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы N 31 Заңы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000031_ 28.02.2024.

187. Дзялошинский И.М. Манипулятивные технологии в масс-медиа // Вестник Московского университета. Журналистика. – 2005. – Серия 10. – № 1. – С. 29-54.

188. Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят резолюцией 2200 A (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. 14.03.2023.

189. Замечание общего порядка № 34, статья 19, Свобода мнений и их выражения. https://www.refworld.org.ru/type,GENERAL,HRC,,4ed34b892,0.html. 09.05.2023.

190. Заключительные замечания в отношении Азербайджана (CCPR/C/79/Add.38 (1994)). https://www.undocs.org/pdf?symbol=ru/A/49/40(VOL.I)(SUPP). 01.11.2023.

191. Европейская конвенция по правам человека измененная и дополненная Протоколами № 11 и № 14, вступившими в силу 1 июня 2010 г. https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols. 14.11.2023.

192. Organization of American States. Treaty Series. – Washington. D. C., 1970. – № 36. http://www.oas.org/usde/publications/Unit/oea54e/ch21.htm 09.05.2023.

193. Harms L.S., Fisher D. The Right to Communicate Concept. Pennsylvania, 1990. – p. 8.

194. Pinto R. The Juridical Problems of Telecommunications and Direct Satellite Broadcasting // The International Law of Communications. – New York, 1981. – p. 467.

195. Ермишина Е.В. Международный обмен информацией: правовые аспекты. – М.: Международные отношения, 1988. – С. 79-80.

196. Human Rights. International Instruments, Signatures, Ratifications, Accessions. – New York, 1977. – p. 83.

197. Дэннис Э., Мэррил Дж. Беседы о масс-медиа. – М.: Вагриус, 1997., – С. 34-37.

198. Круглов Е. В. Массовая коммуникация в Восточной и Юго-восточной Азии: тенденции развития накануне XXI века // От книги до Интернета. Журналистика и литература на рубеже нового тысячелетия. М.: МГУ, 2000., с. 185-192.

199. СМИ и Интернет: проблемы правового регулирования / Автор-составитель - проф. В.Н. Монахов. – М.: ЭКОПРИНТ, 2003. – 320 с.

200. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 18 декабря 2013 года [по докладу Третьего комитета (A/68/456/Add.2)] 68/167. Право на неприкосновенность

личной жизни в цифровой век. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31499342&pos=4;-114#pos=4;-114. 13.09.2023.

201. Карташин В.А. Цифровые права человека: международно-правовое и социальное измерения // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Социология. – 2022 г.

202. Нугманов Н.А. Международно-правовое регулирование сотрудничества в области международного обмена информацией. Вестник Поволжского института управления при Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. Научный журнал. – 2015. – № 2 (47). – 39 с.

203. Жексембаева Н, Джангабулова А.К., Баймаханова Д.М., Эмрехан Инал (Emrehan Inal).Адам және азаматтардың ақпаратқа құқықтарын қамтамасыз етудің халықаралық аспектілері // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных гуманитарных наук. – 2020. – Т4. – №332. – С. 314-321.

204. Красильников С.Р., Михневич С.В. Продвигая евразийскую интеграцию: роль бизнеса в развитии сотрудничества в сфере услуг и торговой политике // Евразийская интеграция: экономика, право, политика. – 2019. – № 4. – С. 41-49. https://www.eiJoumal.m/Jour/article/view/250/233?locale=ru_RU. 14.10.2023.

205. Сессия онлайн-форума «Давосская повестка дня – 2021» // https://video.tpprf.ru/rgb/news/6687/ 14.10.2023.

206. Nikitina EV. The system of human rights and freedoms in the context of the technological revolution // Magazine of Russian Law. – 2020. – 8 – PP. 11-34.

207. Модельный информационный кодекс для государств-участников СНГ. Принят на тридцатом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ от 03 апреля 2008 года. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30198716. 15.08.2023.

208. Mitina A.O. Digitalization of society and development of constitutional rights of citizens // Proceedings of Universities. Volga Region. Social Sciences. – 2019 (4). – PP. 52-76.

209. Модельный закон О цифровом пространстве, его инфраструктуре и регулировании в государствах-участниках СНГ **(**Приложение к постановлению МПА СНГ от 14.04.2023 № 55-8**),** утвержденный Межпарламентская Ассамблея государств – участников Содружества Независимых Государств. https://iacis.ru/baza_dokumentov/modelnie_zakonodatelnie_akti_i_rekomendatcii_mpa_sng/modelnie_kodeksi_i_zakoni/20. 15.10.2023.

210. Решение Совета глав правительств Содружества Независимых Государств от 28 октября 2016 года «О Стратегии сотрудничества государств – участников СНГ в построении и развитии информационного общества на период до 2025 года и Плане действий по ее реализации». https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35479587&pos=74;-50#pos=74;-50. 12.07.2023.

211. Соглашение о сотрудничестве государств-участников Содружества

Независимых Государств в области обеспечения информационной безопасности (город Санкт-Петербург, 20 ноября 2013 года). https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35479587&doc_id2=31216151#pos=77;-104&pos2=3;-98. 22.10.2023.

212. Комарова В.В. Правовое пространство СНГ: права человека в условиях цифровизации // Теория и практика социогуманитарных наук. – 2023. – № 1(21). – С. 115-120.

213. Рекомендательный законодательный акт О принципах регулирования информационных отношений в государствах-участниках Межпарламентской Ассамблеи, принятый постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств от 23 мая 1993 года.

214. Решение Совета глав правительств Содружества Независимых Государств о Концепции сотрудничества государств – участников Содружества Независимых Государств в области цифрового развития общества и Плане первоочередных мероприятий по ее реализации. http://energo-cis.ru/wyswyg/file/Zakon/SNG/12. 15.08.2023.

215. Стратегия цифровизации Армении. Утвержденна Решением Правительства Республики Армения от 11 февраля 2021 года № 183-L.https://www.gov.am/files/docs/4740.pdf 13.09.2023.

216. Цифровая трансформация: евразийский и международный контекст. Коллективная монография. file:///C:/Users/User/Downloads/EDB_Digital-Transformation_2024-04-15_web.cleaned.pdf. 13.09.2023.

217. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018–2040 годы. https://www.gov.kg/ru/programs/8. 23.11.2023.

218. Преимущества для предпринимателей, примэрий и граждан: Республика Молдова присоединяется к программе цифровой Европе. https://www.egov.md/ru/node/40300. 13.11.2023.

219. Цифровая трансформация Узбекистана. https://globalcio.ru/discussion/36575/. 04.09.2023.

220. Переход экономики в цифровой формат в Беларуси. https://edn.by/blog/perehod-ekonomiki-v-cifrovoj-format-v-belarusi/ 15.02.2024.

221. Выступление Председателя Коллегии Евразийской экономической комиссии Михаила Мясниковича во время пленарной сессии V Международного цифрового форума «DigitalAlmaty 2023: Цифровое партнерство в новой реальности» 02.02.2023 г. в г. Алматы. // Евразийская экономическая комиссия. https://eec.eaeunion.org. 19.05.2023.

222. Zhexembayeva N.E, Jangabulova, A.K., Kuanalieva, G.A., Nakisheva, M.K., Konysbai, B.M. Human rights information in the context of digitalization // International Journal of Electronic Security and Digital Forensics. – 2023. – 15(6). – PP. 555-565.